

KS. BOLESŁAW KUMOR

Archiwa, Biblioteki
i Muzea Kościelne. Tom 20

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI POLSKICH

(968—1939)

(C. d.)

8. DIECEZJA PRZEMYSKA¹

Według W. Abrahama, H. F. Schmida i J. Kwolka diecezja przemyska powstała prawdopodobnie jeszcze w czasach Jerzego Trojdenowicza, zanim Kazimierz Wielki włączył te ziemie w granice Królestwa Polskiego; miało się to stać około 1340 r. Było to jednakże biskupstwo tytularne². Podobną opinię głosił już wcześniej F. Pawłowski³, a za nim W. Sarna⁴ i T. Gromnicki⁵. Opinia ta jest bardzo prawdopodobna, a za nią przemawiają:

1° informacje w bulli pap. Innocentego VI *Etsi cunctis* z 18 I 1353 r., mówiące o biskupie przemyskim Iwanie, mianowanym na ten urząd przez pap. Klemensa VI (7 V 1342—6 XII 1352)⁶;

¹ Ważniejsze opracowania: W. Abraham, Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów 1904; A. Arndt, Die ersten Bischöfe von Przemyśl bis 1375, *Zeitschrift für kath. Theologie*, 14 (1890) H. 2; J. Ataman, W. H. Sierakowski i jego rządy w diecezji przemyskiej, Warszawa 1936; J. Federkiewicz, Kapituła przemyska ob. łac., *Kronika Diecezji Przemyskiej 1908—1913*; J. Kwolek, Początki biskupstwa przemyskiego, *Roczniki Teol.-Kanon.*, 3 (1937) z. 2 s. 129—151; F. Pawłowski, *Premisla sacra sive series et gesta episcoporum r. l. Premisliensium, Cracoviae 1870*; J. Rutkowski, Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII, Kraków 1910; W. Sarna, Dzieje diecezji przemyskiej obrządku łac., cz. 1: Episkopat przemyski o. ł., Przemyśl 1902; cz. 2: Biskupi przemyscy obrz. łac., Przemyśl 1910; J. Sawicki, Synody diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego i ich statuty, w: *Concilia Poloniae*, VIII, Wrocław 1955; H. E. Wyczawski, Biskup Piotr Gembicki 1585—1657, Kraków 1957; F. Zachariasiewicz, *Vitae episcoporum Premisliensium ritus latini*, Wiedeń 1844.

² W. Abraham, Powstanie organizacji s. 238 n.; H. F. Schmid, op. cit. s. 636; J. Kwolek, Początki biskupstwa przemyskiego s. 135.

³ F. Pawłowski, *Premisla sacra* s. 31.

⁴ W. Sarna, *Biskupi przemyscy* s. 31.

⁵ T. Gromnicki, *Przemyskie biskupstwo obrz. łac.*, w: *Encyklopedia kościelna*, XXII s. 90 n.

⁶ VMPL, I nr 720 s. 543—544; Acta Innocentii Pp. VI nr 5 s. 11—14 (pod datą 23 I 1353); por. G. Rode, *Die Ostgrenze Polens* s. 274.

2° wzmianka w bulli pap. Bonifacego IX *Exhibita nobis* z 8 VI 1397, orzekająca „o granicach diecezji przemyskiej, jakie ta posiadała przed zajęciem Rusi przez króla Kazimierza”⁷;

3° ekspedycja bulli nominacyjnej dla biskupa Mikołaja Rusina (18 I 1353) do kapituły, duchowieństwa, możnowładców i króla Kazimierza⁸. Nie znaczy to wprawdzie, aby wszystkie wspomniane instytucje istniały w r. 1353, nie mniej rozwinięta forma ekspedycji każe się domyślać nieco dłuższego istnienia diecezji. W przeciwnym bowiem razie forma ekspedycyjna była prosta (np. tylko dla wiernych i duchowieństwa w diecezji).

Po śmierci biskupa Iwana (1352) pap. Innocenty VI, bullą *Etsi cunctis*, wyznaczył na biskupa przemyskiego Mikołaja Rusina, zaznaczając, że nominację tę zatwierdził jeszcze pap. Klemens VI 14 V 1352 r.⁹ Mimo to biskup Mikołaj przebywał nadal w kurii papieskiej w Awinionie. 12 VIII 1354 r. tenże papież, bullą *Dudum felicis recordationis*, zezwolił mu na przyjęcie sakry biskupiej¹⁰, której udzielił mu przebywający w Awinionie biskup kamieński Jakub. Dopiero teraz Innocenty VI, bullą *Pridem ecclesia* z 23 sierpnia tegoż roku, polecił pasterzowi przemyskiemu udać się do swej diecezji¹¹. Podobnie jak jego poprzednik Iwan biskup Mikołaj diecezji nie objął, lecz pracował w charakterze biskupa pomocniczego w archidiecezji gnieźnieńskiej¹².

Ze względu na nie ustalony był biskupstwa i zapewne z powodu kontrakcji ze strony Lubusza pap. Grzegorz XI, listem apostolskim *Intelleximus per relationes* z 14 VI 1372, zwrócił się do arcybiskupa gnieźnieńskiego Janusza Suchywilka oraz biskupów krakowskiego i płockiego z zapytaniem, czy kościół przemyski posiada prawa katedralne¹³. Relacja komisji papieskiej musiała wypaść pomyślnie, skoro tenże papież, listem apostolskim *Litteras tuae nobilitatis* z 13 II 1375, skierowanym na ręce Władysława Opolczyka, potwierdził godność katedralną kościoła przemyskiego¹⁴, a bullą *Debitum pastoralis officii* z tego samego dnia przeciął ostatecznie pretensje biskupów lubuskich do jurysdykcji kościelnej na Rusi i erygował *ad cautelam de novo* m. in. diecezję przemyską¹⁵.

Bulla papieska nie określała bliżej granic diecezji; prawdopodobnie pokrywały się one z granicami diecezji przemyskiej obrządku wschodniego i były ustalone jeszcze przed wcieleniem Rusi do Polski przez Kazimierza Wielkiego, skoro pap. Bonifacy IX w r. 1397, w czasie zatargu między arcybiskupem halickim i biskupem przemyskim o granice diecezji, nakazuje delegatowi apostolskiemu, aby granice diecezji (przemyskiej) tak wyznaczył, jak biegły przed przyłączeniem Rusi do Polski¹⁶. Diecezja obejmowała zatem od początku aż do r. 1772 ziemię przemyską, do której należał powiat sanocki (później uważany za osobną ziemię) i lubaczowski (od 1377 powiat,

⁷ AGZ, VII nr 20 s. 38.

⁸ Zob. przyp. 6.

⁹ Ibid.; por. W. Abraham, op. cit. s. 241.

¹⁰ VMPL, I nr 736 s. 555—556.

¹¹ Ibid., I nr 736 s. 556.

¹² J. Kwolek, op. cit. s. 136.

¹³ VMPL, I nr 908 s. 675.

¹⁴ Ibid., I nr 963 s. 712.

¹⁵ Ibid., I nr 964 s. 713—714; por. J. Kwolek, op. cit. s. 140; W. Abraham, Powstanie organizacji s. 296 nn.

¹⁶ AGZ, VII nr 20 s. 38; por. W. Abraham, Powstanie organizacji s. 299 n.

od 1388 wchodził do wojew. bełskiego), przynależne do województwa ruskiego i bełskiego¹⁷.

Przynależność powiatu lubaczowskiego w wojew. bełskim (bez Horyńca i Niemirowa — archid. lwowska) do diecezji przemyskiej trzeba zepewne tłumaczyć tym, że w XIII stuleciu należał on do Księstwa Przemyskiego i dopiero w 1388 r. wszedł w skład ziemi bełskiej¹⁸. W r. 1723 istniały tu następujące parafie: Lubaczów, Cieszanów, Oleszyce i Łukowiec¹⁹. Sam Lubaczów i jego okręg należały do diecezji już w XIV stuleciu²⁰. Od Lubaczowa granica z diecezją chełmską biegła w kierunku zachodnim, pozostawiając po stronie Przemyśla parafie: Łukową, Tarnogród i Hutę Krzeszowską²¹.

W rejonie Biłgoraja (diec. chełmska) i Huty Krzeszowskiej rozpoczynało się sąsiedztwo z diecezją krakowską. Linia graniczna między obydwoma diecezjami pokrywała się z polityczną granicą wojew. sandomierskiego, od Sanu aż do Karpat, przy czym po stronie Przemyśla pozostawały następujące parafie: Krzeszów, Sarzyna n. Sanem, Sokołów, Zaczarnie, Świlcza, Zabierzów, Lubenia (Niebylec, Lutcza diec. krak.), Domaradz, Jasienica, Odrzykoń, Krosno, Wrocanka i Jasionka²².

Jedynym wyjątkiem na tym odcinku była parafia Jaśliśka, która należała do wojew. ruskiego i diecezji krakowskiej. Parafia ta, założona i uposażona przez króla Kazimierza Wielkiego w r. 1366²³, została 8 V 1424 r. oddana przez Władysława Jagiełłę na uposażenie biskupstwa przemyskiego²⁴. W XV w. wymienił Jaśliśka w granicach diecezji krakowskiej Długosz²⁵ i odtąd występuje ona systematycznie we wszystkich źródłach przekrojowych tejże diecezji z XVI—XVIII stulecia²⁶. Ten dziwny wyjątek został uwarunkowany po prostu historią. Jeszcze 27 I 1506 dokument króla Aleksandra, wystawiony dla biskupa przemyskiego Macieja Drzewickiego, zalicza Jaśliśka do woj. krakowskiego²⁷, ale już rejestry poborowe z lat 1536 i 1581 nie wymieniają parafii w granicach powiatu bieckiego²⁸; już wówczas należała ona do powiatu sanockiego w wojew. ruskim^{28a}.

Ale i na tym odcinku doszło do dostosowania granic administracji kościelnej do państwowej. Na prośbę biskupa przemyskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego biskup krakowski A. Załuski zgodził się 25 IX 1758 r. na cesję parafii i miasta Jaśliśk, należących do dóbr stołowych biskupstwa

¹⁷ J. Kwolek, op. cit. s. 147; P. Dąbkowski, Podział administracyjny wojew. ruskiego s. 325.

¹⁸ J. Kwolek, op. cit. s. 147; P. Dąbkowski, op. cit. s. 325.

¹⁹ J. Sawicki, Synody diecezji przemyskiej s. 341 n.; W. Sarna, op. cit. s. 417.

²⁰ J. Kwolek, op. cit. s. 145; W. Sarna, op. cit. s. 24.

²¹ J. Kwolek, Diecezja przemyska ob. łac. przed r. 1772, mapa.

²² Ibid.

²³ B. Kumor, Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce południowej do końca XVI w. *Prawo Kanonyczne*, 6 (1963) nr 1/4 s. 527.

²⁴ AGZ, VIII nr 61a s. 267—268.

²⁵ LBenef., I s. 2, 5.

²⁶ Por. B. Kumor, Rozwój sieci dekanalnej w południowej części diecezji krakowskiej do r. 1772, *Roczniki Teolog.-Kanon.*, 9 (1962) z. 1 s. 87, 97.

²⁷ MRPS, III nr 2550 s. 167: „oppido Jassliśka mensae episcopalis (Premiensiensis) in terra Cracoviensi sito”.

²⁸ Por. A. Pawiński, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, III: Małopolska, t. 3, Warszawa 1886 s. 109—126 (Źródła Dziejowe, t. XIV).

^{28a} P. Dąbkowski, op. cit. s. 146.

przemyskiego, na rzecz diecezji przemyskiej²⁹. Niebawem jednakże nastąpiła śmierć biskupa Załuskiego i układu nie wykonano. Zgodę na odstąpienie parafii powtórzył 26 IX 1759 r. nowy biskup krakowski, I. K. Sołtyk³⁰ a 20 X 1759 kapituła katedralna krakowska³¹. Zgodę tę potwierdził pap. Klemens XIII, bullą *Suprema dispositione* z 14 III 1762, delegując do egzekucji bulli arcybiskupa lwowskiego W. Sierakowskiego; ten zaś ze swej strony, dokumentem z 11 VII 1763, wcielił Jaśliska do diecezji przemyskiej³².

Południowa linia podziału z archidiecezją ostrzyhomską pokrywała się z politycznymi granicami Polski i Węgier.

Wątpliwą była w XIV w. przynależność do diecezji powiatu samborskiego; w XIII i XIV w. było tu osobne biskupstwo wschodnie z siedzibą w spańskim monasterze k. St. Sambora³³. Tu też leżało zapewne źródło sporów granicznych z archidiecezją lwowską na tym odcinku, jakie miały miejsce pod koniec XIV w. Wyznaczony przez pap. Bonifacego IX, listem apostolskim *Exhibita nobis pro parte* z 8 VI 1397, jako delegat do rozsądzenia sporu biskup krakowski Piotr Wysz, wydał wyrok 24 IX 1398, mocą którego wschodnie granice diecezji „szły od zbiegu granic starostwa lubaczowskiego i grodeckiego do mostu na rzece Rak, stąd zaś biegiem Dniestru do rzeki Stryj i wreszcie korytem rzeki Stryj aż do jej źródeł”, zostawiając po stronie przemyskiej okręg stryjski i drohobycki³⁴.

Wyznaczona w ten sposób granica diecezji winna biec polityczną granicą ziemi przemyskiej i lwowskiej. Tymczasem i na tym odcinku były pewne odchylenia. Tak parafia Wołoszcza, będąca w granicach ziemi przemyskiej, należała do archidiecezji lwowskiej³⁵. Natomiast parafia Rudki, przynależna do ziemi lwowskiej, należała do połowy XVI w. do diecezji przemyskiej. Około 1550 r. została ona przejęta przez protestantów i dopiero pod koniec XVI stulecia odzyskała ją dla Kościoła arcybiskup J. D. Solikowski i równocześnie włączył do archidiecezji lwowskiej³⁶. Powstały na tym tle spór o parafię odnotował na początku XVII w. biskup T. Pirawski³⁷; parafia jednakże utrzymała się aż do rozbiorów przy archidiecezji lwowskiej. Uformowane w ten sposób granice z archidiecezją wyznaczały parafie po stronie przemyskiej: Skole, Stryj, Medenice, Dublany, Łanowice, Milczyce, Sądowa Wisznia, Krokowiec, Łukowiec i Lubaczów³⁸.

W 1641 r. diecezja liczyła 8 dekanatów, 153 parafie, 26 innych kościołów, 226 kapłanów, 1 kolegiatę (Jarosław), 18 klasztorów męskich, 2 żeńskie, 54 szpitale, 132 szkoły parafialne i ok. 150 tys. wiernych³⁹. W 1742 r. diecezja obejmowała 9 dekanatów, 162 parafie, 11 ekspozytur, 2 kolegiaty (Brzozów, Jarosław), 45 klasztorów i domów zakonnych męskich⁴⁰. W 1772 r. diecezja

²⁹ ADP, nr 153: „Przyłączenie Jaślisk do diecezji przemyskiej”; AKapMK, Liber privilegiorum R. D. A. S. Załuski, ep. Crac. a. D. 1754 inchoatus s. 63—67.

³⁰ AKMK, AEp. vol. 98 k. 34'—36'; AGZ, VIII nr 171 s. 265.

³¹ AKapMK, Liber privilegiorum s. 65—67; AGZ, VIII nr 172 s. 266.

³² AKapMK, Liber privilegiorum s. 145—156; ADP, nr 153: „Przyłączenie”.

³³ J. Kwolek, Początki s. 147.

³⁴ AGZ, VII nr 21 s. 39—40; por. J. Kwolek, op. cit. s. 148.

³⁵ J. Kwolek, Początki biskupstwa s. 149 przyp. 39.

³⁶ Schematismus diocesis Premisliensis rit. lat. pro an. 1908, Przemyśl 1907 s. 88.

³⁷ T. Pirawski, Relatio status s. 135.

³⁸ J. Kwolek, Diecezja przemyska, mapa.

³⁹ H. E. Wyczański, Biskup Piotr Gembicki s. 129—130; por. L. Boratyński, op. cit. s. 10, 15.

⁴⁰ J. Ataman, W. H. Sierakowski s. 15.

dzieliła się na 3 archidiakonaty (przemyski, brzozowski i jarosławski), 12 dekanatów, 168 parafii, posiadała 2 kolegiaty (Jarosław, Brzozów), 14 prepozytur oraz 44 klasztorów męskich i żeńskich⁴¹.

Kapituła katedralna, założona 13 I 1390 r. przez biskupa Eryka, w r. 1640 liczyła 5 prałatur (dziekan, prepozyt, archidiakon, kantor, scholastyk) i 6 kanonii gremialnych⁴². W r. 1768 — składała się z 7 prałatur (doszli: kanclerz i kustosz) oraz 13 kanonii gremialnych⁴³.

Rozdział 3

GRANICE METROPOLII RYSKIEJ I JEJ SUFRAGANII¹

1. GRANICE METROPOLII RYSKIEJ²

Zgodnie z listem apostolskim pap. Innocentego IV *Hiis, que per dilectos* z 29 VII 1243 r. legat papieski Wilhelm z Modeny dokonał podziału Prus wraz z ziemią chełmińską na 4 diecezje: chełmińską, pomeziańską, warmińską i sambijską³. Podział ten zatwierdził tenże papież listem apostolskim *Hiis, que per* z 30 VII 1243, skierowanym na ręce biskupa pruskiego Chrystiana⁴. Z chwilą utworzenia 4 biskupstw pruskich powstała kwestia pierwszorzędного znaczenia, do jakiej metropolii miały one należeć. Najbliższą była metropolia gnieźnieńska, ale rozbita na dzielnice Polska była zbyt słaba, aby mogła wesprzeć Gniezno w uzyskaniu praw metropolitalnych w stosunku do nowo założonych biskupstw. Była i inna niesprzyjająca okoliczność, że od śmierci arcybiskupa Henryka Kietlicza (zm. 22 III 1219), a zwłaszcza od czasu

⁴¹ W. Chotkowski, Historia polityczna, II, Dodatki nr 1 s. 502, nr 8 s. 510—511, nr 9 s. 511—512.

⁴² L. Boratyński, op. cit. s. 8.

⁴³ BAV, Proc. consist., vol. 156 k. 338: „Processus R. D. Josephi Kierski episcopi Bolinensis, suffraganei Posnaniensis transferendi ad ecclesiam cath. Premisliensem, nec non super statu iusdem ecclesiae 1768”; por. R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 323 n. (1876).

¹ Wazniejsze opracowania: zob. Metropolia gnieźnieńska nadto — L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Livland, Estland und Kurland, Halle 1921; K. Forstreuter, Die Gründung des Erzbistum Preussen, *Jahrbuch der Albertus-Umv. zu Königsberg*, 10 (1960) s. 9—31; M. Hellmann, Das Lettenland im Mittelalter, Köln 1954; H. Jacobson, Nachtrag zu der Abhandlung: Die Metropolitanverbindung Rigas mit den Bistümern Preussens, Leipzig 1838; B. Poschmann, Bistümer und Deutsche Orden in Preussen 1243—1525, Münster 1962; H. Schmauch, Die Kirchenpolitische Beziehungen des Ermlands zu Polen, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde des Ermlands*, 26 (1937) s. 271—337; Tenze, Die Kirchenrechtliche Stellung der Diözese Ermland, *Altpreussische Forschungen*, 15 (1938) s. 241—265; A. Thiel, Beiträge zum Verfassungs- und Rechtsgeschichte Ermlands, *Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde des Ermlands*, 1 (1860) s. 244—268, 409—459; H. Weczerka, Kirchliche Gliederung Ost- Mitteleuropas in der Neuzeit, *Zeitschrift für Ostforschung*, 9 (1960); 275—333 (zob. [Recenzja]: B. Kumor, *Zeszyty Naukowe KUL*, 5 (1962) s. 83—86); Tenze, Kartographische Beiträge zur Kirchlichen Gliederung Ost- Mitteleuropas, *Ibid.* 11 (1962) s. 292—323 (zob. [Recenzja]: B. Kumor, *Małop. Studia Hist.*, 8 (1965) z. 1/2 s. 159—163); R. Wittram, *Baltische Kirchengeschichte*, Göttingen 1958.

² Przedmiotem niniejszego opracowania są tylko granice metropolii i jej sufraganii na ziemiach polskich.

³ VMPL, I nr 75 s. 36.

⁴ *Ibid.*, I nr 76 s. 36 n.

sprowadzenia Krzyżaków do Prus (1226) w Kościele polskim w dużej mierze osłabiło zainteresowanie misją pruską. Zapewne swoją rolę odegrał tu również Zakon niemiecki. Zresztą wpływy Kościoła polskiego na misję pruską i przyszłą organizację kościelną tego kraju zostały mocno podcięte bullą pap. Honoriusza III *Cum tibi olim* z 11 V 1219, mocą której arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz (zmarły nieco wcześniej) został pozbawiony urzędu legata papieskiego na Prusy⁵.

Ponieważ metropolia szwedzka w Upsali (5 VIII 1154) nie wchodziła zupełnie w grę, dlatego w Rzymie powstał plan utworzenia dla Prus i Inflant osobnej metropolii. Projektodawcą jego był prawdopodobnie wysłannik papieski Wilhelm z Modeny, który znał dobrze miejscowe stosunki, oraz nosił tytuł „legata na Prusy i Inflanty”⁶. Nie można również wykluczyć, że taka myśl zrodziła się w kurii papieskiej. Za tym ostatnim zdaniem przemawia w pewnym sensie bulla pap. Honoriusza III *Sperantes, quod aperiente* z 9 I 1225, upowazniająca biskupa Modeny Wilhelma, jako legata papieskiego, „do utworzenia w Prusach nowych biskupstw”⁷. Zwyczajnie bowiem w takich okolicznościach, kiedy zakładano większą liczbę biskupstw w kraju misyjnym, Stolica Apostolska organizowała je w niezależną metropolię kościelną. Tak było w Polsce w r. 1000, na Węgrzech w 1001 r., czy w r. 968 na ziemiach zachodnio-słowiańskich w chwili tworzenia magdeburgskiej prowincji kościelnej.

Do tego projektu powrócono również za pontyfikatu Grzegorza IX, kiedy misja pruska rokowała daleko lepsze perspektywy, niż to było przed 10 laty. Wspomniany papież, bullą *Cum exultatione spiritus* z 30 VI 1286, wrócił znów do planu podziału Prus na kilka diecezji, przy czym misję tę powierzył powtórnie biskupowi Modeny Wilhelmowi⁸.

Kiedy zaś zgodnie z poleceniem papieża Prusy zostały podzielone na 4 diecezje, a list pap. Innocentego IV *Huis, que per dilectos* z 29 VII 1243 r. nadał sankcję kanoniczną tej cyrkumskrypcji⁹, wówczas bardzo szybko pojawiła się w źródłach osoba arcybiskupa-metropolity Prus. Już bowiem pod koniec 1245 r. metropolia istniała, a jej pierwszym metropolitą-arcybiskupem został mianowany przez pap. Innocentego IV (9 I 1246) Albert Suerbeer, arcybiskup Armagh z Irlandii¹⁰. W bulli *Illius patrisfamilias provocati* z 9 I 1246, skierowanej do biskupów Prus, Inflant, Estonii, Semigalii i Kurlandii, powiadamiał ich papież o dokonanej nominacji, przy czym wyraźnie podkreślił, że nominat „został wyznaczony na arcybiskupa Prus, któremu zostały poddane wszystkie diecezje Prus, Inflant i Estonii”^{10a}. 19 III 1246 r. tenże papież na mocy bulli *Aeterni regis* nadał arcybiskupowi i jego następcom przywilej noszenia krzyża metropolitalnego w całej metropolii^{10b}. Tytuł arcybiskupa, a konsekwentnie i terytorium metropolii, dokumenty początkowo określają różnie. Tak wspomniana uprzednio bulla papieska, chociaż była adresowana do biskupów Prus, Inflant, Estonii, Semigalii i Kurlandii, to

⁵ CDPruss., I nr 13 s. 14.

⁶ Por. przyp. 3—4.

⁷ CDPruss., I nr 17 s. 17; Regesta Pontificum, I nr 7345 s. 633.

⁸ CDPruss., I nr 47 s. 46; Regesta Pontificum, I nr 10173 s. 864 n.

⁹ CDPruss., I nr 56 s. 53 n.

¹⁰ M. Hellmann, Albert II Suerbeer, w: *LThK*, IV (1957) kol. 281; Tenze, Ordensland Preussen, w: *LThK*, VII (1962) kol. 1205; J. Voigt, Geschichte Preussens, II, Königsberg 1827 s. 473.

^{10a} CDWarm., I nr 11 s. 13—15.

^{10b} Ibid., nr 26 s. 6 (reg.); Regesta Pontificum, II nr 12030 s. 1020.

jednak tytułowała arcybiskupa metropolitą tylko Prus, Inflant i Estonii. Taki sam tytuł otrzymał arcybiskup w bulli tegoż papieża *Vigiles corde* z dnia 5 V 1246 r. i *Decet per apostolicae sedis* z 6 X 1246¹¹. Ale nie wszystkie dokumenty papieskie używają takiego tytułu. Ten sam papież, w liście apostolskim *Cum is, qui secundum* z 3 III 1246, polecającym arcybiskupa Alberta, jako legata apostolskiego na Rusi, nazywa go „arcybiskupem Prus i Estonii”; podobnie tytułowała go bulla tegoż papieża *Sane cum in partibus* z 3 V 1246^{11a}. Niektóre dokumenty papieskie nazywają go tylko „arcybiskupem Prus”¹².

Pierwszy metropolita pruski nie posiadał początkowo własnej archidiecezji; miał sobie wybrać diecezję warmińską, lub sambijską i ta miała być wyniesiona do godności arcybiskupstwa. Jak wynika z bulli pap. Innocentego IV *Dedisse tibi dicimur* z 11 II 1249, wybór padł na diecezję sambijską¹³; natomiast bulla tegoż papieża *Qui corporali presentia* z 19 XI 1247 r. wskazuje, że metropolia posiadała własne sufraganie i była już w pełni zorganizowana¹⁴. Można przyjąć za pewne, że wszystkie diecezje pruskie weszły w jej skład, a nadto nowo powstałe biskupstwo litewskie (1253)¹⁵. To ostatnie jednakże, na prośbę Mendoga, pap. Innocenty, bullą *Inclinati precibus* z 3 i 20 IX 1254, wyjął z metropolii pruskiej i poddał je bezpośrednio Stolicy Apostolskiej¹⁶.

Krzyżacy widząc w metropolacie pruskim poważnego konkurenta do władzy państwowej na terenie Prus nie życzyli sobie, aby stolica metropolii była w Prusach. Na domiar złego sam metropolita popadł w ostry zatarg z Zakonem, w rezultacie czego musiał opuścić Prusy (1249)¹⁷, niebawem utracił też biskupstwo sambijskie (1254)¹⁸.

W takich to okolicznościach pap. Innocenty IV przeniósł stolicę metropolii z Prus do Rygi. Kiedy się to stało? Jeszcze w bulli pap. Innocentego IV *Carissimus in Christo* z 24 VI 1253 Albert nazwany jest „arcybiskupem Inflant i Prus”¹⁹, a już 15 V 1254 tenże ojciec św., w bulli *Litteras felicis recordationis*, nazwał go „arcybiskupem ryskim”, i nie omieszczał dodać, że „niegdyś nosił on tytuł arcybiskupa Inflant i Prus”²⁰. Trzeba zatem przyjąć, że translacja stolicy metropolitalnej z Prus do Rygi nastąpiła najpóźniej na początku 1254 r. Następca Innocentego IV pap. Aleksander IV wziął w specjalną opiekę nową metropolię bullą *Cum universis ecclesiae* z 31 III 1255 r. i poddał jej w charakterze sufraganii 10 biskupstw, wśród których cztery znajdowały się w późniejszych granicach Polski, tj. diecezje: chełmińska, pomezkańska, sambijska, i warmińska²¹.

Włączenie do ryskiej prowincji kościelnej diecezji chełmińskiej spowodowało długotrwałe spory między Rygą a Gnieznem. Jak już poprzednio wykazano, diecezja ta początkowo należała do metropolii gnieźnieńskiej, jako

¹¹ CDPruss., I nr 68 s. 64; Regesta Pontificum, II nr 12101 s. 1026; VMPL, I nr 87 s. 43.

^{11a} Acta Innocentii Pp. IV nr 26 s. 64—66 (3 III 1246), nr 27 s. 68—69 (2 V 1246); MPV, III nr 43 s. 26—27; Documenta pontificum Romanorum, I nr 12 s. 28, nr 14 s. 31.

¹² Acta Innocentii Pp. IV nr 65 s. 117—118 (15 IX 1248 — bulla *Aperuit Dominus*).

¹³ CDPruss., I nr 97 s. 47; por. nr 87 s. 43.

¹⁴ Ibid., I nr 94 s. 45 n.

¹⁵ Ibid., I nr 111 s. 53.

¹⁶ Ibid., I nr 120 s. 58, nr 121 s. 59.

¹⁷ Por. Ibid., I nr 98 s. 47.

¹⁸ Ibid., I nr 116 s. 56 n.

¹⁹ Ibid., I nr 111 s. 53.

²⁰ CDPruss., I nr 95 s. 92—93: „archiepiscopus Rigensis — qui tunc (olim) Lituonie et Pruscie archiepiscopus dicebaris”.

²¹ Ibid., I nr 124 s. 61—62; UBCulm, I nr 45 s. 30—32.

że jej terytorium zostało wykrojone z diecezji płockiej. Nie znaczy to wszakże, by arcybiskup Prus nie podkreślał swych praw metropolitalnych w stosunku do Chełmna. Tak w dokumencie z 19 I 1249 r. zaznaczył on wyraźnie, że ugoda zawarta między nim a zakonem niemieckim „doszła do skutku przy pośrednictwie biskupów Henryka chełmińskiego, Ernesta pomezkańskiego i Henryka warmińskiego, sufraganów naszych”²². Niestety, mimo początkowej przynależności diecezji do polskiej prowincji kościelnej, pap. Urban IV, w bulli *Significarunt nobis* z 15 IX 1264 r., potwierdził przynależność jej do ryskiej prowincji kościelnej²³, a przekazy źródłowe z lat 1274—1284 informują o faktach jurysdykcji metropolitalnej arcybiskupów ryskich w stosunku do Chełmna²⁴.

Starania o przywrócenie diecezji chełmińskiej do polskiej prowincji kościelnej podjął pod koniec XIII w. arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka. Sprawę przedłożył trybunałowi Stolicy Apostolskiej, w następstwie czego pap. Bonifacy VIII. listem apostolskim *Sua nobis venerabilis frater* z 30 V 1295, powołał specjalny, delegowany sąd apostolski do rozpatrzenia sporu w osobach dziekana i prepozyta kapituły wrocławskiej²⁵. Sąd miał się odbyć we Wrocławku dopiero 26 III 1297, a arcybiskupa Świnkę reprezentowali archidiacon kurzelewski, Jakub i kanonik łączycki, Gunter²⁶. Trybunał jednakże nie wydał żadnego wyroku, ponieważ metropolita gnieźnieński, mając zastrzeżenia co do jego obiektywności, zaapelował do Stolicy Apostolskiej i prosił o wyznaczenie nowego jego składu osobowego. W związku z tym pap. Bonifacy VIII, listem apostolskim *Sua nobis venerabilis* z 17 XI 1298, zmienił skład trybunału sądowego i powołał na sędziów archidiacona wrocławskiego i pomorskiego z kapituły wrocławskiej oraz kanonika warmińskiego (Brunspergensis)²⁷. Wyroku sądu nie znamy, ale najprawdopodobniej był on pozytywny dla polskiego metropolity. Wskazują na to pewne dokumenty. Tak 13 XII 1300 r. pap. Bonifacy VIII, w bulli *Conquestus est nobis*, informuje, że biskup chełmiński wniósł skargę do Stolicy Apostolskiej przeciwko arcybiskupowi gnieźnieńskiemu „w sprawie pewnej sumy pieniężnej”²⁸. W r. 1306 prokurator zakonu niemieckiego w Inflantach złożył oświadczenie, że diecezja chełmińska jest sufraganią metropolii ryskiej²⁹. Obydwa dokumenty kazały się domyślać zorganizowanej przeciwwakcji, wymierzonej w metropolitę gnieźnieńskiego. Podjęto ją prawdopodobnie w związku z podporządkowaniem diecezji Gnieznu.

Opinię tę potwierdza uroczysty protest arcybiskupa Świnki, złożony 21 XI 1310 r. przeciwko biskupowi chełmińskiemu, który mimo zaproszenia metropolity nie przyjął z jego rąk konsekracji biskupiej i nie poddał się jego jurysdykcji metropolitalnej³⁰. Jeszcze wyraźniejszy dowód na pozytywną intencję papieską, zmierzającą do włączenia diecezji chełmińskiej do polskiej prowincji kościelnej przekazał pap. Jan XXII w bulli *Inter curas multiplices* z 3 II 1317, wydanej zapewne w związku ze wznowieniem sprawy przed trybunałem papieskim przez arcybiskupa Borzysława. W dokumencie tym, po-

²² UBCulm, I nr 22 s. 12.

²³ CDPruss., I nr 148 s. 153—154; UBCulm, I nr 73 s. 51 n.

²⁴ UBCulm, I nr 83 s. 56 (5 X I 1274), nr 87 s. 59 (3 X 1275), nr 102 s. 65 n. (6 I 1284).

²⁵ KDWP, II nr 734 s. 104.

²⁶ UBCulm, I nr 146 s. 99 n. (31 X 1296), nr 147 s. 100 n. (16 III 1297).

²⁷ Ibid., I nr 152 s. 103 n.

²⁸ Ibid., I nr 153 s. 104 n.

²⁹ UBCulm, I nr 161 s. 108 n.

³⁰ Ibid., I nr 166 s. 111 n.

lecającym metropolicie gnieźnieńskiemu zebranie świętopietrza w diecezji chełmińskiej i kamińskiej, papież pisał, że „biskupi kamiński i chełmiński, podporządkowani przez decyzję Stolicy Apostolskiej prawom metropolitalnym Kościoła gnieźnieńskiego, usiłują się podstępnie wyłamać spod jego jurysdykcji i z granic Królestwa Polskiego, do którego, jak wiadomo, należą; biskup zaś chełmiński zabiega o przyłączenie się do metropolii ryskiej”³¹. Wypowiedź papieża stwierdza jasno, że obydwie diecezje, na mocy specjalnego listu apostolskiego, zostały włączone do polskiej prowincji kościelnej. Jeżeli chodzi o Kamień, dokumenty tamte są znane z czasów Innocentego III, odnośnie zaś Chełmna taki przywilej wycedł zapewne z kancelarii pap. Bonifacego VIII (1294—1303), przychylnie ustosunkowanego do spraw polskich.

Mimo tych faktów diecezja chełmińska pozostała nadal w granicach metropolii ryskiej. Ten sam papież Jan XXII przy okazji nominacji na biskupstwo chełmińskie konsekranina Mikołaja, w bulli *Miluitanti ecclesiae disponente* z 18 X 1319, potwierdził, że „arcybiskup ryski jest jego metropolita”³². Podobna sytuacja powtórzyła się w latach 1325 i 1332³³. Jednym ze śladów dawnej przynależności diecezji do Kościoła polskiego była nominacji arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława na kolektora świętopietrza w diecezji chełmińskiej i kamińskiej, runcie wielkiego oporu ze strony Krzyżaków³⁴.

Na początku XV w. przedłożył tę sprawę przed trybunałem soboru powszechnego w Konstancji rektor Uniwersytetu Krakowskiego, ks. Paweł Włodkowic w głośnym straktacie *De potestate papae et imperatoris respectu infidelium*. Oskarżył on mianowicie Krzyżaków przed najwyższym autorytetem moralnym chrześcijaństwa, że „nie tylko całkowicie oderwali od Królestwa ziemię chełmińską, lecz również diecezję chełmińską od gnieźnieńskiej prowincji kościelnej, będącej w granicach Polski, której to prowincji była i jest sufraganią. Przyłączył ją natomiast nieprawnie i niesłusznie do metropolii ryskiej, położonej w odległych Inflantach, jako że Inflanty należą do ich państwa”³⁵. Głos Włodkowica należy uznać za wyraz polskiej polityki kościelnej, która, po rozgromieniu Zakonu na polach Grunwaldu, zmierzała do rewindykacji strat terytorialnych państwowych i kościelnych. Niestety był to głos na razie nieskuteczny.

Dogodną, acz nie wyzyskaną przez Kościół polski, okazję do przywrócenia diecezji chełmińskiej polskiej metropolii stworzyła schizma bazylejska. W związku z nią pap. Eugeniusz IV, bullą *Vidisti, venerabilis frater*, z 12 III 1441, wyjął Chełmno spod jurysdykcji metropolity ryskiego, jako że ten opowiedział się po stronie soboru bazylejskiego³⁶. Niestety, w nie lepszej sytuacji był również ówczesny Kościół polski, a metropolita gnieźnieński Wincenty Kot przyjął nawet kapełusz kardynalski z rąk antypap. Feliksa V. Nic dziwnego, że szansa została zmarnowana. Kiedy bowiem Kościół polski powrócił do obediencji rzymskiej, metropolita ryski spełniał już na terenie diecezji chełmińskiej uprawnienia metropolitalne³⁷.

³¹ Ibid., I nr 176 s. 118—119.

³² UBCulm, I nr 181 s. 127—127.

³³ Ibid., I nr 199 s. 141 (23 XI 1323 — bulla *Suscepti cura regiminis*), nr 275 s. 173—176 (30 IV 1332 — bulla *In specula Domini*).

³⁴ Ibid., I nr 194 s. 126 n. (19 II 1320), nr 185 s. 127 n. (10 III 1320), nr 191 s. 125 n. (6 III 1321), nr 192 s. 137 (24 V 1321), nr 211 s. 148—150 (22 VI 1335), *passim*.

³⁵ Paulus Vladimir and his doctrine concerning international law and politics, ed. S. F. B e i c h, II, London 1965 s. 956.

³⁶ UBCulum, II nr 571 s. 456—457.

³⁷ Ibid., II nr 597 s. 489 n. (27 IV 1451).

Polska polityka państwowo-kościelna nawiązała do tej sprawy dopiero po szczęśliwie rozegranej wojnie trzynastoletniej. Zawarty 19 X 1466 r. pokój w Toruniu postulował m. in., aby „biskupstwo chełmińskie powróciło do metropolii gnieźnieńskiej”, przy czym ostateczną decyzję zawarowano Stolicy Apostolskiej³⁸. Pap. Paweł II wprawdzie nie potwierdził pokoju toruńskiego, ale mianując Wincentego Kielbasę na biskupstwo chełmińskie nic nie wspominał w bulli nominacyjnej *Personam tuam nobis* z 2 IV 1467 r. o przynależności tejże diecezji do ryskiej prowincji kościelnej³⁹. Co więcej, przy nominacji jego następcy, biskupa Stefana z Niborka (19 I 1480), kuria papieska przesłała pomyłkowo bullę ekspedycyjną do Gniezna, a nie do Rygi⁴⁰. Z pierwszych lat jego rządów dokumenty przekazały ślady zależności diecezji od metropolii ryskiej⁴¹, ale w latach następnych działalność tego biskupa zmierzała wyraźnie do podporządkowania się Gnieznu. Tak w 1485 r. wysłał on na synod prowincjalny do Piotrkowa swego zastępcę⁴², a przez dłuższy czas wzbraniał się złożyć homagium arcybiskupowi ryskiemu, jako swemu metropolicie. W związku z tym metropolita ryski Michał zwrócił się w r. 1493 do pap. Aleksandra VI w tej sprawie. Wówczas to z polecenia papieża mandatariusz Achilles de Grassis nakazał biskupowi złożyć obowiązkowe homagium na ręce metropolity ryskiego (8 III 1494)⁴³. Tak więc i tym razem sprawa powrotu Chełmna do Polskiego Kościoła znów się odwlokła.

Wówczas to, za panowania króla Aleksandra, wysunięto koncepcję włączenia diecezji chełmińskiej do planowanej metropolii warmińskiej (1506), ale i te próby były bez rezultatu. Podobny los spotkał starania Zygmunta I Staroego (1513). Diecezja należała nadal faktycznie do ryskiej prowincji kościelnej, a papież przy okazji nominacji biskupów chełmińskich przysyłał nadal bulle ekspedycyjne do Rygi⁴⁴. Wprawdzie metropolita gnieźnieński Maciej Drzewicki wysłał pewne polecenia do biskupa w Chełmnie, Jana Dantyszka (1532), ale posiadały one charakter więcej polityczny, niż kościelny⁴⁵. O powrót diecezji do związków metropolitalnych z Kościołem polskim upomniął się synody prymacjalne z 1539, 1542 i 1547 r. Akcja ta prowadzona bardzo energicznie, zwłaszcza przez prymasa Mikołaja Dzierzgowskiego, miała szanse powodzenia do tego stopnia, że Stanisław Hozjusz, w liście z 18 VIII 1547 r. do biskupa chełmińskiego Gise, pisał o przynależności tejże diecezji do polskiej prowincji kościelnej⁴⁶. Protest arcybiskupa ryskiego (1547) zahamował nieco proces podporządkowania Chełmna metropolitom gnieźnieńskim, ale go całkowicie nie unicestwił.

W związku z akcją ze strony Gniezna i przeciwalką Rygi biskup chełmiński T. Gise przedstawił na sejmie piotrkowskim (7 XII 1548) wobec króla obszerny memoriał, wykazujący, że jego diecezja należała zawsze do ryskiej

³⁸ Volumina legum, I s. 97 nr 211: „Concordavimus, quod episcopatus Culmensis ad ecclesiam Gnesnensem redeat, a modo et deinceps praefatae Poloniae et Gnesnensis Ecclesiae, et ut tanquam principali sit omnibus obediens”; por. UBCulm, II nr 987 s. 828 n.

³⁹ UBCulm, II nr 642 s. 529 n.

⁴⁰ A. Mańkowski, Stefana z Niborka biskupa chełmińskiego stosunek do metropolii gnieźnieńskiej s. 81 nn.

⁴¹ UBCulm, II nr 700 s. 570 n. (2 I 1483).

⁴² Diecezja chełmińska s. 37.

⁴³ UBCulm, II nr 725 s. 586 n. (1493), nr 728 s. 587 n. (8 III 1494).

⁴⁴ Ibid., II nr 860 s. 724 (3 VIII 1530).

⁴⁵ Ibid., II nr 873 s. 733 n. (18 IX 1532).

⁴⁶ Stanisław Hosii Epistolae (1525—1550), ed. F. Hipler, V. Zakrzewski, I, Cracoviae 1879 s. 159; UBCulm, II nr 987 s. 828 n.

provincji kościelnej⁴⁷. Skutek jednakże memoriału był odwrotny, albowiem Zygmunt August zwrócił się w r. 1550 do pap. Juliusza III z prośbą o ostateczne włączenie Chełmna do polskiej prowincji kościelnej⁴⁸. Tej też interwencji króla należy zapewne przypisać, że wspomniany papież, w bulli *Gratiae divinae praemium* z 18 XI 1551, wynosząc na stolicę biskupią w Chełmnie ks. Jana Lubodzieckiego, zgodził się na to, by nominat mógł przyjąć sakrę biskupią z rąk jakiegokolwiek biskupa, a nie arcybiskupa Rygi. Ten ostatni zresztą był już luteraninem i nie posiadał święceń biskupich. Niemniej bulla papieska wyraźnie potwierdziła przynależność biskupstwa do metropolii ryskiej⁴⁹.

Świadomość dalszej przynależności do metropolii ryskiej tkwiła zarówno u wiernych, jak i pasterzy diecezji chełmińskiej. Tak jeszcze 7 III 1560 r. rada miejska Torunia odwołała się w sprawie ekskomuniki, rzuconej nań przez biskupa chełmińskiego Jana Lubodzieckiego do metropolity ryskiego⁵⁰; ten w odpowiedzi odwołanie przyjął, wyrok w drugiej instancji wydał i w liście z 27 IV 1560 r. do duchowieństwa stwierdził wyraźnie, że „diecezja chełmińska podlega jego zwierzchnictwu kościelnemu”⁵¹, czego nie omieszczał powtórzyć w liście do króla Zygmunta Augusta z tegoż dnia, w którym prosił króla o wykonanie wyroku⁵². Ale były to już ostatnie ślady jurysdykcji Rygi nad biskupstwami pruskimi. Już pap. Pius IV, w bulli *Apostolatus officium* z 9 X 1562, dając prowizję na biskupstwo chełmińskie nominatowi królewskiemu Stanisławowi Żeliszawskiemu, pominął całkowitym milczeniem zagadnienie przynależności metropolitalnej diecezji⁵³. Niebawem zresztą nastąpiła kasata i sekularyzacja arcybiskupstwa ryskiego (1566). Ostatecznie od synodu prymacjalnego w r. 1589 Chełmno weszło w skład sufraganii gnieźnieńskiej prowincji kościelnej⁵⁴.

Pokój toruński II (1466), który stwierdzał całkowity upadek Zakonu niemieckiego i włączył do Polski bezpośrednio Prusy Królewskie z Warmią, odegrał poważną rolę również w dziejach ustroju Kościoła w Prusach. Pod względem kościelnym oddawał on Polsce całą diecezję chełmińską, wielką część diecezji warmińskiej z księstwem biskupim, stolicą diecezji (Frombork) i rezydencją biskupią (Lidzbark Warmiński), a nadto w wojew. malborskim poważną część diecezji pomezkańskiej. Ale w tej ostatniej tak stolica diecezji (Kwidzyn), jak i rezydencja biskupów (Prabuty) pozostały nadal w granicach państwa krzyżackiego. Zmiany te zainicjowały emancypację obydwu biskupstw pruskich, których stolice i rezydencje znalazły się w granicach politycznych Polski, spod zależności metropolitalnej Rygi. Odnosnie diecezji chełmińskiej, jak wspomniano uprzednio, toruński traktat pokojowy odrywał ją wprost od Rygi i podporządkował Gnieznu. Podobny proces da się zauważyć i w diecezji warmińskiej. Niektórzy autorzy, jak A. Eichhorn, A. Thiel i F. Hipler, przyjmują nawet, że diecezja otrzymała egzempcję za

⁴⁷ UBCulm, II nr 939 s. 829—835.

⁴⁸ A. Mańkowski, Dwa dokumenty do historii s. 298.

⁴⁹ UBCulm, II nr 1015 s. 854 n.

⁵⁰ Monumenta Livoniae antiqua. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aussätzen. Bd V: Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des letzters Erzbischof von Riga, Markgr. Wilhelm von Brandenburg und seiner Zeit, hrsg. E. Frantzen, Riga 1847 nr 221 s. 588—595.

⁵¹ Ibid., nr 235 s. 612—613.

⁵² Ibid., nr 236 s. 613—614.

⁵³ UBCulm, II nr 1065 s. 900 n.

⁵⁴ Ibid., II nr 1100 s. 934.

rządów biskupa Łukasza Waczenrodego (1489—1512)⁵⁵. Ale w rzeczywistości było inaczej. Wprawdzie biskup Waczenrode, na żądanie arcybiskupa ryskiego z r. 1495, by złożył przysięgę jako sufragan metropolii ryskiej, przyznał, że diecezja warmińska należy do tejże metropolii, ale przysięgi żądanej nie złożył, chociaż kapituła warmińska gotowa była to uczynić⁵⁶. Nie jest wykluczone, że myśli emancypacji spod jurysdykcji metropolity Rygi nasunął biskupowi Łukaszowi wcześniejszy wypadek z 1465, kiedy to biskup dorpcki Dietrich i ozyłski Jan odmówili przysięgi metropolicie ryskiemu⁵⁷.

W tych okolicznościach biskup Waczenrode, za aprobatą dworu królewskiego, rozpoczął starania w Rzymie o wyłączenie wszystkich biskupstw pruskich z ryskiej prowincji kościelnej i uformowanie z nich metropolii warmińskiej. Diecezja warmińska, jako najbardziej niezależna od Zakonu niemieckiego wśród biskupstw pruskich, najwięcej nadawała się do tej godności. 14 III 1505 r. prymas Jan Łaski, jako kanclerz Królestwa Polskiego, doniósł biskupowi Waczenrodemu, że sprawa arcybiskupstwa warmińskiego, poruszana przez polskie poselstwo w Rzymie, nie natrafia na większe trudności, ale ze względu na ogólny charakter pełnomocnictw poselstwa, sprawa nie będzie mogła być definitywnie załatwiona⁵⁸. Tymczasem według relacji archidiacona warmińskiego Jana Sculteti z 22 V 1505 r. z Rzymu, główną przeszkodą w uzyskaniu przywilejów metropolitalnych dla Warmii było poselstwo polskie⁵⁹. Stało się to prawdopodobnie ze względu na filokrzyżacką politykę biskupa Waczenrodego. Wydawało się, że sprawa utknęła całkowicie w impasie⁶⁰. Tymczasem nadspodziewanie sprawą metropolii warmińskiej zajął się sejm lubelski i król Aleksander. W suplice z 28 II 1506 r. upraszał król pap. Juliusza II, by wszystkie biskupstwa pruskie wyłączył z ryskiej prowincji kościelnej i erygował dla nich osobną metropolię. Do godności arcybiskupstwa — metropolii proponował król wyniesienie Warmii, jako że jest najlepiej uposażona z biskupstw pruskich i posiada dogodne położenie w stosunku do pozostałych. W skład nowej metropolii w charakterze sufraganii miały wejść z ryskiej prowincji kościelnej diecezje: chełmińska, pomezkańska, sambijska i warmińska oraz z metropolii gnieźnieńskiej diecezja żmudzka⁶¹. Projekt ten przypomina XIII-wieczne plany założenia metropolii pruskiej, która początkowo obok biskupstw pruskich miała objąć nadto biskupstwa łotewskie i estońskie.

Plan ten jednakże nie miał się doczekać nigdy realizacji. Wkrótce zmarł sam projektodawca, król Aleksander (19 VIII 1506), a suplika jeżeli dotarła do Rzymu, to spotkała się zapewne z przeciwdziałaniem tak arcybiskupa Rygi, jak i Krzyżaków. Nie znamy też odpowiedzi papieskiej. Na odcinku przynależności diecezji pruskich obowiązywał nadal *status quo*.

⁵⁵ A. Eichhorn, Der ermländische Bischof und Kardinal Stanislaus Hosius, Mainz 1854 s. 209; A. Thiel, Die Metropolitanverhältnisse Ermlands, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 6 (1866) s. 608; F. Hipler, Literaturgeschichte des Bisthums Ermlands, Braunsberg 1872 s. 8; Tenze, Das Verhältniss s. 450.

⁵⁶ A. Thiel, Das Verhältniss des Bischofs Lucas von Waczenrode zum Deutschen Orden, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 1 (1858 60) s. 446 n.

⁵⁷ Ibid. s. 447.

⁵⁸ Akta Aleksandra króla polskiego (1501—1506), wyd. F. Papée, Kraków 1927 (Monum. medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t. XIX) nr 281 s. 463—464; por. A. Thiel, op. cit. s. 448.

⁵⁹ Ibid. nr 288 s. 483—484.

⁶⁰ Ibid. nr 298 s. 505 n. (9 IX 1505 Jan Łaski do Waczenrodego).

⁶¹ Ibid. nr 311 s. 520—521; por. A. Thiel, op. cit. s. 448 n.

Dalszym wyłomem w niezależnieniu Warmii od metropolii ryskiej były postanowienia sejmu piotrkowskiego z 7 XII 1512 i układ króla Zygmunta I Starego z kapitułą i biskupem warmińskim w sprawie obsady biskupstwa. W układzie tym, potwierdzonym przez obydwie strony, wybór biskupa warmińskiego wyłączono całkowicie spod ingerencji metropolii ryskiego, a uzależniono od króla, lub w jego nieobecności od arcybiskupa gnieźnieńskiego⁶². Co więcej układ ten potwierdził pap. Leon X (25 XI 1513), w czasie trwania soboru laterańskiego⁶³. Rozluźnił on do tego stopnia więź metropolitalną Warmii z Rygą, iż niektórzy autorzy datują od tego czasu pełną egzempcję diecezji warmińskiej⁶⁴.

Tak zresztą rozumiano układ piotrkowski na Warmii i tak go interpretowała kapituła warmińska. Ta ostatnia, w obszernym memoriale przedstawionym delegatom króla Zygmunta Starego, po śmierci biskupa warmińskiego Łukasza Waczenrodego (zm. 1512), w sprawie obsadzenia diecezji warmińskiej udowadniała nawet, że biskupstwo od czasów założenia go przez legata papieskiego Wilhelma „jest bezpośrednio podległe Stolicy Apostolskiej tak w sprawach świeckich, jak i kościelnych”, a to z tej przyczyny, iż „zostało uposazone i utworzone przez nią”, stąd też nigdy nie posiadało i nie posiada swego patrona (protektora)⁶⁵.

Nie była to wszakże formalna egzempcja, kapituła bowiem nie mogła powołać się na żaden dokument papieski. Niemniej trzeba przyjąć, że faktycznie Kościół warmiński uważał się za „wyjęty” i nie związany z metropolią ryską. Stolica Apostolska ze swej strony tę egzempcję uznała nieco później. Pierwszy raz tego rodzaju zwrotu o „bepośredniej zależności diecezji od Stolicy Apostolskiej” użył pap. Paweł III w bulli translacyjnej na biskupstwo warmińskie biskupa chełmińskiego Tidemana Gise (20 V 1549)⁶⁶. Tak więc, mimo wydatnych zabiegów Rygi o utrzymanie Warmii w granicach metropolii, diecezja otrzymała faktyczną egzempcję jeszcze przed sekularyzacją arcybiskupstwa ryskiego, a wielkim obrońcą tej egzempcji stał się biskup Stanisław Hozjusz. Rozpoczęte od czasów prymasa Jana Łaskiego (zm. 1531) starania o pozyskanie Warmii dla metropolii gnieźnieńskiej oraz kontynuowane przez cały w. XVI i w pierwszej połowie XVII stulecia zakończyły się właściwie synpromisem. Warmia utrzymała swą egzempcję, ale odnośnie udziału w synodach prowincjalnych została podporządkowana metropolii gnieźnieńskiej⁶⁷.

⁶² Volumina legum, I s. 172 nr 380; Corpus iuris Polonicum, III nr 115 s. 227, nr 116 s. 229—232, nr 122 s. 238—241, nr 123 s. 241—244: „tunc ijdem praelati et canonici [Varmienses] — obligati erunt per suos nuntios omnia superius reverendissimo domino archiepiscopo Gnesnensi pro tempore existenti — significare”; por. A. Eichhorn, Geschichte der ermländischen Bischofswahlen, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthums Ermlands*, 1 (1858/60) s. 271—276.

⁶³ J. Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, II s. 621, A. Eichhorn, op. cit. s. 280.

⁶⁴ A. Mańkowski, Łukasz Waczenrode Toruńczyk, biskup warmiński (zm. 1512), *Pelplin* 1933 s. 35; A. Thiel, op. cit., s. 603; F. Buchholz, *Ermland*, w: *LThK*, III (1931) kol. 767.

⁶⁵ Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486—1516 (Kodeks Zagrzebski), oprac. J. Garbaciak, *Wrocław* 1966 nr 56 s. 180: „constat: Ecclesiam Warmiensem fuisse et esse per Sedem Apostolicam fundatam et dotatam, et nullum unquam patronum habuisse vel habere ad praesens. Immo eidem Sedi ratione soli et directi domini fuisse et esse immediate subiectam, tam in temporalibus, quam spiritualibus”

⁶⁶ Excerpta ex libris manu scriptis nr 134 s. 103; J. Obłąk (Egzempcja diecezji s. 129) pisze, że miało to miejsce dopiero w r. 1551, przy nominacji S. Hozjusza.

⁶⁷ Zob. powyżej: *Metropolia gnieźnieńska*.

Problem przynależności metropolitalnej pozostałych diecezji pruskich — pomezjańskiej i sambijskiej został jeszcze wcześniej rozwiązany. Biskupi obydwu diecezji, pomezjański E. Queiss i sambijski J. Polenz przeszli w 1525 r. na luteranizm, podpisali pokój krakowski z 8 IV 1525, w rezultacie którego obydwu biskupstwa zostały sekularyzowane i faktycznie przestały być katolickie⁶⁸. Taki stan rzeczy potwierdził król Zygmunt Stary dekretem z 9 IV 1525 i tego samego dnia stany pruskie; 29 V 1525 akceptacja pokoju doszła również ze strony ks. Albrechta Brandenburskiego⁶⁹. Zresztą i dni samego arcybiskupstwa były policzone, odkąd na jego stolicy zasiadł ostatni nie konsekrowany arcybiskup Wilhelm Brandenburski (1539—1563). Po jego śmierci (4 II 1563), na skutek całkowitej protestantyzacji kraju, król Zygmunt August, dekretem z 26 XII 1566, sekularyzował oraz zniósł arcybiskupstwo i kapitułę metropolitalną⁷⁰.

2. DIECEZJA CHEŁMIŃSKA

Została opracowana w rozdziale I — w ramach metropolii gnieźnieńskiej, jako trzecia z rzędu.

3. DIECEZJA POMEZAŃSKA¹

Diecezja została powołana do życia przez legata papieskiego Wilhelma, biskupa z Modeny, dekretem *Noverit universitas vestra* z 4 VII 1243,² w ramach organizacji biskupstw pruskich. Dekret legacki nakreślał równocześnie szczegółowe granice diecezji. Wyznaczały je rzeki na południu Osa, na zachodzie Wisła, na południowym wschodzie jez. Drwęckie i rzeka Pasłęka wraz z wyspami Quidino i Santerii, a na północy Morze Bałtyckie. Dekret legacki zatwierdził pap. Innocenty IV listem apostolskim *Hiis, que per dilectos* z 28 VII 1243 r. i *Iustis petentium desideriiis* z 8 X 1243³. Faktyczna organizacja diecezji nastąpiła jednakże dopiero w 1249 r. 19 III 1250 r. biskupstwo zostało uposażone⁴, a jego pierwszy pasterz Ernest (zm. 1257) wybrał

⁶⁸ Corpus iuris Polonici, III nr 46 s. 141—159.

⁶⁹ Ibid., III nr 47 s. 160—165, nr 48 s. 165—172, nr 53 s. 184—186.

⁷⁰ Diecezja chełmińska s. 30; O'Rourke, Riga, w: *LThK*, VIII (1963) kol. 1309; G. Gullik, C. Eubel, Hierarchia catholica, III s. 285.

¹ Wazniejsze opracowania: E. Bahr, Die Verwaltungsgebiete Königlich-Preussens 1454—1772, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 74 (1938) s. 47—181; Tenze, Die Verwaltungsgebiete Ostpommerns zur herzoglichen Zeit (bis 1308), *Altpreussische Monatschrift*, 15 (1938) s. 171—234; J. Bender, Begrenzung, Eintheilung und Kirchen der ehemaligen Diözese Pomesanien, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 2 (1861/63) s. 178—191; W. Corsepius, Die Verwaltung poln. Preussens in den Jahren 1466—1479, Berlin 1921; H. Cramer, Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien, Kwidzyń 1884; B. Poschmann, Bistümer und Deutscher Orden in Preussen 1343—1525, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 90 (1962) s. 227—358; Der pomesanische Antheil der Diözese Ermland, *Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, 10 (1878) s. 124—126; H. Schmauch, Die Besetzung der Bistümer im Deutschordenstaate, Królewiec 1919; Tenze, Die Verwaltung des kath. Anteils der Diözese Pomesanien durch den Culmer Bischöfe, *Mitteilungen des westpreussisches Geschichtsvereins*, 35 (1936) s. 112—128.

² CDWarm., I nr 5 s. 5—7; *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, II, Leipzig 1863 s. 128.

³ CDWarm., I nr 6 i 7 s. 8—10; VMPL, I nr 76 s. 36 n.; *Regesta Pontificum*, II nr 11102 s. 946.

⁴ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, hrsg. H. Cramer, Kwidzyń 1887 nr 4 s. 4 nr 5 s. 5 n.; CDPruss., I nr 84 s. 79—80, nr 85 s. 81; por. J. Voigt, *Geschichte Preussens*, II s. 482 przyp. 2.

Kwidzyna na stolicę diecezji⁵. Pierwotny kościół katedralny zastąpił nową świątynią gotycką p. w. NMP oraz św. Jana apostoła i ewangelisty dopiero po 1343 r. biskup Bertold⁶.

Uformowane w ten sposób w granicach naturalnych terytorium diecezji w XIII stuleciu zostało później powiększone kosztem biskupstwa chełmińskiego i wrocławskiego. Na odcinku sąsiedztwa z biskupstwem chełmińskim granica tej diecezji w dokumencie erekcyjnym została ustalona na politycznej linii podziałowej między ziemią chełmińską i pomezzańską. Do diecezji chełmińskiej należały ziemie lubawska i sasińska. W dokumencie z 27 III 1263 r. biskup chełmiński Henryk wyraźnie oznajmił, że „ziemia sasińska należy do jego diecezji”⁷, co potwierdził 15 VI 1298 w. mistrz Gotfryd^{7a}. Z dokumentu wynika, że chodziło w tym wypadku nie tylko o jedną parafię, ile raczej o cały okręg. Szczegółowe granice na tym odcinku wyznaczyła ugoda między biskupem chełmińskim i jego kapitułą z jednej i landmistrzem krzyżackim Konradem Sackiem. Według tej umowy (16 V 1303) granice diecezji na tym odcinku biegły Drwęcą aż do ujścia rzeki „Griselanos”, a następnie w górę rzeki aż do „Sassenpile”, stąd zaś do źródeł rzeki „Ramnite”⁸. Ziemia sasińska (lub Sasinów) leżała na północ od granicy mazowieckiej, u źródeł rzek Drwęcy, Wkry, Pasłęki i Łyny^{8a}. Spory dotyczące prawdopodobnie tych terenów zostały wznowione w latach 1320—1324; ostateczny ich wynik dla diecezji był pozytywny. Cały ten okręg został przyłączony do diecezji pomezjańskiej w latach 1303—1338. Kiedy bowiem 20 VI 1338 r. doszło do nowego wytyczenia granic między ziemią lubawską i posiadłościami Zakonu, ziemi sasińskiej już nie wspomniano⁹.

Obok powiększenia terytorium kosztem biskupstwa chełmińskiego diecezja poniosła na odcinku jego sąsiedztwa również pewne straty. Pierwotna granica diecezji pomezjańskiej z biskupstwem chełmińskim została ustalona w 1243 r. na korycie rzeki Osa. Jeszcze według dokumentu z 30 VI 1294 i 1 II 1324 r. parafie Goryń i Welcz, wymienione są w granicach diecezji pomezjańskiej, a sąsiedztwo z biskupstwem chełmińskim opierało się o rzekę Osę¹⁰. Co więcej dokumenty z r. 1406 i 1446 zaliczają wyraźnie Welcz do diecezji pomezjańskiej¹¹. Tymczasem w XVII wieku, w wykazie parafii diecezji chełmińskiej, w rejonie Łasina i Welczu spotykamy parafie leżące na północ od biegu tej rzeki¹². Jeszcze w XV w. (1466) parafie te należały do diecezji pomezjańskiej¹³; stąd należy przyjąć, że do diecezji chełmińskiej

⁵ H. Cramer, *Geschichte Bisthums Pomesanien* s. 45; H. Schmauch, *Pomesanien*, w: *LThK*, VIII (1963) kol. 602. Faktycznie pierwszym biskupem pomezjańskim został mianowany dominikanin Werner, ale bulla nominacyjna nie została ogłoszona. Zob. H. Schmauch, *Die Besetzung der Bistümer im Deutschordensstaate* s. 676.

⁶ *Urkundenbuch* nr 51 s. 77—78.

⁷ *CDPruss.*, I nr 147 s. 153; „*terram Sassina ad nostram dyocesim pertinentem*”; *UBCulm*, I nr 68 s. 47, nr 69 s. 47 n.

^{7a} *UBCulm*, I nr 151 s. 103.

⁸ *CDPruss.*, II nr 45 s. 53—54; *UBCulm*, I nr 156 s. 105 n.

^{8a} J. Humnicki, T. Lalić, *Polska w drugiej połowie XII w.*, mapa, w: *Historia Polski*, t. 1 cz. 3 Warszawa 1958; por. J. Voigt, *op. cit.*, II s. 466.

⁹ *CDPruss.*, III nr 7 s. 10—12; por. J. Bender, *Begrenzung* s. 182 n.

¹⁰ *Urkundenbuch* nr 17 s. 24—28; por. nr 30 s. 45 n.; *CDPruss.*, II nr 30 s. 35—38.

¹¹ *Ibid.* nr 122 s. 180 n., nr 140 s. 201 n.

¹² *Constitutiones synodales, nec non ordinationes dioecesis Culmensis* s. 133, 136.

¹³ *Diecezja chełmińska* s. 17.

zostały przydzielone pod koniec XV lub na początku XVI stulecia¹⁴. Nie jest wykluczone, że mogło się to stać, gdy administratorem diecezji pomezkańskiej był biskup chełmiński Wincenty Kiełbasa (1467—1479). W 1641 r. na terenie tym, zorganizowanym w archidiecezję łasiński, było aż 8 parafii czynnych: Łasin, Rogóźno, Szywnańd, Lisnowo, Szembruk, Święte, Szczepanki i Blumowo, 3 parafie opuszczone: Gubiny, Jankowice i Dąbrówka oraz 2 parafie w rękach protestantów: Czarlin i Trumieje, w sumie 13¹⁵. Trudno przypuścić, by tereny te włączono do diecezji chełmińskiej po przejęciu urzędowej administracji biskupstwa pomezkańskiego przez biskupów chełmińskich (1577). Nie jest natomiast wykluczone, że mogło się to stać również w pierwszej fazie reformacji luterkańskiej w diecezji pomezkańskiej, a więc tuż po 1525 r.

Daleko większe nabytki poczyniła diecezja na odcinku sąsiedztwa z biskupstwem włocławskim. Zgodnie z dokumentem erekcyjnym diecezji jej granice zachodnie opierały się na Wiśle i następnie Nogacie, o czym świadczy m. in. początkowa przynależność całej Mierzei Wiślanej do diecezji włocławskiej¹⁶. Tymczasem, na skutek zmian politycznych na terenach Żuław Wielkich w latach 1251/53 i przejścia ich pod panowanie Krzyżaków, nastąpiły również przekształcenia kościelne, spowodowane przejęciem jurysdykcji duchownej przez biskupa pomezkańskiego (1264). Na nic się przydała skarga biskupa i kapituły włocławskiej, zanesiona przed legata papieskiego Anzelma, biskupa warmińskiego¹⁷. Wprawdzie powołał on do rozpatrzenia sporu specjalną komisję (29 XII 1264)¹⁸, ale wydany przezeń wyrok 29 XII 1269 r. przysądzał sporne tereny diecezji pomezkańskiej¹⁹.

Nie był to jednakże koniec ekspansji terytorialnej biskupstwa w tym kierunku. Dalsze zdobycze terytorialne na tymże pograniczu poczynił biskup pomezkański Arnold (1347—1360), przyłączając do swej diecezji 7 parafii na Mierzei Wiślanej i Żuławach Małych: Łysica, Przebrno, Kobyla. Kępa, Mikoszewo, Drewnica, Sobieszewo i Scheute (niezidentyfikowane)²⁰.

Zdobycze te utrzymały się przy diecezji do końca jej istnienia. Nie ulega wątpliwości, że na całym procesie zawazyły sprawy natury politycznej. Podczas bowiem gdy archidiecezję pomorski diecezji włocławskiej należał w XIV stuleciu do biskupstwa „zagranicznego”, to pomezkańskie biskupstwo było „krajowe”, a jego pasterze rekrutowali się z Zakonu. Ekspansja ta na początku XVI w. (1513) objęła parafie Wistoujście i prawdopodobnie Tujsk przy ujściu Motławy do Leniwki, zagarnięte przez biskupa pomezkańskiego Hioba Dobeneck²¹. W ten sposób granice obydwu diecezji ustaliły się osta-

¹⁴ E. Bahr (Die Verwaltungsgebiete s. 162) pisze, że jeszcze w XVII w. (1667/72) granice diecezji biegły na rzece Osa. Tymczasem synod diecezjalny z 1641 r. zalicza wyraźnie ten rejon do diecezji chełmińskiej.

¹⁵ Constitutiones synodales s. 135; por. Diecezja chełmińska s. 17.

¹⁶ J. Bender, (Begrenzung s. 183 nn.) mówi, że tereny te pierwotnie należały do diecezji pomezkańskiej.

¹⁷ CDP, II nr 83 s. 69—70.

¹⁸ Pom. Ur. nr 203 s. 170.

¹⁹ H. Cramer, op. cit. s. 48.

²⁰ J. R. Sellke, Die Besiedlung der Danziger Nehrung im Mittelalter, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 63 (1922) s. 5 n.; H. Freytag, Das Archidiecezję Pommerellen der Diözese Wloclawek im Mittelalter, *Altpreussische Monatschrift*, 41 (1904) s. 219; H. Cramer, op. cit. s. 88 n.; E. Bahr, op. cit. s. 131 n.

²¹ E. Bahr, op. cit. s. 132; H. Cramer, op. cit., s. 132.

tecnie na Leniwcie i Motławie, a następnie biegły korytem Wisły aż do ujścia do niej Osy. Tu rozpoczynała się granica z diecezją chełmińską. Południowe granice z diecezją chełmińską i płocką zagarniały daleko większy obszar, niż to przewidywał dekret legata Wilhelma (rzeka Osa i jez. Drwęckie). Pokrywały się one z polityczną granicą ziemi chełmińskiej i lubawskiej oraz Mazowsza i w rejonie Wielbarku sięgały rzeki Omulew. Tu zaczynało się sąsiedztwo z diecezją warmińską. Stąd biegły basenem rzeki Omulew w kierunku jeziora tej samej nazwy, a następnie pokrywały się z polityczną granicą Warmii. I tu były poważne odchylenia od nakreślonej w 1243 r. granicy. Rzeka Pasłęka stanowiła granicę diecezji tylko w jej górnym biegu, podczas gdy jej bieg średni i dolny należał całkowicie do diecezji warmińskiej. Parafie znajdujące się na prawym brzegu Pasłęki, jak Florczaki, Łukta, Łęguty, Mańki i Olsztynek leżały w granicach diecezji pomezkańskiej²². W okolicy na wschód od Ostródy granica skręcała na zachód, a następnie na północ, sięgając jez. Morąg i biegła mniej więcej basenem dzisiejszego Kanału Elbląskiego²³. Jezioro Druzno stanowiło ostatni odcinek graniczny między obydwiema diecezjami. Na tym odcinku należy zaznaczyć, że parafia Pasłęk, leżąca na wschód od strefy kanałowej, należała do diecezji pomezkańskiej; granice bowiem diecezji ustaliły się na rzece Elszka²⁴. Nie jest wykluczone, że okręg Olsztyna należał pierwotnie do diecezji pomezkańskiej i dopiero z chwilą odstąpienia go biskupom warmińskim pod względem gospodarczym przeszedł pod ich jurysdykcję kościelną²⁵. Sam Elbląg należał do diecezji warmińskiej, podczas gdy parafie Kępki, Mierzęcino, Księżno i Myszewo Gdańskie leżały już w granicach diecezji pomezkańskiej²⁶.

W rezultacie pokoju toruńskiego z r. 1466 całe wojew. malborskie, przynależne pod względem kościelnym do diecezji pomezkańskiej, znalazło się w granicach Rzeczypospolitej, co zadecydowało o pozostaniu tych terenów przy Kościele katolickim.

10 IX 1523 r. kapituła pomezkańska wybrała na biskupa Erharda Queissa²⁷, który nigdy nie przyjął sakry biskupiej i, mimo braku prekonizacji papieskiej, objął rządy w diecezji, od początku sprzyjając nowatorstwu religijnemu²⁸. Wprawdzie 16 VI 1524 r. król Zygmunt Stary, jako zwierzchni pan Prus Zakonnych, zwrócił mu uwagę, by z większą energią przeciwstawił się nowinkarstwu i bronił stanu posiadania religii katolickiej w diecezji pomezkańskiej²⁹, ale biskup, będąc już luteraninem, nie myślał się stosować do wskazań króla polskiego. Dni istnienia diecezji były już policzone. Na mocy pokoju krakowskiego z 8 IV 1525 r. Prusy Zakonne, a wraz z nimi

²² J. U. Saage, op. cit. s. 68.

²³ C. Krollmann, Zur Besiedlungs-Geschichte und Nationalitätseinmischung in den Komtureien Christburg, Osterode und Elbing, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 64 (1923) s. 29 n.; por. H. Schlenger, H. Weczerka, Die kirchliche Gliederung vor der Reformation, mapa; J. U. Saage, op. cit., s. 68 n.

²⁴ J. M. Saage, Die Grenzen des ermländischen Bisthumssprengels s. 66.

²⁵ C. Krollmann, op. cit. s. 30.

²⁶ E. Bahr, op. cit. s. 172 n.

²⁷ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, hrsg. P. Tschackert, Bd II, Th. 1 (1523—1541) Leipzig 1890 nr 129 s. 34.

²⁸ G. Gulik, c. Eubel, op. cit., III s. 277 (1524).

²⁹ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte* nr 233 s. 71.

i biskupstwo pomezzańskie, zostały sekularyzowane³⁰. 28 V 1525 r. biskup E. Queiss przyjął warunki pokoju krakowskiego, podpisał sekularyzację i zniesienie katolickiego biskupstwa pomezńskiego, oraz sam przeszedł do stanu świeckiego³¹. Wprawdzie jeszcze 16 VI 1525 r. Zygmunt Stary jeszcze raz upomniał go, by nie tolerował luteranizmu w swojej diecezji³², ale odnosiło się to raczej do jej polskiej części. Pruska część diecezji była już zluteranizowana, a 10 XII 1525 r. reformacja została jej urzędowo narzucona przez ks. Albrechta i biskupa Queissa³³.

Dalsza historia biskupstwa dzieli się na jego dzieje „protestanckie” w Prusach książęcych i „katolickie” w Polsce. Protestancka diecezja miała jeszcze do 1587 r. 4 biskupów, ale żaden z nich nie posiadał sakry biskupiej. Ostatni biskup protestancki diecezji Jan Wigand zmarł 21 X 1587; po jego śmierci tytuł biskupa pomezńskiego został zniesiony³⁴. W międzyczasie (10 III 1528) ks. Albrecht powiększył terytorium diecezji przez włączenie doń 9 okręgów (Kętrzyn, Szestno, Ryn, Węgorzewo, Giżycko, Ełk, Oswin, Straduny i Pisz) sprotestantyzowanych z diecezji warmińskiej³⁵. 18 XI 1542 r. nastąpiła dalsza reorganizacja terytorialna diecezji, w skład której weszły tym razem 22 okręgi (Kwidziń, Prabuty, Szymbark, Przezmark, Paślęk, Morań, Ostróda, Iława, Miłomłyn, Olsztynek, Nidzica, Dąbrówno, Sołdany, Szczytno, Pisz, Ełk, Straduny, Węgorzewo, Ryn, Kętrzyn, Szestno i Giżycko)³⁶. Tymczasem 25 VII 1550 pap. Juliusz III, listem apostolskim *Cum sicut charissimus*, zlecił biskupowi chełmińskiemu urząd inkwizytora w diecezji pomezńskiej³⁷, co siłą rzeczy dotyczyło jej polskiej i katolickiej części. Synod piotrkowski z 19 V 1577 r. wniósł prośbę do króla Stefana Batorego o przywrócenie diecezji i zlecił tymczasowy jej zarząd biskupowi chełmińskiemu³⁸. W sumie było tu 5 dekanatów (Malbork, Sztum, Dzierżogów, Nowy Staw, Żuławy) i 70 parafii (1597)³⁹. W czasie pierwszej wizytacji pasterskiej polskiej części diecezji pomezńskiej, dokonanej w latach 1604/5 przez biskupów chełmińskich, ilość funkcjonujących parafii wynosiła już tylko 43, a nadto 5 filii i 5 kaplic⁴⁰. W r. 1631 było tu — 55 parafii, 2 filie i 3 kaplice publiczne⁴¹.

Postanowienia synodu zatwierdził pap. Grzegorz XIII 29 XII 1577 r. brewem *Ex litteris Fraternalitatis tuae* i listem apostolskim *Cum anno superiore* z 8 IV 1578 r.⁴² 16 IV 1601 r. pap. Klemens VIII, bullą *Cum ecclesiae Culmensi*, powierzył administrację całej diecezji pomezńskiej biskupom chełmińskim, nadając im tytuł administratorów biskupstwa pomezńskiego;

³⁰ Corpus iuris Polonici, IV nr 46 s. 141—159; por. nr 48 s. 165—172; Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte nr 344 s. 116.

³¹ Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte nr 355 s. 119; por. Urkundenbuch zur Geschichte nr 206 s. 274—278.

³² Corpus iuris Polonici, IV nr 55 s. 118—119.

³³ Urkundenbuch nr 417 i 418 s. 142.

³⁴ H. Cramer, op. cit., s. 233 nn.

³⁵ Ibid., s. 227.

³⁶ Ibid., s. 236 n.

³⁷ VMPL, II nr 646 s. 568 n.

³⁸ Materiały do historii s. 501; Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae Gnesnensis provincialium s. 361.

³⁹ Constitutiones synodales s. 135 n. (1641).

⁴⁰ ADWarm., B. 58: Visitationes decanatus Pomesaniensis 1604—1605 k. 1—107.

⁴¹ Ibid.: Akta wizytacji diecezji pomezńskiej z r. 1631 k. 4 nn.

⁴² Constitutiones s. 398—399, 407—409.

zrzekł się go biskup J. Bayer w r. 1763, na skutek protestów rządu pruskiego (1670, 1725, 1732, 1751, 1763)⁴³.

Dla tych terenów biskupi chełmińscy erygowali odrębny generalny oficjałat w Malborku⁴⁴, a na synodach diecezjalnych i w relacjach do Rzymu traktowali tę część zawsze jako „diecezję pomezzańską”⁴⁵. Taki stan rzeczy utrzymał się aż do początków XIX wieku⁴⁶. Bulla pap. Piusa VII *De salute animarum* z 16 VII 1821 r. włączyła tereny biskupstwa pomezzańskiego do diecezji warmińskiej⁴⁷.

W XIII i XIV w. diecezja miała obejmować 500 parafii; w r. 1400 podzielona była na ok. 16 dekanatów⁴⁸. Kapituła katedralna, erygowana 28 II 1284 r. przez biskupa Alberta, posiadała początkowo 1 prałaturę (prepozyt) i 5 kanonii gremialnych⁴⁹; potem liczyła 5 prałatur (prepozyt, dziekan, scholastyk, kantor, kustosz) oraz 6 kanonikatów⁵⁰.

4. DIECEZJA SAMBIJSKA¹

Diecezję erygował 4 VII 1243 legat papieski Wilhelm, biskup Modeny dekretem *Noverit universitas vestra*², co potwierdził pap. Innocenty IV listem apostolskim *Hiis, quae per dilectos filios* z 28 VII 1243 r. i *Justis petentium desideris* z 8 X 1243³.

Trzeba jednak zaznaczyć, że była to czysto tytułarna erekcja; całe bowiem terytorium diecezji było we władaniu szczepów pruskich i dopiero w r. 1255, przy pomocy króla czeskiego Ottokara II, zostało przez Krzyżaków zdobyte. Pierwsi dwaj biskupi sambijscy: dominikanin Tetward (1251—1253) i franciszkanin Jan (1253—1254) nie objęli nigdy diecezji sambijskiej i niewiele o nich wiemy⁴. Diecezji objąć nie mogli, ponieważ za faktycznie jeszcze nie istniała. Zamianowany bullą Innocentego IV *Volentes venerabili fratri* z 7 V 1254 r. dotychczasowy biskup warmiński Henryk (1254—1274)⁵ zaczął

⁴³ UBCulm, II nr 1116 s. 955 n.; H. Cramer, op. cit., s. 250; Der pomesanische Antheil s. 126.

⁴⁴ Diecezja chełmińska s. 18; por. H. Schmauch, Die Verwaltung s. 112 nn.

⁴⁵ Constitutiones synodales s. 135 n.; por. L. Boratyński, op. cit. s. 9.

⁴⁶ ADWarm., A 119: Akten aus der Verwaltung John Georg Kunigk Generaloffizials in Pomesanien 1687—1718; A 87: Prothocollum actorum consistorii generalis Mariaeburgensis dioecesis Pomesanensis — ex an. 1766—1771.

⁴⁷ Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 293.

⁴⁸ Der pomesanische Antheil s. 125.

⁴⁹ CDPruss., I nr 171 s. 185; por. nr 172 s. 186—187 (1285), II nr 9 s. 12—13 (27 IX 1285).

⁵⁰ Urkundenbuch nr 26 s. 40, nr 27 s. 41, nr 29 s. 44, nr 51 s. 78.

¹ Wazniejsze opracowania: A. R. Gabser, Geschichte der Domkirche zu Königsberg und des Bisthums Samland, Königsberg 1835; Ch. Krollmann, Personalien der samländischen Bischöfe des 14. Jahrhunderts, *Altpreussische Geschlechterkunde*, 2 (1928) s. 39—43; B. Poschmann, Bistümer und Deutscher Orden in Preussen 1243 bis 1525, Münster 1962; H. Schlegelberger, Studien über die Verwaltungsorganisation des Bistums Samland im Mittelalter, Królewiec 1922; P. Siegmund, Deutsche Siedlungstätigkeit der samländische Bischöfe und Domkapitel, *Altpreussische Forschungen*, 5 (1928) s. 262—303.

² CDWarm., I nr 5 s. 5—7.

³ Ibid., I nr 6 i 7 s. 8—10; VMPL, I nr 76 s. 36.

⁴ H. Schmauch, Samland, w: *LThK*, IX (1964) kol. 297; Michalski, Samland, w: *Wetzer u. Welte Kirchenlexicon*, X (1897) k. 1671; H. Schmauch, Die Besetzung der Bistümer s. 722 nn.

⁵ VMPL, I nr 116 s. 56 n., nr 118 s. 57.

organizować diecezję, której stolicą został Królewiec, a rezydencją dla biskupów Fischhausen nad Zalewem Kurońskim, chociaż tak on, jak i jego następca Krystian z Mühlhausen (1276—1295), więcej przebywali poza diecezją i pracowali w charakterze biskupów pomocniczych w Niemczech⁶. 11 III 1258 r. biskupstwo zostało uposażone, co potwierdził 3 V tegoż roku biskup Henryk⁷.

Zgodnie z tenorem dekretu *Noverit universitas vestra* z 4 VII 1243 r. granice południowe diecezji biegły korytem rzeki Pregoly, na zachodzie opierały się o Morze Bałtyckie, na północy sięgały Niemna, na wschodzie zaś dotyczyły politycznych granic Litwy. Ponieważ granice diecezji zostały ustalone jeszcze przed jej faktycznym utworzeniem, dlatego w dalszych latach następowało linealne ich wytyczenie.

Początkowo Mierzeja Wiślana nie należała do diecezji sambijskiej, lecz w całości podlegała jurysdykcji biskupa wrocławskiego. Ale już w r. 1253 biskup sambijski Tetward oderwał parafie na wschodniej części Mierzei od diecezji wrocławskiej i, mimo skargi biskupa wrocławskiego Wolimira, wniesionej przed trybunał legata papieskiego Hugona, nieprawnie zabrane tereny utrzymały się przy diecezji sambijskiej⁸. Należała natomiast do diecezji cała Mierzeja Kurońska⁹, chociaż okręg Kłajpedy wchodził już w latach 1252—1258 do diecezji kurlandzkiej; w dokumentach z 8 II 1253 i 26 VII 1258 r. jest stwierdzona tutaj bardzo wyraźnie jurysdykcja biskupa kurlandzkiego Henryka¹⁰.

Wschodnie granice diecezji pokrywały się z polityczną granicą Litwy, począwszy od Morza Bałtyckiego w rejonie Kłajpedy aż do Drozdowa i Filipowa w rejonie Gołdapi. Na tym odcinku diecezja powiększyła swe terytorium o kilka parafii na prawym brzegu Niemna. Według dekretu legata papieskiego Wilhelma z 4 VII 1243 r. granice diecezji miały się opierać na rzece Niemen¹¹, tymczasem na początku XVI w. obejmowały one również wąski pas ładu na prawym jej brzegu¹². Stąd biegły prosto na zachód do jez. Mamry. Do czasów reformacji tereny te były bardzo słabo zaludnione. Począwszy od granicy litewskiej aż do rejonu Królewca nad Pregolą diecezja sąsiedowała z biskupstwem warmińskim. Według dyslimitacji diecezji z 1243 r. granice jej miały być oparte na rzece Pregole. To tak bardzo ogólne określenie domagało się z chwilą kolonizacji kraju ściślejszego, linealnego wytyczenia granic obydwu diecezji. Doszło do tego dopiero w XIV w. 20 X 1340 r. biskup warmiński Herman i sambijski Jan, za zgodą wielkiego mistrza Krzyżaków Dytrycha z Altenburga, zawarli umowę, mocą której granice między obydwoma diecezjami miała stanowić rzeka Pregola, aż do zamku Inster-

⁶ P. Reh, Das Verhältniss des deutschen Ordens zu den preussischen Bischöfen im 13. Jahrhundert, *Zeitschrift für Westpreussischen Geschichtsvereins*, 25 (1896) s. 103; A. R. Gabsler, *Geschichte der Domkirche* s. 21 nn., J. Voigt, *Geschichte Preussens*, III s. 93; H. Schmauch, op. cit. s. 727 nn.

⁷ CDPruss., I nr 114 s. 111—112, nr 115 s. 112—113, nr 116 s. 113—114; por. J. Voigt, op. cit., III s. 137 nn.

⁸ Por. S. Librowski, *Wizytacje*, II s. 109.

⁹ H. Schlenger, H. Weczerka, *Die Kirchliche Gliederung*, mapa; por. J. Voigt, op. cit., IV s. 352.

¹⁰ CDPruss., I s. (Regesten nr 3—5), nr 93 s. 89—91 (8 II 1253), nr 119 s. 118—119 (26 VII 1258).

¹¹ CDWarm., I nr 5 s. 7.

¹² Por. przyp. 9.

burg przy spływie rzeki Wystruć i Węgorapa; następnie rzeką Węgorapą biegly one aż do jej początków w jez. Mamry¹³.

Omówiony odcinek granic diecezji pokrywał się linealnie z biegiem Węgorapi i Pregoly do tego stopnia, że leżące na lewnym brzegu tej ostatniej parafie i filie należały do diecezji warmińskiej¹⁴.

Tak uformowane granice diecezji przetrwały bez zmian aż do jej upadku w XVI stuleciu. Głównym jej grabarzem okazał się prekonizowany na jej katedrę 23 III 1519 r. biskup Jerzy Polenz¹⁵, jeden z pierwszych biskupów, który przeszedł na protestantyzm. Już 28 I 1524 r. polecił on duchowieństwu diecezji lekturę pism M. Lutra i wprowadził pierwsze zmiany w rytuale ceremonii kościelnych¹⁶; przed 17 V tegoż roku zniósł mszę św. i rozpoczął sekularyzację klasztorów¹⁷. W tej sytuacji, kiedy całkowita luteranizacja diecezji została przeprowadzona w ciągu jednego roku, pap. Klemens VII, brewem z 1 XII 1524, zażądał od wielkiego mistrza Zakonu Albrechta usunięcia biskupa Polenza¹⁸; ale było to spóźnione posunięcie, albowiem sam wielki mistrz był również już luteraninem. Zawarty 8 IV 1525 r. pokój krakowski dopełnił reszty¹⁹. Wraz z sekularyzacją zakonu zostało także ześwieczone biskupstwo, co potwierdził 28 V 1525 r. biskup Polenz²⁰. 30 V tegoż roku „dobrowolnie i bez jakiegokolwiek przymusu” przekazał on władzę świecką nad biskupstwem ks. Albrechtowi, a 10 XII 1525 r. dokonał oficjalnej luteranizacji całej diecezji²¹.

W ten sposób, po 300 latach istnienia upadła diecezja, a jej dalsze dzieje dzielą się na „protestanckie” i „katolickie”. w XVI w. poza Polenzem (zm. 1550), diecezja miała jeszcze 4 biskupów, ale wszyscy byli luteranami, i żaden z nich nie posiadał konsekracji biskupiej. Ostatni biskup protestancki, Jan Wigand, zmarł 21 X 1587 r. i odtąd urząd ten już nie był obsadzany. Wcześniej jeszcze ks. Albrecht dokonał reorganizacji protestanckiego biskupstwa. 10 III 1528 r. przydzielili do diecezji część sprotestantyzowanej diecezji warmińskiej, która obejmowała 11 okręgów: Kreutzburg, Brandenburg, Frydland, Bartoszyce, Sepopol, Domnan, Balga, Heiligenbeil, Zinten, Iława Pruska i Barczewo²². Dalsza reorganizacja terytorialna biskupstwa miała miejsce 18 XI 1542 r., kiedy to całe Prusy Książęce podzielono na dwie protestanckie diecezje (pomezkańską i sambijską)²³.

Tymczasem synod prowincjalny piotrkowski z 19 V 1577 r. wniósł prośbę do króla Stefana Batorego o przywrócenie i rekatalizację diecezji sambijskiej²⁴; kiedy to nie nastąpiło, pap. Paweł V, brewem *Quas dedit Amplitudo tua* z 7 XII 1617, powierzył administrację diecezji biskupom warmińskim na tak długo, dopóki ta będzie pozbawiona katolickiego pasterza²⁵. Odtąd

¹³ CDWarm., I nr 311 s. 500 n.; CDPruss., III nr 20 s. 33 n.

¹⁴ J. M. S a g e, op. cit. s. 70.

¹⁵ G. G u l i k, C. E u b e l, Hierarchia catholica, II s. 291; por. A. R. G a b s e r, op. cit. s. 244 nn.

¹⁶ Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte nr 176 s. 49.

¹⁷ Ibid. nr 221 s. 66.

¹⁸ Ibid. nr 307 s. 104.

¹⁹ Ibid. nr 344 s. 116; Corpus iuris Polonici, IV nr 46 s. 141—159.

²⁰ Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte nr 355 s. 119 n.

²¹ Ibid. nr 356 s. 120, nr 417 s. 142.

²² H. C r a m e r, Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien s. 227.

²³ Ibid. s. 238 n.

²⁴ Constitutiones synodorum provincialium s. 361.

²⁵ J. M. S a g e, op. cit. s. 89—90 (breme).

biskupi warmińscy nosili tytuł „biskupów warmińskich i sambijskich” aż do r. 1773, kiedy to, na polecenie rządu pruskiego, biskup Ignacy Krasicki zrezygnował z tego tytułu. Ostateczna kasata tytularnej diecezji nastąpiła dopiero w XIX wieku, na mocy bulli pap. Piusa VII *De salute animarum* z 16 VII 1821, która wcieliła te tereny do diecezji warmińskiej²⁶.

Kapitułę katedralną, o charakterze zakonnym, erygował 1 I 1285 r. biskup Chrystian; obejmowała ona 2 prałatury (prepozyt, dziekan) i 5 kanonii gremialnych²⁷. Przed kasatą diecezji były tu 2 klasztory męskie i 3 żeńskie²⁸. Bliższych informacji na temat podziału dekanalnego i ilości parafii w diecezji brak²⁹.

5. DIECEZJA WARMIŃSKA¹

Trzecia diecezja pruska, terytorialnie najobszerniejsza i uposażona najlepiej, została erygowana 4 VII 1243 r. przez Wilhelma biskupa Modeny, jako legata papieskiego, dekretem *Noverit universitas vestra*. Legat określił jej następujące granice „od zachodu Morze Bałtyckie, od północy rzeka Pregoła, na południu jez. Drwęckie i rzeka Pasłęka, na wschodzie zaś polityczne gra-

²⁶ Papiestwo s. 293.

²⁷ A. R. Gabser, op. cit. s. 46 przyp. 1 (dokument erekcyjny); por. CDPru., II nr 33 s. 39—40 (1296).

²⁸ W. Krynicki, Sambijskie biskupstwo, w: *Encyklopedia kościelna XXIV* s. 310.

²⁹ Praca H. Schlegelbergera była mi niedostępna.

¹ Ważniejsze opracowania: J. Bender, Die altpreussischen Landschaften innerhalb der ermländischen Diözese, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 2 (1861/63); A. Bormann, Ermland und die Reformation 1523—1772, Königsberg 1912; F. Dittrich, Geschichte des Katholizismus in Altpreußen von 1525 bis zum Ausgange des 18. Jahrhunderts, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 13 (1901) s. 1—289; 493—741; Tenze, Die ermländische Volksschulwesen zu Ende des 18. Jahrhunderts, *Ibid.*, 18 (1911); F. Hipler, Abriss der ermländischen Literaturgeschichte, Braniewo 1872 (*Monumenta Historiae Warmiensis*, t. IV); W. Kętrzyński, Biskupstwo warmińskie, Warszawa 1908; A. Kolberg, Die Dotation des Bisthums Ermland, Braniewo 1888 (odb.); Tenze, Die Verfassung Ermlands beim Untergang unter preussischen Herrschaft i. J. 1772, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 10 (1894) s. 1—144, 656—739; B. Leśnodorski, Dominium warmińskie 1243—1569, Poznań 1949; H. Łowmiański, Dotychczasowy stan badań nad dziejami dawnych Prusów, Olsztyn 1947; G. Matern, Die kirchlichen Verhältnisse im Ermland während des späteren Mittelalters, Paderborn 1953; J. Obłąk, Historia diecezji warmińskiej, Olsztyn 1959; A. Olczyk, Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525, Lublin 1961; Pfarregeistliche und Pfarreien Ermlands in den Theile der Diözese, welcher direct unter den Orden, seit 1525 unter den Herzog von Preussen stand, *Pastoralblatt für die Diözese Ermland*; B. Pottel, Das Domkapitel von Ermland im Mittelalter, Leipzig 1911; A. Rogalski, Kościół katolicki na Warmii i Mazurach, Warszawa 1956; V. Röhrich, Die Teilung der Diözese Ermland zwischen den deutschen Orden und den ermländischen Bischöfe, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 12 (1896/99) s. 217—266, 601—724; Tenze, Geschichte des Fürstbistums Ermland, Braniewo 1925; J. M. Saage, Die Grenzen des ermländischen Bisthumsprengel seit dem XIII. Jahrhundert, *Zeitschrift f. d. Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 1 (1858/60) s. 40—92; H. Schmauch, Die kirchenpolitische Beziehungen des Ermlands zu Polen, *Ibid.*, 26 (1937) s. 271—337; Tenze, Die kirchenrechtliche Stellung der Diözese Ermland, *Altpreussische Forschungen*, 15 (1938) s. 241—265; K. E. Sieniawski, Biskupstwo warmińskie, jego założenie i rozwój na ziemi pruskiej, t. 1—2 Poznań 1878; A. Thiel, Beiträge zur Verfassungs- und Rechtsgeschichte des Ermlands, *Zeitschrift f. d. Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 3 (1864/66) s. 244—268, 409—459; M. Töppen, Historisch-comparative Geografie von Preussen, Gotha 1858; K. Turowski, Kirchengeschichte der Provinz Ost- und Westpreussen, Wrocław 1908; E. Waschinski, Das kirchliche Bildungswesen in Ermland — bis 1773, t. 1—2, Königsberg 1928.

nice Litwy”². Formalnej erekcji diecezji dokonał pap. Innocenty IV, listem apostolskim z 29 VII 1243 r. *Hiis, quae per dilectos filios*, skierowanym na ręce biskupa pruskiego Chrystiana i listem *Justis petentium desideriiis* z 8 X 1243, zaadresowanym do wielkiego mistrza Krzyżaków³.

Mimo formalnej erekcji, diecezja była początkowo raczej tytularna ze względu na to, że jej terytorium nie było jeszcze w całości zdobyte, ani też nie posiadała własnych biskupów. Wprawdzie brewem z 6 X 1246 r. papież polecił konsekrować na biskupa Warmii dominikanina Wenera, ale zarządzenie to, ze względu na trudności stawiane przez Zakon, nie zostało wykonane⁴. Dopiero 11 II 1249 r. pap. Innocenty IV, bullą *Dedisse tibi dicimur*, polecił arcybiskupowi Prus Albertowi mianować i konsekrować na biskupa warmińskiego Henryka z zakonu krzyżackiego⁵. Do bulli nie zostały dołączone, jak w normalnym wypadku, ekspedycje do kapituły, duchowieństwa, czy wiernych diecezji, ponieważ diecezja istniała tylko tytularnie. Ale i nominacja pierwszego biskupa dla Warmii nie posunęła sprawy organizacji diecezji naprzód, ponieważ biskup Henryk przebywał poza diecezją i zmarł bardzo szybko⁶. Faktyczny szereg biskupów warmińskich rozpoczął dopiero biskup Anzeim⁷, mianowany bullą pap. Innocentego IV *Porrecta nobis tua* z 6 X 1250 r.⁸. Stał się on faktycznym organizatorem diecezji, która za jego pontyfikatu otrzymała katedrę, kapitułę, pierwsze parafie i resztę terytorium zdobytego na Prusach przy pomocy króla Czech Ottokara II po r. 1267 (m. in. Galindię i Nadrowię). 27 IV 1251 r. biskupstwo zostało uposażone 1/3 terytorium diecezji, obejmującą 10 kameratów⁹.

Pomoc czeska dla zakonu, potwierdzona układem praskim z 19 IX 1267 r. i bullą pap. Klemensa IV *Cum a nobis petitur* z 30 I 1268¹⁰, okazała się dla całości ziem diecezji bardzo niebezpieczną. Ottokar bowiem zaplanował, po podbiciu reszty ziem pruskich, jaćwieskich i litewskich, założenie kilku biskupstw, które miały wejść w skład przyszłej ołomunieckiej prowincji kościelnej. Z ziem przyznanych diecezji warmińskiej w r. 1243 miały odpaść cała Galindia i Nadrowia. Na szczęście planom Ottokara II przeciwstawił się m. in. arcybiskup moguncki, który nie zgodził się na wyłączenie morawskiego biskupstwa z metropolii mogunckiej. Nie zaaprobował ich również pap. Klemens IV, który w bulli *Significavit nobis* z 19 I 1268, odmówił zgody na założenie nowych biskupstw na ziemiach prusko-jaćwieskich¹¹.

Ponieważ północno-wschodnie granice diecezji były oznaczone tylko ogólnie, ze względu na to, że ta część diecezji została schryścianizowana dopiero w okresie późniejszym, dlatego w XIV w. doszło do sporów granicznych między biskupem warmińskim Hermanem i sambijskim Janem. Zakończyła

² CDWarm., I nr 5 s. 5–7; por. J. O b i ą k, Historia diecezji warmińskiej s. 9 nn.

³ Ibid., I nr 6 s. 8–9, nr 7 s. 9 n.; VMPL, I nr 75 s. 36, nr 76 s. 36 n.

⁴ A. E i c h h o r n, Geschichte der ermländischen s. 98; H. S c h m a u c h, op. cit. s. 701.

⁵ VMPL, I nr 97 s. 47.

⁶ Por. ibid., I nr 118 s. 57.

⁷ Por. A. E i c h h o r n, Geschichte der ermländischen s. 98; por. J. O b i ą k, op. cit. s. 101; H. S c h m a u c h, op. cit. s. 703 nn.

⁸ CDWarm., I nr 23 s. 44; CDPruss., I nr 87 s. 82; Regesta Pontificum, II nr 14083 s. 1163.

⁹ CDPruss., II nr 1 s. 1; por. J. M. S a a g e, op. cit., s. 47.

¹⁰ VMPL, I nr 155 s. 81–82.

¹¹ CDPruss., I nr 155.

je umowa obydwu biskupów, mocą której granice diecezji na odcinku spornym miały biec odtąd korytem rzeki Pregoly a następnie Węgorapy aż do jez. Mamry i stąd prosto na wschód, do politycznej granicy z Litwą¹².

Uformowane w ten sposób terytorium diecezji objęło swymi granicami w całości lub częściowo Warmię, Natangię, Galindię, Barcję, Nadrowię i Pogezanię. Zachodnie granice diecezji, od ujścia Kanału Elbląskiego do Zalewu Wiślanego aż do ujścia Pregoly, stanowiło wybrzeże Morza Bałtyckiego, przy czym Mierzeja Wiślana należała do diecezji pomezkańskiej i sambijskiej (pierwotnie do włocławskiej). Granica północna i północno-wschodnia w sąsiedztwie z diecezją sambijską biegła korytem rzeki Pregoly, począwszy od Królewca, który leżał po stronie diecezji sambijskiej. Przedmieście jednakże Królewca, znajdujące się na lewym brzegu Pregoly, wraz z parafiami i filiami w Seligenfeld, Neudorf, Steinbeck, Wehlau i Puschdorf, a nadto parafie Gauleden i Pregelswald należały do diecezji warmińskiej¹³. Od miasta Wystruci linię graniczną diecezji wyznaczał bieg rzeki Węgorapy, aż do jej wypływu z jez. Mamry, a stąd prosto w kierunku wschodnim aż do granicy litewskiej, koło Filipowa i Drozdowa w rejonie Gołdapi. Granice południowe diecezji z biskupstwem płockim pokrywały się z linią graniczną prusko-mazowiecką i biegły od Filipowa w kierunku zachodnim aż do rzeki Omulew. Tu rozpoczynało się sąsiedztwo z diecezją pomezkańską. Odtąd granice diecezji kierowały się korytem rzeki i jez. Omulew ku północy, pozostawiając w granicach diecezji Wielbark i Jedwabno i biegły aż do wsi Kurki, położonej w pobliżu jez. Łańskiego. Stąd linia graniczna szła dalej ku północy, na zachód od jez. Pluszne, do źródeł Pasłęki, a następnie biegiem Pasłęki aż do jez. Morąg. Parafie Gryżliny, Sząbruk, Gietrzwałd, znajdujące się na prawym brzegu Pasłęki, leżały w granicach diecezji warmińskiej. W rejonie Florczaków granica skręcała na zachód, do rzeki Wąskiej, następnie biegła jej korytem do jez. Drużno, pozostawiając po stronie diecezji następujące parafie: Miłakowo, Książnik i Boguchwały, podczas gdy Pasłek należał do diecezji pomezkańskiej. Na odcinku jez. Drużno — Zalew Wiślany linia graniczna pokrywała się z korytem Kanału Elbląskiego, przy czym Elbląg należał do diecezji¹⁴.

W rezultacie drugiego pokoju toruńskiego (1466) diecezja pod względem politycznym rozpadła się na dwie części; Warmia ze stolicą diecezji Fromborkiem i rezydencją biskupów Lidzbarkiem została inkorporowana do Polski, podczas gdy większa część diecezji pozostawała w granicach państwa krzyżackiego. Ta podwójna przynależność państwowa diecezji, chociaż początkowo nie przynosiła trudności jurysdykcyjnych biskupom warmińskim, miała w przyszłości zadecydować o jej obliczu wyznaniowym. Wprowadzenie bowiem reformacji do Prus (1525) przyniosło w konsekwencji całkowitą luteranizację „książęcej” części diecezji i faktyczne zacieśnienie jej granic do części polskiej.

Wprawdzie 20 I 1524 i 11 V 1525 r. biskup warmiński Maurycy Ferber wydał dwa edykty przeciwstawiające się protestantyzmowi, ale, rzecz jasna, były one pozbawione egzekucji ze strony ramienia świeckiego w Prusach Książęcych i nie przyniosły żadnych rezultatów¹⁵. Faktyczny koniec jurys-

¹² Ibid., I nr 311 s. 500 n.; CDPruss., III nr 20 s. 33 n.

¹³ J. M. Saage, op. cit. s. 70.

¹⁴ J. M. Saage, op. cit. s. 67—71, por. J. O b i ą k, op. cit. s. 9.

¹⁵ Ibid. s. 72.

dykcji kościelnej biskupów warmińskich przyniósł rok 1526, kiedy to ks. Albrecht Brandenburski samowolnie ją zawiesił, wbrew traktatowi krakowskiemu z 9 IV 1525 r.¹⁶. W tej sytuacji ks. Albrecht, dekretem z 10 III 1528, dokonał podziału „pruskich” części diecezji warmińskiej pomiędzy protestanckie biskupstwa pomezzańskie i sambijskie. Okręgi Kętrzyn, Szestno, Ryn, Węgorzewo, Giżycko, Elk, Oświn, Straduny i Pisz zostały wcielone do diecezji pomezńskiej, a Brandenburg, Balga, Domnan, Heiligenbeil, Zinten, Krzyżewo, Frydland, Bartoszyce, Sępapol, Iława Pruska i Barczewo powiększyły terytorium protestanckiej diecezji sambijskiej¹⁷. Według relacji biskupa Szymona Rudnickiego z r. 1610 sprotestantyzowane tereny obejmowały całkowicie lub częściowo 5 dekanatów: elbląski, iławski, frydlandzki, krzyżewski i sępopolski¹⁸.

Te straty faktyczne diecezji otrzymały niebawem poważną rekompensatę terytorialną. W r. 1616 zbudowano w Królewcu pierwszą od czasów reformacji świątynię katolicką. Zgodnie z umową między rządem polskim a Księstwem Pruskim (1608—1612) patronat nad nową placówką katolicką miał należeć do tego ostatniego, ale pod względem jurysdykcji kościelnej miała ona podlegać biskupowi warmińskiemu¹⁹. W oparciu o te przesłanki pap. Paweł V, w odpowiedzi na prośbę biskupa Sz. Rudnickiego, brewem *Quas dedit Amplitudo tua* 7 XII 1617, „powierzył mu pełną jurysdykcję biskupią w diecezji sambijskiej, jak długo będzie ona pozbawiona katolickiego biskupa”²⁰. W związku z tym dekretem od czasów Wacława Leszczyńskiego (1644—1659) biskupi warmińscy aż do roku 1773 nosili tytuł „episcopus Warmiensis et Sambiensis”²¹. W granicach diaspory sambijskiej powstały w okresie przedrozbiorowym katolickie parafie w Królewcu, Tylży, Świętej Lipce i Nowej Cerkwi²². 22 XI 1726 r. pruski dwór królewski uznał ponownie jurysdykcję kościelną biskupów warmińskich na terytorium dawnej diecezji sambijskiej²³.

Na początku XVI w. diecezja dzieliła się na 14 archiprezbiteratów (dekanatów), 201 parafii, 13 klasztorów męskich, 1 kolegiatę (Dobre Miasto) i liczyła 348 kapłanów diecezjalnych²⁴. W r. 1526 — na 10 dekanatów, 64 parafie, 1 kolegiatę oraz posiadała 120 kapłanów i 73.172 wiernych²⁵. W r. 1610 diecezja liczyła 78 parafii, 16 filii, 1 kolegiatę, a w 1597 — 2 klasztory męskie i 4 zgromadzenia żeńskie²⁶.

W r. 1698 rezydencja biskupia Lidzbark liczyła ok. 3 tys. mieszkańców²⁷, diecezja zaś w r. 1772, w chwili przejścia pod panowanie Prus, dzieliła się

¹⁶ H. Cramer, op. cit. s. 227.

¹⁷ Ibid. s. 227.

¹⁸ L. Boratyński, op. cit. s. 9; *Pfarrgeistliche und Pfarreien Ermlands* s. 136.

¹⁹ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, ed. M. Dogiel, IV, Wilno 1764 nr 294 s. 419, nr 295 s. 420 nn. (1609), nr 298 s. 437 (1611), nr 310 s. 453 (1612).

²⁰ J. M. Saage, op. cit. s. 89—90 (dokument).

²¹ Ibid. s. 77; A. Rogalski, *Kościół katolicki na Warmii i Mazurach* s. 376 n.; H. Weczerka, op. cit. s. 277.

²² *Pfarrgeistliche* s. 136.

²³ H. F. Jacobson, *Geschichte der Quellen des kath. Kirchenrechts*, Th. 1, Königsberg nr 96A s. 301 n.

²⁴ G. Matern, *Die kirchliche Verhältnisse* s. 32—36; por. A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego* s. 19, 62.

²⁵ *Pfarrgeistliche* s. 136.

²⁶ L. Boratyński, op. cit. s. 9, 15.

²⁷ R. Ritzler, P. Sefrin, *Hierarchia catholica*, V s. 405.

na 10 dekanatów, 76 parafii, 14 filii oraz posiadała 1 kolegiatę, 4 klasztory męskie, 2 kolegia jezuickie, 4 klasztory żeńskie, 96.547 wiernych, zamieszkałych w 12 miastach i 520 wsiach²⁸.

Kapituła katedralna, erygowana w 1260 r. przez biskupa Anzelma i zatwierdzona przez legata papieskiego 27 I 1264, składała się początkowo z 5 prałatur (prepozyt, dziekan, kantor, scholastyk, kustosz) i 16 kanoników gremialnych²⁹. W latach 1604—1772 było tylko 4 prałatów lecz nadal 16 kanonii gremialnych³⁰.

CZĘŚĆ 2

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI POLSKICH W OKRESIE NIEWOLI NARODOWEJ (1772—1918)

Rozbiory Polski w latach 1772—1793—1795 wpłynęły bezpośrednio na zalamanie się dawnej, przedrozbiorowej organizacji Kościoła łacińskiego na ziemiach polskich. W ślad bowiem za niszczeniem terytorialnej organizacji dawnej Rzeczypospolitej, władze zaborcze przystąpiły w dalszych latach do niszczenia ustroju Kościoła polskiego. W celu zatarcia dawnych śladów niepodległości, tworzono więc nowe metropolie i biskupstwa bez dawnej tradycji.

Trzeba atoli stwierdzić, że zaprowadzanie nowego porządku na odcinku organizacji terytorialnej Kościoła polskiego odbywało się powoli, w każdym bowiem wypadku wszelkie zmiany tego rodzaju musiały otrzymać sankcję Stolicy Apostolskiej. To prawda, że oświecone monarchie rozbiorcze wcale nie myślały wyzbyć się tendencji całkowitego podporządkowania Kościoła własnym celom i w częstych wypadkach decydowały samowolnie o zmianach ustroju kościelnego na zabranych terenach, niemniej wciąż zdawały sobie sprawę, że bez odpowiednich dokumentów papieskich zmiany te posiadają charakter tylko prowizoryczny i tymczasowy. Z konieczności tedy prowadzono rokowania ze Stolicą Apostolską, przewlekające się niejednokrotnie przez kilka lub kilkanaście lat. Dokąd istniało Państwo Polskie, w takich wypadkach Stolica Apostolska z reguły domagała się udziału w rokowaniach jego przedstawicieli i często jego zgody na przeprowadzenie zmiany. Odkąd zaś zabrakło państwa, wówczas zgodnie z normami prawa kościelnego, wymagano konsensu biskupów polskich, których diecezje względnie metropolie miały ulec podziałowi.

Szereg samowolnych innowacji zaborczych nie doczekało się nigdy sankcji ze strony Stolicy Apostolskiej. Do tych należała zniesiona przez rząd pruski instytucja prymasostwa polskiego, która w okresie przedrozbiorowym jed-

²⁸ Preussen und katholische Kirche, IV nr 477 s. 486; A. Kolberg, Die Verfassung Ermlands s. 115 n.

²⁹ A. Eichhorn, op. cit. s. 101 n.; J. Obłąk, O początkach kapituły katedralnej na Warmii, *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne*, 5 (1961) s. 45—58.

³⁰ L. Boratyński, op. cit. s. 9; BAV Proc. consist., vol. 154, k. 427: „Processus R. D. Ignatii Krasicki dandi in coadjutorem A. Grabowski, ep. Warmiensi et Sambieni, nec non super statu ejusdem episcopatus Warmiensi 1766”; R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 405; Preussen und katholische Kirche, IV nr 477 s. 486.

noczyła pod względem kościelnym całość ziem Rzeczypospolitej. Poważnym zmianom uległy natomiast związki metropolitalne poszczególnych diecezji, tak z metropolią gnieźnieńską jak i lwowską. Nowo fundowane przez zaborców diecezje, jeżeli nie były poddawane nowym metropoliom (jak w zaborze rosyjskim), bardzo często bywały uzależniane wprost od Stolicy Apostolskiej (jak w zaborze pruskim).

Cechą charakterystyczną tego okresu jest duża niestałość organizacji metropolitalnej i diecezjalnej, a to ze względu na ustawiczną zmienność politycznej administracji państwowej ziem polskich. Przykładowo można podać, że diecezja krakowska na przestrzeni 80 lat (od 1800—1880) czterokrotnie zmieniała przynależność metropolitalną (do 1807 — Gniezno; do 1818 — Lwów; do 1880 — Warszawa; od 1880 — biskupstwo wyjęte).

Inną charakterystyczną cechą tego okresu to ogromna niestałość granic diecezjalnych, mająca główne a nieraz wyłączne źródło w zasadzie, przyjętej przez państwa zaborcze, że „zagraniczny” biskup nie może spełniać aktów jurysdykcji kościelnej nad „poddanymi” innego mocarstwa zaborczego. Tak było w zaborze austriackim, pruskim i rosyjskim, gdzie w każdym wypadku odnośnie ziem polskich dostosowano granice organizacji kościelnej do państwowej organizacji politycznej. Należy w tym kontekście zaznaczyć, że z reguły wiązało się to z ogólnopaństwową reorganizacją kościelną w danym państwie zaborczym.

Pod względem czasowym niniejsza część pracy obejmuje okres od pierwszego rozbioru Polski (1772) do chwili odrodzenia Państwa Polskiego (1918), natomiast pod względem terytorialnym przedstawia ona zmiany w geografii kościelnej na tych ziemiach, które przed r. 1772 należały do Rzeczypospolitej, łącznie z Pomorzem Zachodnim i diecezją wrocławską na Śląsku. Pod względem metodycznym konstrukcja tej części została oparta o organizację metropolitalną. Również ze względów metodycznych zasądza konieczność opracowania wielu diecezji polskich w ramach tego zaboru, w granicach którego pozostawały przez dłuższy okres czasu, lub też w ramach tej metropolii, do której zostały przydzielone po r. 1815. Ponieważ organizacja metropolitalna formowała się zasadniczo w granicach poszczególnych zaborów, stąd na pierwszy plan wysunęły się zabory: rosyjski (jako największy i po r. 1815 obejmujący ziemie Polski centralnej), a następnie pruski i austriacki.

Rozdział 1

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI W ZABORZE ROSYJSKIM

A. GRANICE METROPOLII MOHYŁOWSKIEJ I JEJ SUFRAGANII

1. METROPOLIA MOHYŁOWSKA

W państwie rosyjskim do XVIII w. nie było terytorialnej organizacji Kościoła łacińskiego z tego względu, że nie było również katolickiej ludności. Problem ten zaczął narastać, odkąd w rezultacie przyłączenia części Inflant, Estonii i Finlandii do cesarstwa, oraz otwarcia jego granic dla obcokrajowców przez Piotra Wielkiego napłynęło m. in. wielu katolików. Według M. Lo-

reta przed r. 1772 w granicach cesarstwa mieszkało ok. 10 tys. katolików¹. Powstało w ten sposób szereg placówek katolickich o charakterze misji (Moskwa, Petersburg), które jednakowoż nie tworzyły zorganizowanej katolickiej hierarchii kościelnej, lecz podlegały bezpośrednio Kongregacji Rozkrzewienia Wiary². Misje te zostały podporządkowane, ukazem Katarzyny II z 17 XI 1766, Kolegium sprawiedliwości dla Inflant, Estonii i Finlandii, a następnie otrzymały własny „Regulamin” (23 II 1769)³.

Sytuacja na tym odcinku zmieniła się diametralnie, odkąd, na skutek pierwszego rozbioru Polski (1772), w cesarstwie znalazły się tereny między Drucią, Dnieprem i Dźwiną, zamieszkałe przez katolików obrządku wschodniego i łacińskiego. Zabrane tereny obejmowały pod względem państwowej administracji terytorialnej w całości lub części województwa: inflanckie, połockie, witebskie, mściśławskie i nieznaczną część mińskiego, obejmujące 92 tys. km² i 1.300.000 mieszkańców, z czego na katolików rzymskich przypadało ok. 100 tysięcy⁴. Należeli oni do łacińskich diecezji smoleńskiej, inflanckiej i wileńskiej, wchodzących w skład gnieźnieńskiej prowincji kościelnej.

W drugim rozbiurze Polski (1793) zabór rosyjski objął ziemie położone na wschód od linii Druja — Pińsk i Zbrucz, przynależne do województw: kijowskiego, braclawskiego, podolskiego, oraz częściowo wołyńskiego, mińskiego, brzesko-litewskiego, nowogródzkiego i wileńskiego, z obszarem 250 tys. km² i ponad 3 mil. ludności⁵. Pod względem administracji kościelnej były to tereny diecezji wileńskiej i łuckiej z metropolii gnieźnieńskiej, oraz kijowskiej i kamienieckiej z metropolii lwowskiej. Wreszcie w rozbiurze trzecim (1795) terytoria zagarnięte przez Rosję obejmowały województwa: trockie, wileńskie, nowogródzkie, brzeskie, wołyńskie, starostwo żmudzkie, księstwo kurlandzkie i część ziemi chełmskiej. Tereny te, obejmujące 120 tys. km² z ludnością prawie 1.200.000⁶, przynależały pod względem kościelnym do diecezji inflanckiej-piltyńskiej, wileńskiej, żmudzkiej i łuckiej w metropolii gnieźnieńskiej i częściowo chełmskiej w metropolii lwowskiej. W sumie wszystkie trzy zabory rosyjskie objęły ok. 462 tys. km² z 5.400 tys. ludności.

Rwane na przestrzeni 23 lat obszary Rzeczypospolitej, rzecz jasna, nie stanowiły w żadnym wypadku normalnej struktury hierarchicznej Kościoła łacińskiego. Po pierwszym rozbiurze na terenach zabranych nie było nawet stolicy biskupiej, zaś po r. 1793 i 1795 — stolicy metropolitalnej, chociaż ilość katolików łacińskiego obrządku była wielka. Zresztą obok diecezji smoleńskiej, kijowskiej i inflanckiej, które w całości znalazły się w nowych

¹ M. Lore t, *Kościół Katolicki a Katarzyna II. 1772—1784*, Kraków 1910 s. 4.

² A. Petrani, *Kolegium duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950 s. 8 nn.; E. Winter, *Russland und Papsttum*, II, Berlin 1961 s. 72 n.; A. Boudou, *Le Saint Siège et la Russie, Leur relation diplomatiques au XIXe siècle*, I, Paris 1922 s. 5—7.

³ Ibid.

⁴ E. Rostworowski, *Pierwszy rozbiór*, w: *Historia Polski*, t. 2 (1764—1864) cz. 1 (1764—1795) Warszawa 1958 s. 76; E. Winter, op. cit. s. 69; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie po rozbiorach*, Lwów 1917 s. 235; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, wyd. 2, Warszawa 1966 s. 466 (podaje tylko 600 tys. ludności).

⁵ S. Kutrzeba, op. cit. s. 235; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, op. cit. s. 468; E. Rostworowski, op. cit. s. 309.

⁶ S. Kutrzeba, op. cit. s. 235; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, op. cit. s. 469.

granicach cesarstwa a były najmniejsze i terytorialnie i ludnościowo, pozostałe diecezje (wileńska, żmudzka, łucka, kamieniecka i chełmska) posiadały swoje enklawy w zaborze pruskim i austriackim.

Trzeba przyznać, że tak poszarpana organizacja kościelna domagała się koniecznej reorganizacji.

W ślad za zreorganizowaniem nowej administracji politycznej przystąpiono również do uporządkowania spraw Kościoła łacińskiego. Utworzone ukazem Katarzyny II jeszcze 12 V 1774 r. „biskupstwo białoruskie” nie było właściwie związane pod względem hierarchicznym z żadną prowincją kościelną, ale też i nigdy jako takie nie uzyskało sankcji kanonicznej ze strony Stolicy Apostolskiej⁷. Dalszy ukaz cesarzowej z 26 I 1782 r. utworzył z „biskupstwa białoruskiego” arcybiskupstwo łacińskie w Mohylowie n. Dnieprem⁸, ale i to początkowo nie posiadało praw metropolitalnych, ze względu na brak sankcji kanonicznej. Dopiero w wyniku dłuższych pertraktacji między Petersburgiem a Rzymem utworzono na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej pierwszą, porozbiorową metropolię ze stolicą w Mohylowie. Bulla pap. Piusa VI *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 IV 1783 r. wyniosła nowe arcybiskupstwo „zgodnie z przepisami kanonów na metropolię i stolicę arcybiskupstwa łacińskiego dla arcybiskupa mohylowskiego, z prawem używania paliusza i noszenia krzyża (przysługującego metropolicie), wraz z tymi wszystkimi prawami, przywilejami i odznaczeniami, które z prawa przysługują arcybiskupom i metropolitom”⁹. Równocześnie papież zastrzegł sobie, że „przy dalszej okazji wyznaczy metropolicie sufraganów”. Nowo kreowana metropolia nie posiadała bowiem innych biskupstw sufraganiałnych, co znów nie było zgodne z duchem prawa Kościoła łacińskiego. Metropolitalny charakter nowego biskupstwa stwierdza jednak na kilku miejscach bulla *Onerosa pastoralis officii cura*, a nadto dekret nuncjusza papieskiego J. A. Archetiego *Pastoralis sollicitudo* z 19 XII 1783, wynoszący kościół mohylowski p. w. Wniebowzięcia NMP „in metropolitano Latini ritus et in ea archiepiscopalis et metropolitani praesulis sedem”¹⁰ i dekret *Ad majorem fidei catholicae exaltationem* z 21 XII 1783, mianujący biskupa S. Siostrzeńciewicza metropolitą mohylowskim¹¹.

Kiedy po drugim i trzecim rozbiore Polski (1793/95) wcielono do Rosji ziemie leżące na wschód od linii granicznej Niemen, Bug i Zbrucz, wówczas ukaz Katarzyny II z 27 IX 1795 r. zniósł samowolnie istniejące tu biskupstwa (wileńskie, inflanckie, kijowskie, kamienieckie i łuckie), a w miejsce ich utworzył nowe: inflanckie, pińskie i latyczowskie; tylko żmudzkie pozostawił bez zmian; te świeżo powstałe diecezje prawdopodobnie podporządkowano

⁷ A. Theiner, *Die neusten Zustände der kath. Kirche beider Ritus in Polen und Russland seit Katharina II bis auf unsere Tage*, II, Augsburg 1841 nr 71 s. 227—229; por. S. Szantyr, *Zbiór wiadomości o kościele i religii katolickiej w cesarstwie rosyjskim*, Poznań 1843 s. 16 n.

⁸ A. Theiner, op. cit. II nr 76 s. 233—236; por. S. Szantyr, op. cit. s. 56 nn.

⁹ Bull. Rom. Cont., VII s. 122—124; Akty i gramoty s. 6—12; A. Theiner, op. cit., II nr 22 s. 83—86; *Monumenta ecclesiastica Petropolitana*, ed. M. Godlewski, fasc. 1, Petropoli 1901, s. 10—13.

¹⁰ A. Theiner, op. cit., II nr 22 s. 87 (81—90).

¹¹ Akty i gramoty s. 24—28; A. Theiner, op. cit., II nr 23 s. 91—93; *Monumenta ecclesiastica* s. 18—20.

metropolii mohylowskiej¹², ale znów i tym razem zarządzenia cesarzowej nie otrzymały nigdy potrzebnej sankcji kościelnej.

Wkrótce po śmierci carowej (1796) ces. Paweł I, ukazem z 8 V 1798, zniósł wszystkie nowo utworzone przez Katarzynę II diecezje i przywrócił do życia biskupstwa dawne, przywracając tym samym porządek kościelny z czasów polskich¹³. O dokonanych zmianach cesarz powiadomił pap. Piusa VI, który ze swej strony uporządkowanie spraw organizacyjnych Kościoła łańcińskiego w cesarstwie powierzył dawnemu nuncjuszowi warszawskiemu Wawrzyńcowi Litcie. W myśl posiadanych pełnomocnictw i po uzgodnieniu szeregu formalności nuncjusz papieski, dekretem *Apostolica et pastoralis sollicitudine* z 11 VII 1798, urządził w ten sposób metropolię mohylowską, że jej granice odtąd pokrywały się z politycznymi granicami cesarstwa. Ponieważ niektóre diecezje należały przedtem do metropolii gnieźnieńskiej i lwowskiej, dlatego tenże nuncjusz, jako delegat apostolski, dekretem *Ad majorem fidei catholicae exaltationem* z 7 VIII 1798, biskupstwa: wileńskie, łuckie, i żmudzkie, podległe metropolii gnieźnieńskiej, jak również diecezję kamieniecką, podległą metropolii lwowskiej — wyjął spod władzy obydwu metropolitów i poddał jurysdykcji metropolity mohylowskiego¹⁴. W skład nowej metropolii weszła również nowo erygowana diecezja mińska, na mocy dekretu arcybiskupa Litty *In omnes agri Dominici partes* z 9 VIII 1798 r.¹⁵, i diecezja żytomierska, powołana do życia w miejsce zniesionej kijowskiej, dekretem tegoż nuncjusza *De apostolica potestatis plenitudine* z 8 VIII 1798¹⁶. Tak więc nowo zorganizowana metropolia objęła swymi granicami: archidiecezję mohylowską oraz diecezje: wileńską, żmudzką, kamieniecką, łucką i żytomierską; ta ostatnia była złączona *aeque principaliter* z diecezją łucką. Tym samym przestały istnieć diecezje smoleńska i inflancka, przynależne uprzednio do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej, oraz kijowska, wchodząca w skład metropolii lwowskiej. Te wszystkie zmiany na polu hierarchicznej organizacji Kościoła łańcińskiego w granicach cesarstwa zatwierdził pap. Pius VI bullą *Maximis undique pressi calamitatibus* z 15 XI 1798 r.¹⁷. Na specjalną prośbę ces. Pawła I tenże papież, bullą *Inter gravissimas apostolici ministerii* z 15 II 1798, nadał pierwszemu metropolicie mohylowskiemu i jego następcom rzadki przywilej noszenia szat purpurowych, na wzór kardynałów rzymskich¹⁸.

Ambicje nowej metropolii, największej pod względem terytorialnym na świecie, sięgały jeszcze wyżej i na początku XIX stulecia zmierzały wyraźnie do uformowania z niej łańcińskiego patriarchatu w Rosji¹⁹. Kiedy plany te okazały się niemożliwe do zrealizowania, wówczas to metropolita mohylowski S. Siostrzeńcewicz, korzystając z wakansu wileńskiej stolicy biskupiej po śmierci Jana Kossakowskiego (1808), wystąpił z projektem zredukowania arcybiskupstwa mohylowskiego do rządu diecezji sufraganej i prze-

¹² A. Theiner, Sammlung einiger wichtigen officiellen Aktenstücke zur Geschichte der Emancipation des Katholiken in England, Mainz 1835 s. 40—43 (dokum. w tłum. ang.); por. S. Szantyr, op. cit. s. 124.

¹³ S. Szantyr (op. cit. s. 133 nn.) podaje datę 28 IV 1795.

¹⁴ Akty i gramoty s. 62—70.

¹⁵ Ibid. s. 110.

¹⁶ Ibid. s. 80—85.

¹⁷ Ibid. s. 125—132.

¹⁸ Monumenta ecclesiastica s. 30—33.

¹⁹ S. Szantyr, op. cit. s. 237.

niesienia metropolii do Wilna²⁰. Jak wynika z listu pośła rosyjskiego w Rzymie, barona Tuylla do księcia Nesselrodego (4 IX 1816), brano również pod uwagę możliwość utworzenia dwóch metropolii łacińskich: w Mohyłowiu i Wilnie²¹. W wypadku jednej, względnie dwóch metropolii, arcybiskup wileński miał otrzymać godność i urząd prymasa oraz legata urodzonego Stolicy Apostolskiej na imperium rosyjskie²². Starania te, prowadzone w latach 1815—1817, zmierzały do przeniesienia uprawnień polskiego prymasa z Gniezna pod zaborem pruskim do Wilna pod zaborem rosyjskim²³. Na szczęście, ze względu na opór Stolicy Apostolskiej, do realizacji planów metropolity mohyłowskiego Sistrzeńcewicza i tym razem nie doszło. Wprawdzie po jego śmierci, w związku z zamierzoną reorganizacją Kościoła łacińskiego w Rosji, wrócono do tego projektu, ale zarówno planowana dysmembracja diecezji w cesarstwie, jak i translacja stolicy metropolitalnej do Wilna nie doszły do skutku.

Dalsze zmiany w strukturze organizacyjnej metropolii mohyłowskiej zaszły w latach czterdziestych i sześćdziesiątych XIX w. W rezultacie konkordatu rosyjskiego z 3 VIII 1847 r. utworzono w południowych guberniach cesarstwa nową diecezję tyraspolską (chersońską), którą włączono do mohyłowskiej prowincji kościelnej²⁴; potwierdził to pap. Pius IX bullą *Universalis Ecclesiae cura* z 5 VII 1848²⁵. W ramach represji po powstaniu styczniowym ces. Aleksander II, ukazem z 17 VI 1866, zniósł diecezję kamieniecką i 3 V 1867 r. wcielił do łuckiej²⁶; 27 VII 1869 r. zniósł w podobny sposób diecezję mińską, włączając ją do wileńskiej²⁷. W ten sposób ubyły dwie diecezje sufraganiałne w prowincji mohyłowskiej, chociaż pod względem formalnym dopiero art. 10 umowy przedwstępnej, zawartej między Stolicą Apostolską a Rosją z 19/31 X 1880, postanawiał, że „diecezje te — — zostaną powierzone administratorom apostolskim: mińska — arcybiskupowi mohyłowskiemu — —, kamieniecka — biskupowi łucko-żytomierskiemu”²⁸. W przedmnie pierwszej wojny światowej metropolia składała się z archidiecezji mohyłowskiej i 5 diecezji sufraganiałnych: wileńskiej, żmudzkiej, łuckiej i żytomierskiej oraz tyraspolskiej.

Wielkie zmiany w organizacji metropolii przyniosła dopiero pierwsza wojna światowa. I tak 2 XI 1917 r. pap. Benedykt XV, bullą *Hodierna die*, przywrócił do życia diecezję w Mińsku²⁹, i 22 IX 1918 r. diecezję kamieniecką. Utworzona 29 IX 1918 r. diecezja ryska, wyniesiona następnie dekre-

²⁰ Por. M. Godlewski, *Sedes primatialis Vilmensis (1815—1817)*, Petropoli 1906; por. Tenże, *De cardinalatu Stanisłai Sistrzeńcewicz-Bohusz (1784—1817)*, Petropoli 1909 s. 29 nn.; A. Boudou, op. cit., I s. 67 nn.

²¹ *Monumenta ecclesiastica Petropolitana*, ed. M. Godlewski, fasc. 4, Petropoli 1912 nr 7 s. 47—49; por. A. Boudou, op. cit., I s. 80.

²² *Monumenta ecclesiastica* nr 10; fasc. 1 nr 8 s. 81—90.

²³ A. Boudou, op. cit., I s. 68 n.

²⁴ J. Wasilewski, *Arcybiskupi i administratorzy archidiecezji mohyłowskiej*, Pińsk 1930 s. 39—40 (tekst konkordatu).

²⁵ *Akty i gramoty* s. 213—240.

²⁶ F. Sznarbachowski, *Początki i dzieje rzymsko-katolickiej diecezji łucko-żytomierskiej, obecnej łuckiej*, w zarysie, Warszawa 1926 s. 127; A. Boudou, op. cit., I s. 288.

²⁷ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912 s. 183; A. Boudou, op. cit., I s. 371.

²⁸ A. Boudou, *Le Saint Siege et la Russie, Leurs relations diplomatiques au XIX siecle*, II, Paris 1925 s. 554 (tekst dokumentu w j. franc.).

²⁹ W. Czeczot, *Diecezja mińska i jej pasterz biskup Zygmunt Łoziński*, Wilno 1925 s. 33 (tekst dokumentu w j. polskim).

tem Kongregacji Konsystorialnej *Quum dioecesis* z 25 X 1923 r. do godności arcybiskupstwa³⁰, była poddana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Podobnie utworzona 2 II 1923 r. diecezja władystocka, bullą pap. Piusa XI *Semper Romani Pontifices*, jak również wikariat apostolski dla Syberii (erygowany w r. 1918) zostały uzależnione od Kongregacji Rozkrzewienia Wiary³¹.

Na mocy traktatu ryskiego z 18 III 1921 r. sufraganiałne diecezje metropolii mohylowskiej: wileńska i łucka znalazły się w granicach Państwa Polskiego. W oparciu o 9 art. konkordatu polskiego („żadna część Rzeczypospolitej Polskiej nie będzie zależała od biskupa, którego siedziba znajduje się poza granicami Państwa Polskiego”) bulla cyrkumskrypcyjna pap. Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r. wyłączyła diecezję wileńską i łucką z metropolii mohylowskiej i podporządkowała je: pierwszą metropolie wileńskiemu, a drugą lwowskiemu³². Również i sufraganiałna diecezja żmudzka, objęta granicami Litwy, na mocy bulli pap. Piusa XI *Lituanorum gente* z 4 IV 1926, została podzielona na 3 diecezje (Telsze, Poniewież, Kowno), które podporządkowano nowo założonej metropolii kowieńskiej³³. Po tych zmianach w granicach mohylowskiej prowincji kościelnej pozostały: archidiecezja mohylowska oraz diecezje: mińska, żytomierska, kamieniecka i ty-raspolska.

2. ARCHIDIECEZJA MOHYŁOWSKA

Na mocy traktatu rozbiorowego z 5 VII 1772 r. przeszło do cesarstwa rosyjskiego 45 parafii z diecezji wileńskiej (50.281 przystępujących do sakramentów św.), z diecezji inflanckiej ok. 30.000 wiernych oraz diecezja smoleńska, składająca się z 4 parafii i 7 tysięcy katolików; na całym tym obszarze znajdowały się nadto 53 klasztory męskie¹. Przyłączenie do cesarstwa tak licznych katolików łacińskich zrodziło plan utworzenia w Rosji pierwszego biskupstwa katolickiego. Z projektem tym wystąpił już 9 XI 1772 hr. Saldern i proponował zorganizowanie arcybiskupstwa, które winno objąć wszystkie posiadłości cesarstwa². Na stolicę przyszłego arcybiskupstwa wysunięto Rygę na Łotwie³. Plan ten wprawdzie nie został zrealizowany, ale przejęta przez carat myśl utworzenia w Rosji katolickiego biskupstwa łacińskiego miała się doczekać bardzo szybko realizacji, chociaż na sankcje kanoniczne trzeba było czekać przeszło 10 lat. Wydany 14 XII 1772 r. ukaz Katarzyny II zapowiedział w § 2, że „choć dotąd (w krajach podległych cesarzowej) nie ma biskupa katolickiego, to jednak ten wkrótce będzie mianowany i jego pieczy duchowej powierzy; cesarzowa wszystkie kościoły i klasztory katolickie (na terenach pierwszego zaboru), a nadto inne kościoły

³⁰ AAS, XV (1923) s. 585—586.

³¹ Ibid. s. 443 n.

³² J. Wiślicki, Konkordat. Studium prawne, Lublin 1926 s. 148, 177 n.; AAS, XVII (1925) s. 521 nn.

³³ AAS, XVIII (1926) s. 121.

¹ M. Loret, Kościoł katolicki a Katarzyna II s. 199 n., 204; por. S. Szantyr, op. cit. s. 7.

² Monumenta ecclesiastica, fasc. 3 nr 1 s. 7—9.

³ A. Łętowski, Kościoł katolicki a Katarzyna II, *Ateneum Kapłańskie*, 14 (1914) s. 45.

rzymsko-katolickie, które znajdują się w różnych miastach imperium”⁴. Niebawem cesarzowa zwróciła się do biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego, by ten przedstawił odpowiedniego kandydata na tworzącą się diecezję, która miała się nazywać „arcybiskupstwem rosyjskim”.

Wybór padł na kanonika wileńskiego Stanisława Bohusz Siestrzeńcewicz, który wkrótce (1 X 1773 r.) został konsekrowany na biskupa *in part. inf.* Mallo i podążył nad Nowę, gdzie przedstawił dworowi cesarskiemu memoriał (5 XI 1773), dotyczący urządzenia organizacji Kościoła katolickiego w Rosji⁵. Memoriał ten zmierzał do zorganizowania na Białej Rusi trzech wikariatów generalnych: dla części diecezji wileńskiej, inflanckiej i smoleńskiej, oraz ustanowienia biskupstwa *in part. inf.* dla reszty cesarstwa rosyjskiego⁶. Projekt ten jednak nigdy nie wszedł w życie. Katarzyna II bowiem, ukazem z 23 V 1774, postanowiła, że „skoro za szczęśliwego [jej] panowania niektóre prowincje, zwane Białą Rusią, zostały przyłączone od Królestwa Polskiego do naszego cesarstwa, a na ich terytorium znajdują się części polskich diecezji — — przeto my, pragnąc zaradzić pokojowi i porządkowi stanu rzymskich katolików, uznaliśmy za rzecz słuszną nie tylko z tych części biskupstw polskich utworzyć jedną diecezję, lecz również włączyć do niej wszystkie kościoły rzymsko-katolickie, które są rozsiane po miastach i odległych stronach naszego cesarstwa. Biskupstwo to nazwaliśmy „diecezją katolicką Białej Rusi”⁷. Wydany w tym samym dniu następny ukaz, mianujący na stanowisko biskupa katolickiego „kościółów Białej Rusi” Stanisława Siestrzeńcewicz, postanawiał, że stolicą diecezji „białoruskiej” będzie Mohylów n. Dnieprem⁸. Ponieważ zarządzenia cesarzowej zupełnie nie liczyły się z prawem kościelnym, dlatego, celem zapewnienia biskupowi „białoruskiemu” jurysdykcji kościelnej, ordynariusze inflancki i smoleński (wileński uczynił to uprzednio) delegowali mu jurysdykcję⁹; nieco później nuncjusz warszawski J. A. Archetti wyjednał w Rzymie dekret *Sanctissimus Dominus noster* z 15 VIII 1778, upoważniający biskupa Siestrzeńcewicza do zarządu kościołami katolickimi (łacińskimi) w reszcie cesarstwa, które dotąd podlegały bezpośrednio Kongregacji Rozkrzewiania Wiary¹⁰.

Ponieważ pertraktacje z Rzymem nie przyniosły spodziewanych owoców, dlatego cesarzowa, ukazem z 28 (ogłoszony przez senat 6 II) 1 1782, zarządziła, aby „w wikariacie mohylowskim i mieście gubernialnym Mohylowie było odtąd arcybiskupstwo łacińskie”, przydzielając do tejże archidiecezji wszystkie parafie i klasztory łacińskie z guberni mohylowskiej i połockiej, w stolicy cesarstwa w Petersburgu i całym cesarstwie rosyjskim¹¹. W wyniku dalszych rokowań pap. Pius VI listem apostolskim *Magnopere gratum nobis accidit* z 26 IV 1783, powiadomił cesarzową, że „nuncjuszowi w Polsce J. A. Archettiemu udzielił odpowiednich i potrzebnych pełnomocnictw w celu erygowania archidiecezji w Mohylowie dla łacinników i przekazania arcy-

⁴ A. Theiner, op. cit., II nr 70 s. 224—226.

⁵ Monumenta ecclesiastica, fasc. 3 nr 2 s. 11—15.

⁶ M. Loret, op. cit. s. 51 n.

⁷ A. Theiner, op. cit., II nr 71 s. 227—229.

⁸ Ibid. nr 73 s. 230—231.

⁹ S. Szantyr, op. cit. s. 17, 51.

¹⁰ A. Theiner, op. cit. nr 33 s. 122—123; por. S. Szantyr, op. cit. s. 26, 51.

¹¹ A. Theiner, op. cit. nr 76 s. 233—236, nr 79 s. 238—241.

biskupowi paliusza”¹². Bullą zaś *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 VI 1783 r. tenże papież powierzył nuncjuszowi erekcję archidiecezji i metropolii mohylowskiej, „aby na przeogromnych przestrzeniach cesarstwa rosyjskiego, podlegającego berłu cesarzowej, arcybiskup mohylowski mógł swobodnie pełnić zwyczajną jurysdykcję nad wszystkimi wiernymi obrządku łacińskiego —, chociażby dotąd podlegali jakiegokolwiek innej diecezji i biskupowi”¹³.

W wykonaniu bulli *Onerosa pastoralis officii cura* nuncjusz utworzył, aktem erekcyjnym *Pastoralis sollicitudo* z 21 XII 1783, archidiecezję w Mohyłowiu, wyniósł pokarmelicki Kościół p. w. Niebowzięcia NMP do „godności kościoła arcybiskupiego i metropolitalnego” oraz powołał do życia kapitułę metropolitalną¹⁴. Dekretem zaś *Ad majorem fidei catholicae* z 21 XII 1783, zamianował S. Siostrzeńciewicza arcybiskupem mohylowskim z jurysdykcją nad całym cesarstwem¹⁵. Nowo utworzona archidiecezja była największą na świecie i obejmowała granicami cały obszar cesarstwa rosyjskiego, od granicy polsko rosyjskiej na Dźwinie i Dnieprze aż do Kamczatki na Dalekim Wschodzie, od Morza Czarnego i Kaspijskiego aż do Oceanu Lodowatego na północy. Była to pierwsza archidiecezja ufundowana przez zaborcę na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej.

Nowa sytuacja polityczna wytworzona po 2 i 3 rozbiórce Polski pociągnęła za sobą w dalszej konsekwencji reorganizację Kościoła łacińskiego w cesarstwie, któremu bardziej stałe formy, po przejściowych zarządzeniach Katarzyny II, nadał ukaz ces. Pawła I z 8 V 1798 r. Wysłany przez pap. Piusa VI nuncjusz Wawrzyniec Litta, jako delegat apostolski do Rosji, dekretem *Ad majorem fidei catholicae exaltationem* z 7 VIII 1798, wyznaczył nowe granice dla archidiecezji. Oprócz dotychczasowego terytorium archidiecezja zyskała nadto „całą gubernię kijowską, która dotąd należała do diecezji tejże nazwy, jak również te wszystkie kościoły, które znajdowały się na Białej Rusi a należały jeszcze do diecezji wileńskiej”¹⁶. Nowe granice archidiecezji pokrywały się całkowicie z linią graniczną administracji państwowej i obejmowały odtąd gubernie: mohylowską, witebską na Białej Rusi, kijowską na Ukrainie i wszystkie pozostałe gubernie leżące w cesarstwie na zachód od trzech wspomnianych. Archidiecezja otrzymała trzech sufraganów, którzy mieli rezydować w Mohyłowiu, Połocku i Kijowie (archidiakoniat kijowski). Zarządzenia te usankcjonował pap. Pius VI bullą *Maximis undique pressi calamitatibus* z 15 XI 1798 r.¹⁷.

Przy wtórce zmian granic politycznych granice archidiecezji w pierwszej połowie XIX w. uległy dalszym zmianom. 8 VII 1807 r. pokój tylżycki oddał Rosji obwód białostocki, przynależny pod względem kościelnym do diecezji wigierskiej, w całości lub częściowo 6 dekanatów: brański, bielski, drohiczynski, sokólski, białostocki i knyszyński, 53 parafie, 6 filii, 5 klasztorów i przeszło 130.000 wiernych¹⁸. Ze względu na nowy kordon graniczny oraz

¹² Akty i gramoty s. 2—5; A. Theiner, op. cit., II nr 22 s. 81—83; Monumenta ecclesiastica, fasc. 1 s. 9—10.

¹³ Bull. Rom. Contin., VII s. 122—124; Akty i gramoty s. 6—12; A. Theiner, op. cit., II nr 22 s. 83—86; Monumenta ecclesiastica, fasc. 1 s. 10—13.

¹⁴ Akty i gramoty s. 15—24; A. Theiner, op. cit., II nr 22 s. 81—90; S. Szantyr, op. cit., s. 67 nn.

¹⁵ Akty i gramoty s. 24—28; A. Theiner, op. cit., II nr 23 s. 91—93.

¹⁶ Akty i gramoty s. 62—70 (68).

¹⁷ Ibid. s. 125—132.

¹⁸ J. Kurczewski, op. cit. s. 183; S. Dąbrowski, Archidiakoniat białostocki, Lublin 1963 s. 45 n. (maszynopis); P. I. K. Podlasiak, Janów Biskupi czyli Podlaski, Kraków 1879 s. 28 n.

zakaz władz świeckich komunikowania się biskupów z duchowieństwem i wiernymi poza granicami państwa, biskup wigierski Gołaszewski 18 XI 1807 r. delegował jurysdykcję kościelną (w charakterze wikariuszy generalnych): ks. Michałowi Dziewanowskiemu, dziekanowi brańskiemu i ks. Wojciechowi Godlewskiemu, dziekanowi knyszyńskiemu, którzy odtąd w jego imieniu mieli rządzić „rosyjską” częścią diecezji¹⁹. Tymczasem, mimo istnienia prowizorium kościelnego, obwód białostocki włączono do archidiecezji mohylowskiej, chociaż z nią nie posiadał terytorialnego połączenia, a rządy w nim objął arcybiskup Sierstrzeńcewicz, niezależnie od delegacji jurysdykcyjnej biskupa wigierskiego²⁰. 2 XI 1808 r. zorganizował on dlań archidiaconat białostocki, przy czym na urząd archidiacona powołał ks. Ignacego Rakowskiego, dziekana w Białymstoku²¹.

Tym wszystkim pociągnięciom organizacyjnym brakło właściwej sankcji kanonicznej. Stąd też, kiedy podczas kampanii napoleońskiej wojska rosyjskie opuściły Białostoczyznę, biskup wigierski Gołaszewski, dekretem z dnia 18 XII 1812, przejął z powrotem jurysdykcję kościelną i utworzył tamże oficjałat okręgowy dla diecezji wigierskiej; oficjałem mianował dotychczasowego archidiacona białostockiego, ks. Ignacego Rakowskiego²². Stan taki trwał jednak krótko, w następstwie bowiem zmian politycznych obwód białostocki wrócił w 1815 r. do Rosji. W ślad za tym powróciła dawna organizacja kościelna z archidiaconem na czele i zależnością od Mohylowa. Jeszcze do 1823 r. trwała łączność Białostockiego z diecezją wigierską (sejneńską); dopiero w wymienionym roku arcybiskup Sierstrzeńcewicz wydał zakaz udawania się w sprawach kościelnych do biskupów wigierskich (sejneńskich)²³. Tym razem zmiany dyktowane przez carat i lojalnego mu metropolitę mohylowskiego nie otrzymały również sankcji kanonicznej; unormowano je dopiero w 1846 r.

W r. 1809, po pokoju wiedeńskim, wcielono do Rosji obwód tarnopolski i część obwodu zaleszczyckiego. Obydwa te obwody odłączono od archidiecezji lwowskiej i poddano jurysdykcji arcybiskupa mohylowskiego (2 dekanaty, 29 parafii i 1 kapelania lokalna)²⁴, który ją pełnił tylko do r. 1811; w tym bowiem roku, według relacji nadwornej kancelarii wiedeńskiej (28 III 1811), jurysdykcję kościelną w obwodzie tarnopolskim przejął biskup łucki²⁵. Nie była to jednakże inkorporacja, lecz jedynie administracja czasowa, ponieważ Stolica Apostolska nigdy jej nie potwierdziła. Wreszcie zdobyta w r. 1812 na Turcji Besarabia, włączona do Rosji, została początkowo wcielona do archidiecezji, z wyjątkiem miast Chocimia i Kiszyniowa²⁶; w r. 1814 jurysdykcję kościelną na tym terenie przekazał arcybiskup Sierstrzeńcewicz biskupowi kamienieckiemu²⁷.

¹⁹ S. Dąbrowski, op. cit. s. 26 nn.

²⁰ S. Szantyr, Zbiór wiadomości s. 337 n.

²¹ S. Dąbrowski, op. cit. s. 35 n.

²² Ibid. s. 58, 110 n.

²³ Ibid. s. 111.

²⁴ BAV, Proc. consist., vol. 211 k. 357: „Processus R. D. Andreae Aloysis comitis Ankwich, metropolitanae ecclesiae Olomucensis canonici, ad archiepiscopatum Leopoliensem promovendi, nec non super statu ejusdem archiepiscopatus 1814”; por. S. Szantyr, op. cit. s. 238.

²⁵ Ōst. HHSt. R. nr 218: Protocoll 1811, Bd I nr 1182.

²⁶ K. Waberski, Mohilewska archidiecezja i prowincja, w: *Encyklopedia kościelna*, XIV s. 539.

²⁷ W. Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie s. 119.

W rezultacie konkordatu z 3 VIII 1847 r. nastąpiło nowe rozgraniczenie diecezji w cesarstwie. Zarówno konkordat, jak i bulla pap. Piusa IX *Universalis Ecclesiae cura* z 3 VIII 1848, określały, że „archidiecezja mohylowska będzie na przyszłość obejmowała te części cesarstwa, które się nie mieszczą w sześciu innych diecezjach, a nadto Wielkie Księstwo Finlandzkie”²⁸, podległe Rosji od r. 1809. Tym samym archidiecezja traciła na rzecz nowo utworzonej diecezji chersońskiej (tyraspolskiej) następujące gubernie: chersońską, jekaterynosławską, krymską, saratowską, astrachańską wraz z Gruzją, Kaukazem i Zakaukazem; na terenach tych, oprócz katedry biskupiej w Chersoniu, istniały 52 kościoły i kaplice parafialne. Do diecezji żytomierskiej przydzielono całą gubernię kijowską, pod względem kościelnym zorganizowaną w archidiakonacie kijowski; w r. 1848 były tu 3 dekanaty (Wasyłkowo-Radomyśl, Skwirsk—Lipowiec, Humań—Żwinogród) i 52 parafie. Diecezja wileńska otrzymała archidiakonacie białostocki, znajdujący się w granicach gubernii grodzieńskiej; w r. 1848 archidiakonacie ten posiadał 3 dekanaty (Białystok, Sobótka, Bielsk Podlaski) z 54 parafiami²⁹.

Mimo tych zmian była to wciąż największa terytorialnie archidiecezja na świecie. Wykonawcą bulli został arcybiskup mohylowski Ignacy Hołowiński, który rozporządzenie papieskie wcielił w życie dopiero 12 IV 1851 r. Do parafii nadgranicznych archidiecezji należały Helsinki (Finlandia), Archangielsk (n. Morzem Białym), Nikołajewsk (Kraj nad Amurem), Irkuck, Tobolsk (Siberia), Orenburg (Ural), Połtawa, Czernihów (Ukraina), Nieżyn i Rewel (Estonia).

Dalsze zmiany w stanie terytorialnego posiadania archidiecezji zaszły dopiero w XX w.; powierzenie bowiem administracji diecezji mińskiej (19/31 X 1880) arcybiskupowi mohylowskiemu, na mocy umowy między Rosją a Stolicą Apostolską, było prerogatywą personalną arcybiskupa, a nie archidiecezji. I tak w maju w r. 1913, w czasie pobytu w Rzymie, arcybiskup mohylowski Wincenty Kluczyński wysunął projekt „aby archidiecezję podzielić na cztery diecezje: archidiecezję moskiewską i diecezje sufraganiałne: łotewską, białoruską i syberyjską”, ale ani sam projektodawca, ani też i papież nie doczekali tych zmian³⁰. Szereg pożądanych innowacji przyniosły dopiero zmiany polityczne, jakie zaszły w wyniku pierwszej wojny światowej. Tak w r. 1918 pap. Benedykt XV odłączył 5 dekanatów syberyjskich: Władywostok, Irkuck, Tomsk, Omsk i Taszkient i utworzył z nich wikariat apostolski Syberii, poddając do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary³¹. 2 II 1923 pap. Pius XI, bullą *Semper Romani Pontifices*, utworzył diecezję władywostocką, wydzielając z wikariatu syberyjskiego Kraj Przymorski i Kraj nad Amurem wraz z wyspą Sachalin³². W r. 1918 pap. Benedykt XV wyłączył z archidiecezji Łotwę i wznowił diecezję ryską, którą pap. Pius XI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Quum dioecesis Rigensis* z 25 X 1923, wyniósł do godności archidiecezji³³, a bullą *Plurimum sane confert* z 8 V 1937 r. ozdobił godnością metropolii³⁴. 8 VI 1920 r. pap. Benedykt XV, bullą *Inter*

²⁸ Akty i gramoty s. 213—240; J. Wasilewski, op. cit. s. 39 (tekst konkordatu).

²⁹ A. Syski, Tyraspolska diecezja, w: *Encyklopedia kościelna*, XXIX s. 361; *Directorium horarum canonicarum et missarum archidioecesis Mohiloviensis in anno Domini 1848, Petropoli 1848* s. 111—116.

³⁰ J. Wasilewski, op. cit. s. 185.

³¹ AAS, XV (1923) s. 443 n.

³² Ibid.

³³ Ibid., XV (1923) s. 585 n.

³⁴ Ibid., XIX (1937) s. 387—388.

alias supremi Pastoris sollicitudines, odłączył od archidiecezji Finlandię i utworzył w jej granicach wikariat apostolski Finlandii³⁵. W grudniu 1921 r. tenże papież wyłączył z archidiecezji Estonię i zorganizował ją w niezależną administrację apostolską, powierzając w niej rządy jezuitcie P. Zecchini³⁶.

Na mocy bulli *Maximis undique pressi calamitatibus* i jej dekretów wykonawczych (1798) archidiecezja otrzymała 3 sufragany: mohylowski, połocki i kijowski; ten ostatni bulla *Universalis Ecclesiae cura* z 1848 r. odłączyła do diecezji żytomierskiej.

W r. 1798 archidiecezja liczyła 204 kościołów pod zarządkiem księży diecezjalnych i 621 pod zarządkiem zakonników, 186 kapłanów diecezjalnych i 78 zakonnych³⁷. W r. 1804 archidiecezja obejmowała 186 parafii, 74 klasztory męskie, 4 żeńskie, 204 kapłanów diecezjalnych, 621 zakonników, 44 zakonnice i 225.936 wiernych sposobnych do sakramentów św.³⁸. W r. 1839 archidiecezja dzieliła się na 3 sufragany (Kijów, Mohylów, Połock), 17 dekanatów, 300 parafii w 44 guberniach cesarstwa i liczyła 400 kaplic publicznych, 700 kapłanów diecezjalnych, 747.000 wiernych, 3 seminaria duchowne (Mohylów, Krasław, Białystok); sam zaś Mohylów posiadał 1.600 domów, 6.000 katolików ob. łac., 2 parafie i 1 klasztor męski³⁹. W r. 1879 miała ona — 16 dekanatów, 168 parafii, 328 kapłanów diec., 2 klasztory męskie, 1 żeński i 433.542 wiernych⁴⁰. W r. 1913 archidiecezja obejmowała (bez diecezji mińskiej) 17 dekanatów, 171 parafii, 56 filii, liczyła 221 kapłanów i 1.160.000 wiernych (łącznie z diecezją mińską)⁴¹. Kapitułę metropolitalną erygował delegat apostolski J. A. Archetti, dekretem *Pastoralis sollicitudo* z 21 XII 1783, w skład której weszło 4 prałatów (prepozyt, archidiakon, kustosz i scholastyk), 4 kanoników gremialnych i 4 honorowych⁴². Dekretem *Pro majori archiepiscopali ecclesia* z 26 XII 1783 r. tenże delegat zatwierdził statuty kapituły⁴³.

3. DIECEZJA KAMIENIECKA

Katastrofa narodowa w postaci rozbiorów i całkowitej likwidacji Państwa Polskiego przyniosła w rezultacie podział diecezji, a nawet przejściową jej likwidację, a w dalszej konsekwencji uformowanie nowych jej granic. W pierwszym rozbiorze Polski Austria zabrała m. in. część wojew. podolskiego z pow. czerwonogrodzkim, obejmującym 2 dekanaty, jazłowiecki i czarnokozienski z 10 parafiami: Husiatyń, Tarnoruda, Sidorów, Jagielnica, Borszczów, Czerwonogród, Jazłowiec, Krzywczce, Skała, Tłuste z diecezji ka-

³⁵ Ibid., XII (1920) s. 268—269.

³⁶ J. Schmidlin, *Papstgeschichte der neuesten Zeit*, München, III, 1936 s. 305.

³⁷ K. Waberski, op. cit. s. 539.

³⁸ A. Theiner, op. cit., II s. 369 n.; M. Loret (*Kościół katolicki na początku panowania Aleksandra I (1801—1815)*, s. 503, odb.) podaje nieco inną statystykę.

³⁹ BAV, *Proces. consist.*, vol. 243: „Processus super statu ecclesiae metropolitanae Mohiloviensis, tum R. D. Ignatii Corvin Pawłowski episcopi Megarensis, nominati archiepiscopi Mohiloviensis — expeditus anno 1839” k. 173', 174', 176.

⁴⁰ K. Waberski, op. cit. s. 540—557.

⁴¹ *Elenchus cleri et ecclesiarum archidioecesis Mohiloviensis, Petropoli 1913* s. 213. Statystykę za rok 1918 podaje C. Krassa (*Zur Statistik der kath. Bistümer in Russland* s. 127): 23 dekanaty, 171 parafii, 859.909 wiernych.

⁴² A. Theiner, op. cit., II nr 22 s. 86—90, nr 23 s. 91—92, nr 24 s. 93—97.

⁴³ Ibid. nr 24 s. 93—97.

mienieckiej¹. Za rządów Marii Teresy (zm. 29 XI 1780) biskup kamieniecki zarządzał bez przeszkód „galicyjską” częścią diecezji, chociaż już 29 II 1780 r. nadworna kancelaria cesarska wysunęła projekt przyłączenia do diecezji lwowskiej obrządku wschodniego „galicyjskich” parafii diecezji kamienieckiej tegoż obrządku². Sytuacja zmieniła się zupełnie, odkąd u steru rządów zasiadł jej syn, ces. Józef II, gorący zwolennik centralizacji i germanizacji krajów habsburskich. Ten to cesarz, dekretem nadwornej kancelarii wiedeńskiej z 29 I i 13 II 1782 r., samowolnie dokonał inkorporacji „galicyjskiej” części diecezji kamienieckiej do archidiecezji lwowskiej³.

Tymczasem biskup kamieniecki Adam Stanisław Krasieński, który po pierwszym rozbiórce kraju (1772) zamieszkał po stronie austriackiej, za pośrednictwem Gubernium Lwowskiego (5 VI 1783) uzyskał 17 VI 1783 r. decyzję rządu austriackiego, mocą której przywrócono mu jurysdykcję kościelną w „galicyjskiej” części diecezji ad vitae tempus⁴. 8 VII 1783 r. Gubernium Lwowskie ogłosiło dekret cesarski a 25 VII tr. biskup Krasieński przejął z powrotem w całej diecezji jurysdykcję kościelną⁵.

Ze względu jednakże na przeprowadzoną reorganizację administracji państwowej, do której dostosowano kościelny podział terytorialny, nastąpiły nieznaczne zmiany granic diecezjalnych. Przed 22 V 1786 r. parafie Husiatyń, Tłuste i galicyjska część parafii Tarnoruda (część parafii wraz z miastem i kościołem parafialnym pozostała za Zbruczem w granicach Polski), zostały wyłączone z diecezji kamienieckiej oraz inkorporowane do archidiecezji lwowskiej, podczas gdy lwowska parafia Czortkow została w drodze rekompensaty oddana diecezji kamienieckiej⁶. 25 XI 1790 r. arcybiskup lwowski F. Kicki sprawy zmian granicznych poruszył w relacji przesłanej do Rzymu, w odpowiedzi na co Kongregacja Soboru, dekretem *In litteris, quas Amplitudo Tua* z 30 IV 1791 r., przypomniała mu, że w sprawach zmiany granic diecezjalnych należy się zawsze odnieść do Stolicy Apostolskiej⁷. Zgodnie z tą sugestią arcybiskup Kicki zwrócił się do Kongregacji Soboru o sankcje kanoniczne dla przeprowadzonych zmian (1794), na skutek czego Stolica Apostolska, dekretem *Ministerii rationes ab Amplitudine Tua* z 16 I 1796 r., potwierdziła dokonane zmiany⁸.

¹ Öst. HHSt, St. R. Nr 83: Protocoll 1783, Bd II nr 2266; T. Długosz (Części składowe archidiecezji lwowskiej ob. łac., *Colectanea Theologica*, 15 (1935) s. 114) podaje 11 parafii, przy czym wymienia nadto Kołędziany, Okopy i Piszczatyńce, a pomija Borszczów i Skalę; W. Chotkowski (Historia polityczna, t. II s. 503) podaje dwa dekanaty i 9 parafii.

² Öst. HHSt, St. R. Nr 70: Protocoll 1780, Bd II nr 404.

³ ADPrzem, Nr 89: Litterae et edicta Excelsi Gubernii ad. Il. R. D. de Kierski, episcopum Premisliensem, tempore revindicationis Regnorum Galiciae et Lodomeriae emanatae (1782—1783), t. IV nr 15 s. 130.

⁴ Öst. HHSt, St. R. Nr 83: Protocoll 1783, Bd II nr 2266; por. J. Korytkowski, *Pracaci i kanonicy II* s. 259 n.; J. Bartoszewicz, Krasieński Adam Stanisław, W: *Encyklopedia powszechna Orzelbranda*, Warszawa 1864, t. XV s. 973 nn.

⁵ APBern. XXV-b-3: Ordinationes episcopi Luceoriensis ejusque officialatus generalis 1778—1784 s. 113 (Tekst dekretu gubern.); XXV-b-4: Liber, in quo continentur omnes dispositiones S. C. R. Apost. Mts in Regnis Galiciae et Lodomeriae per Exc. Gubernium — 16 VIII 1781 conscriptus s. 87; Archiwum paraf. w Kaninie k. N. Sącza: *Continuatio libri memorialis Prothocolli publicatorum* — 1783—1830 s. 67 (Tekst dekretu).

⁶ *Relacje arcybiskupów lwowskich* s. 132, 143 (podaje tylko 2 parafie); APBern, XXV-b-4: Liber s. 63.

⁷ *Relacje arcybiskupów* s. 136: Sed in iis, quae ad movendos dioecesis fines pertinent, quacumque causa id accadat, sedulo animadvertas, oportet Apostolicam Sedem semper esse adeundam, a qua tamquam ab unitatis centro ac universalis primatus auctoritate in omnes catholicos episcopos emanat spiritalis iurisdictionis exercitium ac certa finum designatio.

⁸ *Ibid.* s. 143, 145—146.

Tymczasem w r. 1795 biskup Krasiński zrezygnował z biskupstwa kamienieckiego a w listopadzie 1800 r. zmarł. W tych okolicznościach Gubernium Galicyjskie wystąpiło 22 V 1800 r. z wnioskiem do nadwornej kancelarii wiedeńskiej o wcielenie „galicyjskiej” części diecezji kamienieckiej do archidiecezji lwowskiej⁹. Tereny te pozostawił całkowicie poza nowymi granicami diecezji dekret delegata apostolskiego Wawrzyńca Litty — *Summus Pontifex* z 8 VIII 1798¹⁰. Rezolucja cesarska zapadła 9 VI 1800; przydzieliła ona do archidiecezji lwowskiej całą „galicyjską” część diecezji kamienieckiej, obejmującą wówczas 18 parafii¹¹. W l. 1802 i 1803 arcybiskup lwowski dokonał reorganizacji nabytych parafii¹², co potwierdził pap. Pius VII przez brewe z 1 i 17 VIII 1819¹³.

Po drugim rozbiórce Polski (1793) diecezja znalazła się w granicach zaboru rosyjskiego. Ukazem z 27 IX 1795 r. Katarzyna II zniosła diecezję, a jej terytorium wcieliła do nowo utworzonej diecezji „latyczowskiej”¹⁴, ale zmiany te nigdy nie doczekały się sankcji ze strony Kościoła. Na szczęście kasata diecezji trwała krótko. Ces. Paweł I, ukazem z r. 1797, przywrócił diecezję do życia, a przebywający współcześnie w Petersburgu delegat apostolski W. Litta, dekretem *Summus Pontifex apostolica erga ecclesias* z 8 VIII 1798 r., zakresił jej nowe granice; „biskupstwo kamienieckie — według dekretu — będzie odtąd rozciągało się na teren dzisiejszej guberni podolskiej”¹⁵, co potwierdził pap. Pius VI bullą *Maximis undique pressi calamitatibus* z 15 XI 1798¹⁶. Przy nowej cyrkumskrypcji granic biskupstwo zyskało z diecezji łuckiej 3 dekanaty w oficjalacie braclawskim i 38 parafii¹⁷, a straciło, jak wspomniano uprzednio, całą część „galicyjską”.

W tym okresie granice diecezji biegly od wschodu rzeką Silucha, wpadającą do Bohu, następnie rzeką Boh w kierunku południowym, do ujścia do niej rzeczki Kodymi, dalej rzeką Kodymia aż do Bałty, stąd rzeką Jahorlik aż do Dniestru. Od południa i zachodu granice diecezji stanowiły rzeki Dniestr i Zbrucz aż do Wołoczysk. Od północy granice guberni podolskiej były równocześnie granicami diecezji.

Już w r. 1799 nastąpiły pewne zmiany w nowo określonych granicach diecezji, przez włączenie do niej reszty powiatu bałckiego z ok. 1000 wiernych obrządku łacińskiego¹⁸.

Dalsze zmiany graniczne miały swe źródło wyłącznie w przyczynach natury politycznej. Na podstawie pokoju w Bukareszcie (12 V 1812) Rosja otrzymała od Turcji Besarabię, przynależną pod względem kościelnym do diecezji bakowskiej. Jurysdykcję kościelną na tym terenie przejął początkowo, jako metropolita całej Rosji, arcybiskup St. Sierżeniewicz, ale w 1814 r. delegował ją biskupowi kamienieckiemu, co w rezultacie posze-

⁹ Öst. HHSt, St. R. Nr 166: Protocoll 1800, Bd II nr 1641.

¹⁰ Zob. niżej przyp. 15.

¹¹ Zob. przyp. 9.

¹² Öst. HHSt, St. R. Nr 177: Protocoll 1802, Bd III nr 2898; 1803, Bd IV nr 4701.

¹³ Catalogus — archidiocesis Leopoliensis r. 1. pro anno Domini 1878, Lwów s. 102, 106.

¹⁴ A. Theiner, op. cit., Bd I s. 460 n.

¹⁵ Akty i gramoty s. 89—93.

¹⁶ Tamże s. 125—132.

¹⁷ Por. Diecezja łucka.

¹⁸ W. Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej, t. I s. 124.

rzyło granice diecezji aż do Prutu i dolnego Dunaju¹⁹. Zmiany te prawdopodobnie nie otrzymały sankcji kanonicznej ze strony Stolicy Apostolskiej.

Wszystkie te nabytki utraciło biskupstwo na rzecz nowo utworzonej diecezji tyraspolskiej (chersońskiej), zgodnie z tenorem konkordatu rosyjskiego z 3 VIII 1847 r i bulli cyrkumskrypcyjnej *Universalis Ecclesiae* pap. Piusa IX z 3 VII 1848; obydwa wspomniane dokumenty zacieśniały z powrotem granice diecezji tylko do terytorium guberni podolskiej²⁰.

Na dalszych losach diecezji zaciążyło nade wszystko stłumione przez carat polskie powstanie styczniowe (1863/64). W ramach represji popowstaniowych car Aleksander II, ukazem z 5 VI 1866, zniósł samowolnie diecezję i włączył ją do biskupstwa łuckiego i żytomierskiego, wobec czego pap. Pius IX, dekretem Kongregacji tłumaczy soboru trydenckiego — *Innotuit iam Apostolicae Sedi* 3 V 1867, powierzył tymczasowy zarząd diecezji biskupowi łuckiemu i żytomierskiemu²¹.

Ten prowizoryczny zarząd formalnie istniejącej wciąż diecezji przekształcił w administrację apostolską pap. Leon XIII w preliminarzu porozumienia między Stolicą Apostolską a Rosją z 31 X 1880, co zostało potwierdzone w pełni w ostatecznym porozumieniu między obydwiema stronami (24 XII 1882); administracja ta została powierzona na stałe biskupom łuckim i żytomierskim²².

Prawnie diecezja istniała nadal, ale nie posiadała własnego zarządu i instytucji diecezjalnych i pod tym względem była całkowicie uzależniona od władz kościelnych biskupstwa łuckiego i żytomierskiego. Stan ten zmienił się faktycznie dopiero po pierwszej wojnie światowej. Przed 4 IX 1918 r. pap. Benedykt XV przywrócił diecezję, uniezależnił ją od biskupstwa łuckiego i żytomierskiego oraz zamianował jej biskupem ks. Piotra Mańkowskiego²³.

W r. 1804 diecezja obejmowała 102 parafie, 27 klasztorów męskich i żeńskich, 142 kapłanów diec., 204 zakonników i zakonnice, oraz 153105 wiernych sposobnych do sakramentów św.²⁴ W r. 1813 diecezja liczyła 70 parafii i filii, 35 kaplic, 26 klasztorów, 140 kapłanów diecezjalnych, 103 zakonnych, 105 zakonnic, 1 seminarium (8 alumnów) i 184550 wiernych²⁵. W r. 1866 diecezja dzieliła się na 11 dekanatów, 100 parafii, 9 filii, a nadto liczyła 130 kaplic publicznych, 6 klasztorów, 176 kapłanów i 217786 wiernych²⁶.

¹⁹ W Marczyński, op. cit. s. 119; K. Niedziałkowski, op. cit. s. 401, J. Wasilewski, Arcybiskupi s. 19.

²⁰ Le Concordat de 1847 avec La Russie, ed S. Olszamska-Skowrońska, W: *Sacrum Poloniae Millennium*, Rzym 1962, t. VIII—IX nr 84 s. 779—789 (Tekst konkordatu), nr 99 s. 821—829 (Tekst bulli); A. Boudou, op. cit., t. I s. 515, 560 (Tekst konkordatu), t. II s. 16 nn.; Akty i gramoty s. 219 (Tekst bulli); por. J. Wasilewski, Arcybiskupi s. 40.

²¹ *Expositio documentis munita earum curarum, quas Summus Pontifex Pius IX assidue gessit in eorum malorum levamen, quibus in ditone Russica et Polona Ecclesia catholica afflictatur, Romae 1870, Appendix nr 1 s. 228; por. A. Boudou, op. cit., t. II s. 288 nn; W. Płoskiewicz, Z dziejów dwóch diecezji kresowych, *Przegląd powszechny*, 169 (1925) s. 341—346.*

²² A. Boudou, op. cit., t. II s. 554, 556 (Tekst porozumienia).

²³ K. Morawski, Arcybiskup Piotr Mańkowski (1866—1933), *Nasza Przeszłość*, T. 25 (1966) s. 250; J. Schmidlin, *Papstgeschichte*, München 1936, Bd III s. 306.

²⁴ A. Theiner, op. cit., Bd II s. 369 n.; M. Loret (*Kościół Katolicki na początku panowania Aleksandra I s. 507*) podaje nieco inną statystykę.

²⁵ BAV, *Proces. cons.*, vol. 211: *Processus R. D. Francisci Borgia Mackiewicz — ad episcopatum Camenecensem, nec non super statu ejusdem Ecclesiae 1814 k. 119.*

²⁶ W. Płoskiewicz, op. cit. s. 347; K. Niedziałkowski, *Kamienieckie biskupstwo*, W: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. IX s. 403.

W r. 1920 — 10 dekanatów, 100 parafii, 13 filii, 33 kaplice publiczne i 319721 wiernych (1917)²⁷. Kapitułę katedralną zreorganizował w 1798 r. delegat apostolski Wawrzyniec Litta; składała się ona odtąd z 6 prałatur (prepozyt, dziekan, archidakon, kustosz, kantor i scholastyk) i 3 kanonii gremialnych²⁸.

4. DIECEZJA ŁUCKA I ŻYTOMIERSKA

Trzy rozbiory Polski podzieliły diecezję pomiędzy trzech zaborców. Po pierwszym rozbiorze (1772) nieznaczna część diecezji w rejonie Brodów znalazła się w granicach zaboru austriackiego. Drugi rozbiór kraju (1793) odciął kordonem rosyjskim rozległe tereny diecezji, leżące na wschód od linii Pińsk — Zbrucz. Wreszcie trzeci rozbiór Rzeczypospolitej podzielił pozostałą część diecezji pomiędzy wszystkie państwa zaborcze; Podlasie przedbużańskie wraz z rezydencją biskupów Janowem Podlaskim przypadło Austrii. Podlasie zabużańskie wraz z Bielskiem Podlaskim i Białymstokiem zagarnęły Prusy, podczas gdy część Polesia i Wołynia wraz z Brześciem Litewskim i stolicą diecezji Łuckiem przypadła Rosji. Żadna z łacińskich diecezji Rzeczypospolitej przedrozbiorowej nie podzieliła podobnego losu, by jej terytorium znalazło się w granicach wszystkich trzech państw zaborczych.

Podział diecezji i wydatne zmniejszenie jej terytorium rozpoczął pierwszy rozbiór Polski, w rezultacie którego parafie w Zakościach, Brodach, Podkamieniu, Olesku, Stanisławczyku i Szczurowicach z dekanatu krzemienieckiego, oraz w Zbarazu, Opryłowcach, Wołoczyskach i Horochowcach z dekanatu zbaraskiego znalazły się po stronie zaboru austriackiego. Większa część wymienionych parafii była w administracji zakonów zebrzących, które posiadały w tym okręgu aż 10 konwentów¹. Początkowo jurysdykcję kościelną na tych terenach spełniali bez żadnych przeszkód biskupi łuccy. Nie trwało to jednakże zbyt długo. 20 III 1778 r. kancelaria nadworna w Wiedniu wniosła projekt separacji tej części diecezji, a 22 VI 1778 r. ces. Maria Teresa zdecydowała, że na razie należy pozostawić pełną jurysdykcję kościelną ówczesnemu biskupowi łuckiemu F. P. Turskiemu (1769—1790), ale w wypadku jego śmierci nie można dopuścić do jej objęcia przez jego następcę. Równocześnie cesarzowa poleciła wszcząć starania w Rzymie o inkorporację tych terenów do archidiecezji lwowskiej².

Sytuacja na tym odcinku zmieniła się wydatnie, odkąd po śmierci Marii Teresy (29 XI 1780) objął rządy ces. Józef II. Na wniosek nadwornej kan-

²⁷ Elenchus omnium ecclesiarum Dioecesis Camenecensis p. a. D. 1922 s. 10, 32.

²⁸ Akty i gramoty s. 89—93; Elenchus omnium ecclesiarum Dioecesis Camenecensis p. a. D. 1862 s. 6.

¹ APBern. XXV-b-2: Ordinationes episcopi Luceoriensis ejusque officialatus generalis 1722—1777 s. 180 nn. (Przekaz nie wymienia parafii w Szczurowicach). Arcybiskup F. Kieki w relacji do Rzymu z 1790 r. wymienił 10 parafii: Brody, Olesko, Szczurowice, Toki, Stanisławczyk, Lesznię. Opryłowce, Zbaraz, Podkameń i Zakoźce. Te same parafie wymienił T. Długosz (Części składowe s. 114). W Lesznie prawdopodobnie parafii jeszcze w 1772 r. nie było. Nie wymienia jej łucki synod z r. 1726 (por. T. Długosz, Sieć parafialna s. 183 n.), a 13 VII 1782 ks. Jan Bozydar Podhorodeński, wikariusz generalny łucki, na życzenie Gubernium Lwowskiego, przyłączył miasto Lesznię i wieś Strumilce do parafii Szczurowice (APBern. XXV-b-4: Liber, in quo inveniuntur omnes dispositiones SCRMAj. in Regno Galiciae et Lodomeriae — 1781—1797 s. 93). W. Chotkowski (Historia polityczna, t. I s. 308) podaje błędnie tylko 2 parafie. Ordinationes episcopi Luceoriensis: ejusque officialatus generalis 1778—1784 (APBern. XXV-b-3) s. 99 wymieniają tylko 7 klasztorów.

² Ost. HHSt, St. R. nr 64: Protocolli 1778, Ed I nr 610.

celarii wiedeńskiej z 21 IX 1782 już 25 września tr. zdecydował cesarz, że należy jak najszybciej przystąpić do inkorporacji „galicyjskiej” części diecezji do archidiecezji lwowskiej³, a najwyższym postanowieniem z 20 I 1783 dokonał samowolnie wspomnianej inkorporacji. Zarządzenie cesarskie ogłosił Gubernium Lwowskie 14 II, a 17 III 1783 r. arcybiskup lwowski Ferdynand Kicki przejął jurysdykcję kościelną⁴. Na jego też prośbę pap. Pius VI, dekretem Kongregacji Soboru *Ministerii rationes* z 16 I 1796, nadał sankcję kanoniczną tym zmianom⁵.

Daleko większe zmiany w granicach, a nawet krótki kryzys istnienia, przeżyła diecezja po drugim i trzecim rozbiórce Polski (1793/95). Jej terytorium, jak to uprzednio wspomniano, znalazło się we wszystkich trzech zaborach. Według relacji biskupa A. Naruszewicza „część diecezji na Podlasiu, mającą w sobie około 30 kościołów parafialnych po prawej stronie Bugu, opanowali Prusacy. Część drugą, po tejże stronie rzeki, objęła Rosja”⁶. Miało tu być „plebanii i kościołów do 80” (tylko na Wołyniu i w Braclawskiem)⁷. „Janów zaś — w Litwie i na Podlasiu, z leżącymi po lewej stronie Bugu kościołami więcej niż 50, dostał się cesarskim (Austrii)”⁸.

Tak rozparcelowana diecezja przeszła najcięższy bodaj kryzys w zaborze rosyjskim, w granicach którego, wraz ze stolicą Łuckiem, znalazł się zasadniczy tron terytorium biskupstwa. 27 IX 1795, na mocy ukazu Katarzyny II, biskupstwo zostało całkowicie zniesione, a w jego miejsce utworzono diecezję pińską⁹; na szczęście te samowolne pociągnięcia cesarzowej nie użytkowały nigdy sankcji kanonicznej. Ukaz Pawła I z 8 V 1798 r. przywrócił diecezję do życia, a delegat apostolski Wawrzyniec Litta, dekretem *De apostolica potestatis plenitudine* z 8 VIII 1798, zakreślił nowe jej granice¹⁰.

Na skutek tych zmian diecezja utraciła na rzecz nowo utworzonego biskupstwa w Mińsku 35 parafii, do diecezji kamienieckiej odszedł oficjałat braclawski (3 dekanaty i 38 parafii), zaś do biskupstwa wileńskiego około 30 parafii, z Brześciem Litewskim, Prużanami i Kobryniem. Wreszcie podzielone pomiędzy Prusy i Austrię Podlasie „zarezerwował delegat specjalnej trosce Stolicy Apostolskiej”¹¹.

W granicach zaboru austriackiego znalazły się faktycznie 4 dekanaty: janowski, międzyrzecki, węgrowski i koszycki z 47 parafiami wraz z Janowem, gdzie był konsystorz (oficjałat), seminarium diecezjalne, rezydencja biskupa i archiwum. Urzędujący wówczas biskup Adam Naruszewicz stwierdzał już 14 II 1796, że „w rosyjskim zaborze na Wołyniu — przez ukaz odjęto mu jurysdykcję duchowną przed dmoma miesiącami z przyczyny,

³ *Ibid.*, St. R. nr 80: Protocoll 1782, Bd III nr 3223.

⁴ ADPrzem. nr 89: *Litterae et edicta Excel. Gubernii ad Illustr. ac R. D. de Kierski episcopum Premisliensem tempore revindicationis Regnorum Galliciae et Lodomeriae emanata*, t. IV (1782—1783) nr 15 s. 130; APBern. XXV-b-3: *Ordinationes* s. 98—101; XXV-b-4: *Liber*, in quo continentur omnes dispositiones s. 10.

⁵ Relacje arcybiskupów s. 145 n.; *Catalogus* — archidiecezsis Leopoliensis r. lat. pro anno Domini 1878 s. 46 podaje, że stało się to 12 IV 1796.

⁶ Korespondencja Adama Naruszewicza 1762—1796, wyd. J. Platt, Wrocław 1959 nr 414 s. 493.

⁷ *Ibid.* nr 389.

⁸ Zob. przyp. 6.

⁹ A. Theiner, op. cit., Bd I s. 460.

¹⁰ Akty i gramoty s. 80—85.

¹¹ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 185; por. K. Niedziałkowski, *Łuckie biskupstwo łacińskie*, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, t. XII s. 614.

jakoby miał swą rezydencję extra imperium”¹². Po śmierci Naruszewicza (8 VII 1796) nastąpiło faktyczne rozdwojenie w zarządzie diecezją. Część kapituły łuckiej z zaboru pruskiego i austriackiego wybrała 13 VII 1796 r. wikariuszem kapitulnym ks. Tomasza Halyburtona, kanonika łuckiego i proboszcza w Białej Podlaskiej. Ponieważ ks. Halyburton uznał swój wybór za nieważny, zwrócił się (17 VII 1796) do arcybiskupa gnieźnieńskiego, jako swego metropolity, o zatwierdzenie go na urządzie. Arcybiskup Krasicki unieważnił akt elekcji, ale dekretem z 25 VII 1796 r. zamianował go administratorem diecezji łuckiej¹³. 9 VIII 1798, na wniosek kancelarii galicyjskiej, ces. Franciszek II uznał uformowaną w ten sposób administrację „galicyjskiej” części diecezji¹⁴, która przetrwała do r. 1807¹⁵. Pap. Pius VII, bullą *Quemadmodum Romanorum Pontificum* z 23 IX 1805, włączył ją (4 dekanaty i 47 parafii) do nowo erygowanej diecezji lubelskiej¹⁶.

Początkowo „pruska” część diecezji, obejmująca 44 parafie w dekanatach brańskim, drohickim i bielskim, była zarządzana przez biskupa A. Naruszewicza, a następnie przez ks. T. Halyburtona. Ale już 8 I 1797 r. ordynariusz płocki K. H. Szembek, na wyraźny rozkaz rządu pruskiego, przejął jurysdykcję kościelną jako „biskup najbliższy”¹⁷. Nie mając możliwości skomunikowania się ze Stolicą Apostolską, tenże biskup zamianował 10 III 1797 r. biskupa sufragana łuckiego Jana Szyjkowskiego, prepozyta w Bielsku Podlaskim, administratorem łuckiej części diecezji w zaborze pruskim¹⁸, a po jego rychłej śmierci powołał na to stanowisko ks. Jana Gołaszewskiego, kanonika przemyskiego¹⁹. Ze względu na bardzo trudną sytuację Stolicy Apostolskiej, ostateczne uporządkowanie spraw administracji kościelnej na tym terenie nastąpiło nieco później. Uczynił to pap. Pius VI, bullą *Saepe factum est* z 16 III 1799, mocą której wcielił tę część diecezji łuckiej do nowo utworzonej diecezji węgierskiej²⁰.

Zgodnie z tenorem uprzednio wspomnianego dekretu *De apostolicae potestatis* z 8 VIII 1798, usankcjonowanego niebawem bullą pap. Piusa VI *Maximis undique pressis calamitatibus* z 15 XI 1798²¹, biskupstwo zostało zacieśnione do politycznych granic guberni wołyńskiej i zyskało w zabużańskiej części diecezji chełmskiej tzw. oficjałat ratneński, obejmujący dekanat lubomelski z 9 parafiami (Luboml, Opalin, Maciejów, Korytnica, Kamień Koszyrski, Ratno, Przewały, Datyń i Stobychwa)²². W sumie diecezja straciła

¹² Korespondencja nr 414 s. 493.

¹³ J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. V s. 243 n. (gdzie w przypisach załączono in extenso obydwie dokumenty).

¹⁴ Öst. HHSt, St. R. nr 159; *Protocoll 1798*, Bd III nr 3835.

¹⁵ ADSiedl. nr 96: *Acta judicialia sub regimine Thomae Halyburtowicz, canonici cathedralis Luceoriensis, sede vacante episcopalis Luceoriensis et Brestensis vicarii in spiritualibus*, in Biała ab anno 1799 ad annum 1807; por. *Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien — für das Jahr 1807*, Lemberg (b.r.w.) s. 415: *Consignatio individuorum consistorii Janoviensis*.

¹⁶ Bull. Rom. Cont., t. XII s. 374—381.

¹⁷ ADPloc. nr 79; *Acta gratiosa annorum 1796—1798* s. 230 n.

¹⁸ *Ibid.* s. 334—338.

¹⁹ *Ibid.* s. 511—517.

²⁰ Bulla erekcyjna diecezji węgierskiej, wyd. B. Kumor, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 14 (1967) s. 257—269.

²¹ Akty i gramoty s. 125—132.

²² ADL nr 170: *Prothocollon* s. 435—440, 475—477, 505—506; por. W. Pałucki, *Diecezja chełmska ob. łac., mapa*, W: J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. IX, Wrocław 1957 (*Granice diecezji w r. 1798 oparto na Bugu*); *Archiwum Kapituły Łowickiej w Łowiczu*, F. Czaykowski: *Regestr dyjecezyjów (1785 ?) podaje tylko 8 parafii*.

około $\frac{2}{3}$ dawnego terytorium i 194 parafie, a zyskała tylko 9 parafii. Wspomniany dwukrotnie dekret delegata apostolskiego W. Litty (8 VIII 1798) „po- została część diecezji kijowskiej w granicach guberni wołyńskiej (gubernia kijowska została przydzielona do archidiecezji mohylowskiej), wraz z kościołem katedralnym, stolicą biskupią, kapitułą i seminarium — przyłączył na zawsze do biskupstwa łuckiego — w ten jednakże sposób, że diecezja kijowska, zwana odtąd żytomierską, z obszarem w granicach guberni wołyńskiej, zostaje przyłączona do biskupstwa łuckiego aequae principaliter (na równych prawach), jako konkatedralna i jako taka winna być uznawana, a nie jak gdyby jedna od drugiej była zależna; lecz obydwie są całkowicie niezależne od siebie i na równych prawach złączone, z tą tylko różnicą, że ze względu na kościół katedralny w Żytomierzu — diecezja w miejsce nazwy „kijowska” będzie odtąd zwana „żytomierska”, a także kapituła — „kapitułą żytomierską”. Obydwoma diecezjami będzie rządził jeden biskup, zwany odtąd łucki i równocześnie żytomierski”²³. Jediną prerogatywą Łucka było to, że po nominacji biskupi najpierw winni obejmować katedrę łucką, a później żytomierską.

W myśl więc zarządzenia papieskiego nie była to jedna diecezja „łucko-żytomierska”, ale dwie równorzędne diecezje „łucka” i „żytomierska”, z odrębną katedrą, kapitułą, seminarium i terytorium; wspólny był tylko ordynariusz. W 1821 r. bulla *De salute animarum* w podobny sposób połączyła archidiecezję gnieźnieńską i poznańską.

W latach 1811—1815 biskup łucki przejściowo przejął administrację kościelną w obwodzie tarnopolskim, przyłączonym do Rosji w r. 1809, a przynależnym do archidiecezji lwowskiej²⁴. Dalsze zmiany w granicach diecezji nastąpiły dopiero w połowie XIX stulecia. Zawarty 3 VIII 1847 r. konkordat między Stolicą Apostolską a Rosją postanawiał, że „diecezja łucka i żytomierska będzie odtąd obejmowała gubernię kijowską i wołyńską”²⁵, co następnie potwierdził pap. Pius IX bullą *Universalis Ecclesiae cura* z 3 VIII 1848²⁶. Zgodnie z tymi postanowieniami i na mocy dekretu wykonawczego (10 V 1851) delegata apostolskiego Ign. Hołowińskiego przyłączono do diecezji żytomierskiej z archidiecezji mohylowskiej tzw. archidiaconat kijowski, obejmujący 3 dekanaty (wasyłkowsko-radomyski, lipowiecko-skwirski i humańsko-żwinogradzki) z około 54 parafiami²⁷.

Po słumieniu powstania styczniowego car Aleksander II, ukazem z 17 VI 1866, zniósł samowolnie diecezję kamieniecką (10 dekanatów i 103 parafie) oraz przyłączył ją do diecezji łuckiej i żytomierskiej. W tej sytuacji pap. Pius IX powierzył 3 V 1867 r. administrację diecezji biskupowi łuckiemu K. Borowskiemu²⁸. Nie była to więc inkorporacja, lecz tylko prerogatywa personalna biskupów łuckich, którzy odtąd zarządzali istniejącą nadal formalnie diecezją kamieniecką. Na mocy umowy przedwstępnej między Rosją

²³ Akty i gramoty s. 81.

²⁴ Zob. Archidiecezja lwowska.

²⁵ Pii IX pontificis maximi acta s. 112 n.; A. Boudou, op. cit., t. I s. 560 (Tekst konkordatu); Le Concordat de 1847 nr 84 s. 780.

²⁶ Pii IX pontificis maximi acta, pars I, Romae 1857 s. 134—149; Akty i gramoty s. 213—240.

²⁷ K. Niedziałkowski (op. cit. s. 614) wymienia „na Ukrainie” 6 dekanatów w 1879 r., ale zmian organizacyjnych od 1851 r. zapewne nie było. J. Wasilewski (Arcybiskupi s. 19 n.) wymienia w r. 1842 w obydwu diecezjach 12 dekanatów i 113 parafii; Spisok — Łucko — Żytomirskoi eparhii na 1877 god s. 34—44 podaje 6 dekanatów i 53 parafie.

²⁸ W. Płoskiwicz, Z dziejów s. 341, 344.

a Stolicą Apostolską z 31 X 1880, potwierdzonej następnie 24 XII 1882, biskupi łuccy zostali stałymi administratorami apostolskimi diecezji kamienieckiej²⁹.

Dalsze zmiany terytorialne przyniosła dopiero pierwsza wojna światowa. W r. 1918 pap. Benedykt XV wznowił diecezję kamieniecką, odłączył ją od diecezji łuckiej i zamianował dla niej osobnego biskupa. Traktat zaś ryski z 18 III 1921 r. podzielił diecezję na część polską i ukraińską. W granicach Państwa Polskiego znalazło się 11 dekanatów i 98 parafii z diecezji łuckiej (193481 wiernych), podczas gdy po stronie Ukrainy Radzieckiej pozostały 3 dekanaty (nowogródzki, starokonstantynowski i zasławski) z 23 parafiami oraz cała diecezja żytomierska z 96 parafiami i 350059 wiernymi³⁰.

W r. 1797 nie podzielona diecezja obejmowała 2 archidiaconaty (Łuck, Brześć n. Bugiem), 3 oficjałaty (Łuck, Janów Podlaski, Braclaw), 2 kolegiaty (Ołyka, Janów), 19 dekanatów i 246 parafii³¹. Po reorganizacji diecezji i połączeniu jej na równych prawach z diecezją żytomierską obydwa biskupstwa dzieliły się na 16 dekanatów, 146 parafii, a nadto liczyły 51 klasztorów męskich, 3 żeńskie, 214 kapłanów diecezjalnych, 503 zakonników, 51 zakonnice i 132800 wiernych³². W r. 1842 obydwie diecezje liczyły 12 dekanatów, 113 parafii, 13 klasztorów i 183596 wiernych³³, zaś w 1913 r. — 17 dekanatów (diecezja łucka 9 dekanatów i 90 parafii) i 161 parafii³⁴. W r. 1922 obydwie diecezje obejmowały 21 dekanatów, 185 parafii i 543540 wiernych, z czego na zakordonowaną część diecezji przypadało 12 dekanatów, 96 parafii i 350059 wiernych³⁵. Przez cały omawiany okres istniała kolegiata w Ołyce.

Kapituła katedralna, zreorganizowana przez delegata apostolskiego W. Litę (1798), składała się z 6 prałatur (prepozytura, dziekania, archidiaconia, kustodia, kantoria i scholasteria) oraz 3 kanonii gremialnych. Kapituła katedralna w Żytomierzu, powołana do życia w r. 1798, liczyła również 6 prałatur i 3 kanonie gremialne. Taki stan utrzymał się do r. 1920³⁶.

5. DIECEZJA MIŃSKA

W ramach reorganizacji Kościoła łacińskiego w Rosji ces. Paweł I, ukazem z 28 IV 1798, ufundował diecezję mińską na Białorusi; erekcji kanonicznej dokonał delegat apostolski W. Litta, dekretem *In omnes agri Dominici partes* z 9 VIII 1798 r. Pod względem terytorialnym nowa diecezja „objęła całe gubernium mińskie — z 150 kościołami parafialnymi, przynależnymi niegdyś do diecezji wileńskiej i łuckiej”¹. Pod względem dawnej przynależ-

²⁹ A. Boudou, op. cit., t. II s. 554, 556 (Tekst umowy).

³⁰ Z. A. Czernicki, Schematyzm Kościoła rzym.-kat. w Rzeczypospolitej Polskiej, Kraków 1925 s. 250—253. Nieco inne dane podaje Elenchus dioecesium Luceoriensis et Zytomieriensis 1923 s. 23 nn.

³¹ K. Niedziałkowski, op. cit. s. 614.

³² A. Theiner, op. cit., Bd I s. 369 n.; K. Niedziałkowski, op. cit. s. 614; por. M. Loret, Kościół Katolicki na początku panowania Aleksandra I s. 506.

³³ J. Wasilewski, op. cit. s. 19 n.

³⁴ Elenchus dioecesium Luceoriensis et Zytomieriensis, nec non Camenecensis pro anno Domini 1913 s. 10, 18—26; C. Krasa (Zur Statistik der kath. Bistümer in Russland s. 127) podaje za r. 1918 łącznie dla diecezji łuckiej i żytomierskiej oraz kamienieckiej 27 dekanatów, 257 parafii, 559 kaplic publ., 335 kapłanów i 814173 wiernych.

³⁵ Elenchus dioecesium Luceoriensis et Zytomieriensis pro anno Domini 1923 s. 23—44, 46—60, 72.

³⁶ Zob. przyp. 10 i 35.

¹ Akty i gramoty s. 94—105 (łącznie z filiami).

ności diecezjalnej biskupstwo zostało ukonstytuowane z 4 dekanatów (miński, radoszkowicki, bobrujski i połocki — ten ostatni częściowo) oraz 60 parafii i filii diecezji wileńskiej, tudzież z około 35 parafii diecezji łuckiej². Zarządzenia te zyskały pełną sankcję kanoniczną w bulli pap. Piusa VI *Maximis undique pressi calamitatibus* z 15 XI 1798³. Pierwszym biskupem nowo utworzonej diecezji został ks. Jakub Dederko, kanonik wileński i prepozyt kolegiaty w Ołyce (28 IV 1798)⁴.

Pierwsze zmiany w geografii kościelnej diecezji nastąpiły na skutek konkordatu, zawartego między Rosją a Stolicą Apostolską w r. 1847. Diecezja mińska miała odtań odjąć obejmować „gubernium mińskie w dzisiejszych (tj. z r. 1847) granicach”⁵. To postanowienie potwierdziła bulla pap. Piusa IX *Universalis Ecclesiae cura* z 3 VIII 1848⁶. Zgodnie z tymi zarządzeniami diecezja utraciła na rzecz biskupstwa wileńskiego dekanaty radoszkowicki i połocki (częściowo), zyskiwała natomiast z tejże diecezji dekanat nowogródzki (8 parafii, 31 kaplic publ.)⁷.

W szeregu represji po powstaniu styczniowym car Aleksander II, ukazem z dnia 27 VII 1869, zniósł samowolnie biskupstwo i wcielił je do diecezji wileńskiej, co jednak nigdy nie zostało zatwierdzone przez Stolicę Apostolską. W umowie przedwstępnej między Rosją a Rzymem z 31 X 1880 r. (§ 10), potwierdzonej przez obydwie strony 24 XII 1882, diecezja została powierzona w zarząd arcybiskupowi mohylowskiemu w charakterze administratora apostolskiego⁸. Nie była to więc kasata diecezji, lecz tylko powierzenie jej na stałe w administrację każdorazowemu arcybiskupowi mohylowskiemu.

Po prawie 40 latach diecezję przywrócił do życia pap. Benedykt XV, bullą *Hodierna die* z 2 XI 1917, kiedy to zamianował dla niej osobnego biskupa w osobie ks. Zygmunta Łozińskiego⁹. Ale też niebawem wypadki polityczne zadecydowały o podziale diecezji. Na skutek traktatu ryskiego z 18 III 1921, terytorium jej zostało podzielone między Białoruską Republikę Radziecką i odrodzone Państwo Polskie. Po stronie białoruskiej znalazła się stolica diecezji Mińsk oraz 7 dekanatów i 57 parafii, podczas gdy po stronie polskiej było 8 dekanatów, 57 parafii, 95 kapłanów i 102809 wiernych¹⁰. „Polską” część diecezji pap. Pius XI, bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925, wcielił do nowo utworzonej diecezji pińskiej (8 dekanatów i 53 parafie); 4 parafie (Raków, Dubrowy, Dokszyce i Zaszcześle) zostały wtedy przyłączone do archidiecezji wileńskiej¹¹.

W pierwszym roku istnienia diecezja liczyła 97 parafii, 48 filii, 174 kaplice publicznych, 50 klasztorów męskich, 9 żeńskich i 231869 wiernych¹². W r. 1804

² Dekret nuncjusza podał błędną liczbę kościołów parafialnych, prawdopodobnie zaliczył do nich również kościoły zakonne.

³ Akty i gramoty s. 125—132.

⁴ M. Godlewski: Dederko Jakub, W: *Pol. Stow. Biogr.*, t. V s. 47.

⁵ Pii IX — acta, s. 112 n.; A. Boudou, op. cit., t. I s. 560; J. Wasilewski, op. cit., s. 40.

⁶ Pii IX — acta, s. 137; Akty i gramoty s. 218; Le Concordat de 1847 nr 99 s. 823.

⁷ J. Kurczewski, op. cit., s. 183.

⁸ A. Boudou, op. cit., t. II s. 553 nn. (Tekst umowy).

⁹ W. Czeczot, Diecezja mińska i jej pasterz biskup Zygmunt Łoziński, Wilno 1923 s. 33.

¹⁰ Elenchus ecclesiarum et cleri dioecesis Minscensis pro anno Domini 1924, Wilno 1924 s. 13—15, 31—33; por. Z. A. Czernicki, Schematyzm s. 289 (wymienia tylko 49 parafii).

¹¹ J. Wiślicki, Konkordat. Studium prawne, Lublin 1926 s. 177.

¹² M. Nowodworski, Mińska diecezja, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, t. XIV s. 364; por. W. Czeczot, op. cit. s. 5.

obejmowała ona 94 parafie, 47 klasztorów, 143 kapłanów, 353 zakonników, 108 zakonnic oraz 112274 wiernych sposobnych do sakramentów św.¹³. W r. 1842 diecezja posiadała 13 dekanatów, 94 parafie, 11 klasztorów i 443658 wiernych¹⁴. W r. 1918 diecezja dzieliła się na 9 dekanatów, 50 parafii i liczyła 82 kapłanów oraz ok. 200 tys. wiernych¹⁵. Przed podziałem (1925) obejmowała 16 dekanatów, 114 parafii i około 200 tys. wiernych¹⁶.

Erygowana 11 VIII 1798 r. kapituła katedralna mińska składała się z 6 prałatur (prepozyt, archidiakon, dziekan, scholastyk, kustosz i kantor) oraz 6 kanonii gremialnych¹⁷.

6. DIECEZJA TYRASPOLSKA

Pierwotna diecezja chersońska była erygowana 5 VII 1333, bullą pap. Jana XXII *Quam gaudiosa sit Deo*¹, ale jeszcze w XIV w. zanikła zupełnie. Dopiero 31 VII 1846 Komitet do spraw kościelnych w Rosji, przy aprobacie cara Mikołaja I, postanowił m. in. powołać do życia diecezję noworosyjską z siedzibą w Chersoniu i rezydencją dla biskupa pomocniczego w Saratowie². Zawarty 3 VII 1847 r. konkordat z Rosją m. in. postanowił, że nowa diecezja chersońska będzie obejmowała gubernie: chersońską, jekaterynosławską, krymską, saratowską, astrachańską i generalną gubernię kaukazką³. Postanowienia te potwierdziła w całej rozciągłości bulla pap. Piusa IX *Universalis Ecclesiae cura* z 5 VIII 1848, która zaliczyła nadto do tejże diecezji Besarabię, administrowaną dotąd przez biskupa kamienieckiego⁴.

Dokumenty te wprowadził w życie 8 XI 1850 r. delegat apostolski, biskup koadiutor mohylowski Ignacy Hołowiński; dokonał on też konsekracji kościoła katedralnego pw. św. Mikołaja i Piusa V w Chersoniu⁵. Na żądanie rządu rosyjskiego pap. Pius IX, za pośrednictwem Sekretariatu Stanu, dekretem *Memor sollicitudinis* z 26 VIII 1852, przeniósł stolicę biskupstwa z Chersonia do Tyraspola nad Dniestrem, przy czym zmienił nazwę diecezji na tyraspolską⁶. Katedra jednakże biskupia, rezydencja, siedziba konsystorza i seminarium były nadal w Saratowie, stąd też diecezję tę nazywano również saratowską.

Uformowane w ten sposób terytorium diecezji objęło wszystkie południowe prowincje Cesarstwa Rosyjskiego w Europie, przynależne uprzednio do archidiecezji mohylowskiej i diecezji kamienieckiej (Besarabia). Wschodnie granice diecezji sięgały w rejonie Astrachania Morza Kaspijskiego i przekraczały Wołgę, zagarniając duże obszary na wschód od jej koryta, począwszy od Kamyszyna aż do jej ujścia do Morza Kaspijskiego. Stąd biegły wy-

¹³ A. Theiner, op. cit., Bd. II s. 369 n.; Nieco inną statystykę podaje M. Loret (Kościoł Katolicki na początku panowania Aleksandra I s. 507).

¹⁴ J. Wasilewski, op. cit. s. 20.

¹⁵ C. Krasa, Zur Statistik s. 127.

¹⁶ Elenchus ecclesiarum dioecesis Minscensis pro anno Domini 1924 s. 13—33.

¹⁷ Akty i gramoty s. 94—105.

¹ VMPL, I nr 457 s. 347.

² J. Wasilewski, op. cit. s. 37.

³ Pii IX — acta s. 112 n.; A. Boudou, op. cit., t. I s. 560; J. Wasilewski, op. cit. s. 40 (Tekst konkordatu); Le Concordat de 1847 nr 84 s. 780.

⁴ Pii IX — acta s. 139 n.

⁵ Akty i gramoty s. 222; A. Syski, Tyraspolska diecezja, W: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. XXIX s. 360 n.

⁶ Expositio documentis nr 29 s. 66; A. Syski, op. cit. s. 360.

brzeżem Morza Kaspijskiego aż do granic z Turcją, na południe od Lenkoven. Południowe granice diecezji na Zakaukaziu pokrywały się z politycznymi granicami Rosji i Turcji, na dalszym zaś etapie, od Batum aż do delty Dunaju, linię graniczną stanowiło Morze Czarne. Zachodnie granice biskupstwa biegły rzekami Prut w Besarabii i Dniestr; ten ostatni rozgraniczał diecezję od biskupstwa kamienieckiego. Północne granice diecezji szły administracyjnymi granicami gubernii chersońskiej, jekaterynosławskiej, saratowskiej i astrachańskiej. Na odcinku tym biskupstwo sąsiadowało z diecezją kamieniecką, żytomierską i archidiecezją mohylowską. Po tej ostatniej była to największa terytorialnie diecezja łacińska w Rosji i Europie.

Dla sprawniejszego zarządu została ona podzielona na 2 sufragany saratowski i chersoński, przy czym ten ostatni, obejmujący generalną gubernię kaukaską, zamieszkiwali w większości Ormianie i Gruzini katolicy; wspomniana uprzednio bulla papieska włączyła ich do łacińskiej diecezji tyraspolskiej.

Diecezja przetrwała w opisanych granicach aż do końca pierwszej wojny światowej. W wyniku zmian granic politycznych pap. Benedykt XV, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Quum nonnullae*, odłączył w r. 1921 besarabskie parafie od diecezji (5 parafii), będące w graniach politycznych Królestwa Rumunii i włączył je do diecezji jasskiej⁷.

W r. 1850 diecezja dzieliła się na 2 sufragany (Chersoń, Saratów) oraz 52 parafie łacińskie i ormiańskie⁸. W r. 1913 posiadała ona 13 dekanatów (9 rzymskokatolickich, 4 ormiańskokatolickie), oraz okręgi wizytacyjne kaukazki i zakaukazki (19 parafii i 50607 wiernych), 124 parafie i 381595 wiernych⁹. W r. 1918 — 10 dekanatów, 125 parafii, 245 kaplic publ., 179 kapłanów i 359823 wiernych¹⁰. Kapituła katedralna, zgodnie z bullą *Universalis Ecclesiae cura* (1848), obejmowała 2 prałatury (prepozytura, archidiaconia) i 4 kanonie gremialne¹¹.

7. DIECEZJA WILEŃSKA

Rozbiory Polski trzykrotnie rozdzielały terytorium diecezji pomiędzy Rosję i Prusy, a nawet spowodowały na krótki okres czasu całkowitą jej likwidację. Na szczęście kryzys ten minął szybko, ale odrodzona diecezja straciła prawie połowę dawnego terytorium. Już po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej (1772) rosyjski kordon zaborczy oddzielił duże połacie diecezji, położone na wschód od Dniepru i Dźwiny. Tą częścią diecezji początkowo zarządzał, w charakterze wikariusza generalnego biskupa wileńskiego, jego sufragan białoruski Stanisław Sistrzeńcewicz (1 X 1773), ale już 23 V 1774 r. carowa Katarzyna II wcieliła samowolnie te tereny do „diecezji białoruskiej”¹. Były to dekanaty witebski i orszański, oraz leżące na prawym brzegu Dźwiny części dekanatu połockiego o łącznej ilości 45 parafii i 50281 wiernych, oraz 53 klasztery męskie².

⁷ AAS, XIII (1921) s. 434.

⁸ A. S y s k i, op. cit. s. 361.

⁹ Katalog dochowieństwa i cerkwi tyraspolskiej rym. kat. eparchii na 1913 goda s. 15—69.

¹⁰ C. K r a s a, op. cit. s. 127.

¹¹ Pii IX — — acta s. 114 n.

¹ Zob. Archidiecezja mohylowska.

² M. L o r e t, Kościół Katolicki a Katarzyna II (1772—1784), Warszawa 1910 s. 199 n., 204.

Drogą sukcesji wszystkie te parafie przeszły w r. 1783 do nowo zorganizowanej archidiecezji mohylowskiej. Tym razem zmiany te usankcjonował pap. Pius VI bullą *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 IV 1783³. Powazne zmiany w stanie posiadania diecezji zaplanował Sejm Czteroletni. Konstytucją z 11 IV 1790 r. postanowił on: „diecezję wileńską, w czasie jak wakować będzie, na trzy, to jest: wileńską, inflancką i smoleńską, stosownie do położenia miejsc przyległych, proporcjonalnie aby podzieloną była, mieć chcemy”⁴. Planów tych nie zdążono wykonać ze względu na dalsze rozbiory Polski i całkowite zniweczenie Państwa Polskiego.

Po drugim i trzecim rozbiorze Polski prawie całe terytorium diecezji, wraz z Wilnem, znalazło się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego, podczas gdy parafie leżące na lewym brzegu Niemna zagarnęły Prusy. Największy kryzys przeżyła diecezja w zaborze rosyjskim. Ukazem z dnia 7 IX 1795 r. Katarzyna II postanowiła, aby „w mieście Wilnie było biskupstwo rzymskiej religii pod imieniem biskupstwa inflanckiego, zawierające wszystkie te parafie i klasztory tejże religii znajdujące się w granicach guberni litewskiej, które dawniej pod zwierzchnością biskupa wileńskiego zostawały”⁵. Ta samowolnie zorganizowana przez cesarzową diecezja inflancka objęła swymi granicami teren „rosyjskiej” części diecezji wileńskiej, oraz całe terytorium diecezji inflanckiej i piltyńskiej.

Na szczęście reformy kościelne Katarzyny II nie utrzymały się. Ukaz bowiem ces. Pawła I z dnia 8 V 1798 r. przywrócił do życia diecezję pod dawną nazwą, zaś delegat apostolski W. Litta, dekretem *Pro commissa a Christo Domino* z 8 VIII 1798, zakreślił nowe jej granice. Według brzmienia wspomnianego dekretu diecezja „odtąd obejmowała Kurlandię i całą gubernię litewską, oprócz diecezji żmudzkiej”⁶. Na nowym rozgraniczeniu diecezja zyskała 16 parafii z diecezji inflanckiej, która tym samym została kanonicznie zniesiona, oraz trzy dekanaty z diecezji łuckiej: brzeski, kobryński i prużański z około 30 parafiami. Większe od zysków poniosła ona straty terytorialne, zwłaszcza na Białej Rusi i w zaborze pruskim. Na rzecz nowo utworzonej diecezji mińskiej odstąpiła ona 4 dekanaty: miński, radoszkowicki, bobrujski i południowe parafie dekanatu płockiego z około 60 parafiami i filiami⁷.

Dekret delegata apostolskiego, nakreślający diecezji nowe granice, pozostawił poza nimi wszystkie parafie zaniemeńskie, będące na terenie zaboru pruskiego. Wszystkie te zmiany zatwierdził pap. Pius VI bullą *Maximis undique pressi calamitatibus* z 15 XI 1798⁸.

Jeszcze w r. 1795 odpadły od diecezji, na skutek trzeciego rozbioru Polski, do Prus dekanaty: knyszyński, augustowski, olwicki i siemneński z 90 parafiami. Początkowo rząd pruski planował tereny te przyłączyć do diecezji warmińskiej, względnie płockiej, ale już 1 IX 1796 r. polecił przejąć judysdykcję kościelną nad nimi biskupowi płockiemu K. H. Szembekowi. Ze względu na bardzo trudną sytuację Stolicy Apostolskiej biskup Szembek, jako „najbliższy”, przejął jurysdykcję (8 I 1797), a 21 II 1797 r. zamianował ks. Michała Franciszka Karpowicza oficjałem generalnym dla „pru-

³ Akty i gramoty s. 6—12.

⁴ Volumina legum, IX nr 151 s. 175.

⁵ Kurczewski, op. cit. s. 510 (Tekst w j. polskim).

⁶ Akty i gramoty s. 72—75.

⁷ J. Kurczewski, op. cit. s. 180—182.

⁸ Akty i gramoty s. 125—132.

skiej" części diecezji wileńskiej (officialis per Lithuaniam et Samogitiam)⁹. Po dłuższych pertraktacjach, pap. Pius VI, bullą *Saepe factum est* z 16 III 1799, wcielił ją do nowo utworzonej diecezji wigierskiej¹⁰. W sumie diecezja straciła więc 175 parafii, zyskała natomiast 45.

Dalsze zmiany w ustroju prawnym diecezji i jej granicach, przedłożone przez rząd rosyjski, były przedmiotem rozmów dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską w latach 1814—1834. Zgodnie bowiem z planami metropolity mohylowskiego St. Siostrzeńciewicza, rząd carski zaczął ubiegać się w Rzymie około wyniesienia Wilna do godności archidiecezji i metropolii z prerogatywami prymacjalnymi dla całego Cesarstwa¹¹. 28 VI 1832 r. ambasador rosyjski złożył w kurii papieskiej memoriał, dotyczący nowej dyslimitacji diecezji w całym Cesarstwie. Projektowano wówczas m. in. wyniesienie Wilna do rzędu archidiecezji oraz wcielenie do niej 53 parafii z okręgu białostockiego, 54 parafii w Inflantach, 5 kościołów w Petersburgu i dalszych 23 w guberniach wewnętrznych Rosji, łącznie 123 parafie, prawie wszystkie z archidiecezji mohylowskiej¹². Projekty te jednakże pozostały tylko na papierze, a to ze względu na opór Stolicy Apostolskiej ze zrozumiałych względów¹³.

Faktyczne zmiany w geografii kościelnej diecezji przyniósł konkordat rosyjski z 3 VIII 1847, który m. in. postanowił, że „diecezja wileńska będzie obejmowała gubernię wileńską i grodzieńską w ich politycznych granicach”¹⁴. Odpadły przeto od niej — na rzecz biskupstwa żmudzkiego dekanaty wilkomierski i kupicki, oraz częściowo kowieński, upicki i brasławski w guberni kowieńskiej, cała Kurlandia (94 parafie), a nadto dekanat nowogrodzki (8 parafii, 30 kaplic publ.) do diecezji mińskiej. W ramach rekompensaty za tak poważne straty diecezja otrzymała z biskupstwa mińskiego dekanat radoszkowicki i połocki (częściowo)¹⁵, oraz 3 dekanaty (Białystok, Bielsk Podlaski, Sokółka) z 54 parafiami i 6 filiami w obwodzie białostockim, przynależnymi faktycznie do archidiecezji mohylowskiej. Te ostatnie tereny do r. 1809 należały do diecezji wigierskiej i były w administracji arcybiskupów mohylowskich¹⁶. Wszystkie te zmiany potwierdził kanonicznie pap. Pius IX, bullą *Universalis Ecclesiae cura* z 3 VII 1848¹⁷.

Były to ostatnie zmiany w granicach diecezji przed pierwszą wojną światową; dalsze bowiem miały charakter tylko przejściowy i były raczej prerogatywami personalnymi biskupów wileńskich. 15 VII 1869 r. car Aleksander II zniósł diecezję mińską i wcielił ją do biskupstwa wileńskiego (10 dekanatów, 71 parafii i 20 filii), ale na podstawie umowy między Rosją a Sto-

⁹ ADPłoc: Acta gratiosa annorum 1796—1798 s. 296—301.

¹⁰ Bulla erekcyjna diecezji wigierskiej s. 263; BAV, Proces. consist., vol. 202: Processus in causa erectionis dioecesis Wigrensisk k. 367; por. J. Kurczewski, op. cit. s. 105.

¹¹ Monumenta ecclesiastica Petropolitana, fasc. I nr 8 s. 81—90 (1817); fasc. 4 nr 7 s. 47—49 (1816).

¹² Ibid., fasc. 5 nr 6 s. 47—55.

¹³ A. Boudou, op. cit., I s. 211 n.

¹⁴ Pii IX — acta s. 137; A. Boudou, op. cit., I s. 559; J. Wasilewski, op. cit. s. 40; Le Concordat de 1847 nr 84 s. 780.

¹⁵ J. Kurczewski, op. cit. s. 183.

¹⁶ St. Dąbrowski, Archidiaconat białostocki s. 42, 46, 112. Autor podaje 6 dekanatów i 53 parafie; Directorium horarum canonicarum — pro Dioecesi Vilnensi in a. D. 1857 s. 98—102 — 3 dekanaty i 56 parafii.

¹⁷ Pii IX — acta s. 137; Akty i gramoty s. 218.

licą Apostolską z 31 X 1880 administrację jej powierzono metropolie mohylowskiemu¹⁸.

Od r. 1798 diecezja dzieliła się na 4 sufraganaty: wileński, kuroński, trocki i brzeski¹⁹; w r. 1848 odpadł na rzecz biskupstwa żmudzkiego sufraganat kuroński. W r. 1804 diecezja liczyła 269 parafii, 119 kościołów zakonnych, 104 klasztory męskie, 18 żeńskich, 626 kapłanów diecezjalnych, 1229 zakonników, 317 zakonnice i 736027 wiernych sposobnych do sakramentów św.²⁰. W r. 1840 diecezja dzieliła się na 4 sufraganaty (Wilno, Kurlandia, Troki, Brześć n. B.), 323 parafie, 59 filii w guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i kurlandzkiej, oraz liczyła 40 klasztorów męskich, 10 żeńskich, 1 seminarium duchowne (60 kleryków), 591 kapłanów diecezjalnych, 781 kapłanów i braci zakonnych, 308 zakonnice, 950619 wiernych; samo Wilno posiadało 8 parafii, 11 klasztorów męskich i 4 klasztory żeńskie²¹. W r. 1860 diecezja obejmowała 23 dekanaty, 298 parafii, 600 kapłanów i 856151 wiernych²². W r. 1914 — 23 dekanaty, 321 parafii i około 1420000 wiernych; zaś w r. 1921 — 29 dekanatów i 405 parafii²³.

Kapituła katedralna, zreorganizowana przez delegata apostolskiego W. Litę (1798), składała się z 6 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiakon, kustosz, scholastyk i kantor) oraz 3 kanonii gremialnych²⁴.

8. DIECEZJA ŻMUDZKA

W wyniku trzeciego rozbioru Polski diecezja została podzielona pomiędzy Rosję i Prusy. Podczas gdy po stronie Rosji została większa część terytorium diecezji, wraz ze stolicą Wornie, to 15 parafii, położonych na lewym brzegu Niemna, na północny zachód od Kowna, znalazło się w zaborze pruskim. Początkowo rząd pruski planował włączyć te parafie do diecezji warmińskiej, ale jeszcze w 1796 r. odstąpiono od tego zamiaru¹. Ze względu na wielkie trudności porozumienia się ze Stolicą Apostolską 8 I 1797 r. jurysdykcję kościelną nad „pruską” częścią diecezji przejął jako „najbliższy sąsiad”, biskup płocki K. H. Szembek², który 21 II 1797 zamianował jej administratorem ks. M. F. Karpowicza, archidiakona smoleńskiego³. Po uformowaniu nowej diecezji węgierskiej, pap. Pius VI, bullą *Saepe factum est* z 16 III 1799, inkorporował do niej wspomniane 15 parafii żmudzkie⁴.

Zmiany, jakie miały miejsce w administracji Kościoła łacińskiego w Rosji

¹⁸ A. Boudou, op. cit., II s. 553 n.

¹⁹ Akty i gramoty s. 75.

²⁰ A. Theiner, op. cit., Bd II s. 369 n.; Nieco inną statystykę podaje M. Loret (Kościół Katolicki na początku panowania Aleksandra I s. 504).

²¹ BAV, Proces. consist., vol. 242: Processus super statu ecclesiae Vilmensis, tum super qualitatibus R. D. Andreae Benedicti Klóngiewicz — nominati episcopi Vilmensis — confectus 1840 k. 733 n.

²² J. Kurczewski, Wileńskie biskupstwo, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XXXI s. 301.

²³ Elenchus cleri dioecesis Vilmensis 1914 s. 228—281; Elenchus cleri dioecesis Vilmensis 1921 s. 12—13. W r. 1917 — 23 dekanaty, 249 parafii, 609 kaplic publ., 485 kapłanów diecezjalnych i 1415051 wiernych (N. Hilling, Der gegenwärtige Rechtsstand der kath. Kirche in Russland s. 124).

²⁴ Akty i gramoty s. 72—75.

¹ Preussen und kath. Kirche seit 1640, hrsg. M. Lehmann, Leipzig 1884, Th. VII (1793—1797) s. 442.

² ADPłoc, nr 79: Acta gratiosa annorum 1796—1798 s. 230 n.

³ Ibid. s. 296—301.

⁴ Bulla erekcyjna diecezji węgierskiej s. 258, 263.

za panowania Katarzyny II i Pawła I po r. 1795, nie dotyczyły diecezji żmudzkiej; utrzymywała ona stan posiadania sprzed rozbiorów, oprócz wspomnianych uprzednio strat poniesionych na rzecz diecezji wigierskiej.

Większe zmiany w granicach diecezji przyszły dopiero w następstwie konkordatu rosyjskiego z 3 VIII 1847 r. i wydaną w związku z nim bullą pap. Piusa IX *Universalis Ecclesiae cura* z 3 VII 1848. Zgodnie z obydwoma dokumentami „odtąd diecezja żmudzka rozciągała się na gubernium kurladzkie i kowieńskie”⁵. Na zmianie tej diecezja zyskała z biskupstwa wileńskiego całą gubernię kurlandzką z 16 parafiami, zaś z guberni kowieńskiej dekanaty: wilkomierski, poniewieski i kupicki w całości, oraz częściowo kowieński wraz z Kownem, uściański czyli upicki i nowoaleksandrowski czyli brasławski, razem 94 parafie i 7 klasztorów⁶. Zmiany te zostały ostatecznie wprowadzone w życie dopiero 27 XII 1849 r. przez ks. Jana Chryzostoma Gintylle, administratora diecezji żmudzkiej, a działającego w charakterze subdelegata apostolskiego z ramienia Ignacego Hołowińskiego, koadiutora metropolity mohylowskiego⁷.

W r. 1840 władze carskie narzuciły biskupstwu nazwę „telszewskie”, ale nazwa ta nie zyskała nigdy potrzebnej sankcji Stolicy Apostolskiej. W ramach represji popowstaniowych przeniesiono rezydencję biskupów z Worn do Kowna (1864), przy czym na katedrę diecezji przeznaczono dawny kościół augustianów pw. św. Piotra i Pawła. Na prośbę biskupa Mieczysława Pallulona pap. Leon XIII w r. 1883 potwierdził przeniesienie stolicy biskupiej, ale nazwa diecezji pozostała nadal dawna⁸.

W następstwie zmian politycznych, jakie miały miejsce po pierwszej wojnie światowej, pap. Benedykt XV, bullą *Maxime interest* z 9 VI 1920, „odłączył — od diecezji — część Kurlandii przynależną do Łotwy — i na zawsze przyłączył do diecezji ryskiej”⁹. 4 IV 1926 r. pap. Pius XI, bullą *Lituanorum gente*, podzielił diecezję żmudzką na archidiecezję kowieńską oraz diecezję telszewską i poniewieską¹⁰. Tym samym diecezja żmudzka przestała istnieć.

W r. 1804 diecezja liczyła 190 parafii, 338 kapłanów diecezjalnych, 284 zakonników i zakonnic, 16 klasztorów męskich i żeńskich i 275348 wiernych sposobnych do sakramentów św.¹¹. W r. 1859 — 19 dekanatów, 213 parafii, 133 filie, 183 kaplice publiczne, 513 kapłanów, ok. 15 klasztorów i 844725 wiernych¹². W r. 1912 — 12 dekanatów, 219 parafii, 152 filie, 3 klasztory (1 męski, 2 żeńskie), 668 kapłanów i 1326479 wiernych¹³.

Skład kapituły katedralnej w ramach reorganizacji Kościoła łacińskiego za Pawła I dostosowano do innych kapituł cesarstwa; obejmowała ona odtąd 6 prałatur (archidiakon, prepozyt, dziekan, kustosz, scholastyk i kantor) oraz 3 kanonie gremialne¹⁴.

⁵ Pii IX — acta s. 112 n., 137; Akty i gramoty s. 218; Le Concordat de 1847 nr 84 s. 780, nr 99 s. 821—829.

⁶ J. Kurczewski, op. cit., s. 183; M. Wołonczewski, Biskupstwo żmudzkie, Kraków 1898 s. 418; K. Gieczys, Żmudź (Biskupstwo żmudzkie), W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XXXIII s. 418.

⁷ K. Gieczys, op. cit. s. 418.

⁸ Ibid. s. 418 n.

⁹ AAS, XII (1920) s. 270 n.

¹⁰ AAS, XVIII (1926) s. 121.

¹¹ A. Theiner, op. cit., Bd II s. 369 n. Nieco inną statystykę podaje M. Loret (Kościół Katolicki na początku panowania Aleksandra I s. 505).

¹² K. Gieczys, op. cit. s. 418.

¹³ Elenchus dioecesis Samogitiensis pro anno Domini 1912, Wilno. 1912 s. 17, 75.

¹⁴ Akty i gramoty s. 62—70, 125—132; por. Elenchus — 1919, s. 7.

B. GRANICE METROPOLII WARSZAWSKIEJ I JEJ SUFRAGANII

1. METROPOLIA WARSZAWSKA

Na uformowanie nowej, drugiej z kolei porozbiorowej prowincji kościelnej ze stolicą w Warszawie, zaciążyły nade wszystko polityczne losy centralnych ziem polskich. Po zwycięskim rozgromieniu Prus przez Napoleona, w pokoju w Tylży (7 VII 1807) zostało utworzone Księstwo Warszawskie. Obejmowało ono ziemie drugiego i trzeciego zaboru pruskiego, ale bez Gdańska i tzw. okręgu białostockiego. Z pierwszego zostało utworzone Wolne Miasto pod protektoratem Francji, Prus i Saksonii, drugi natomiast został inkorporowany do Rosji. Obszar Księstwa został ponadto powiększony okręgiem nadnoteckim i Ziemią Chełmińską z pierwszego zaboru pruskiego. W sumie powierzchnia Księstwa wynosiła około 102747 km² i obejmowała Wielkopolskę, Kujawy, Kaliskie, Ziemię Chełmińską i Dobrzyńską, Mazowsze i Suwalszczyznę. Ludność Księstwa liczyła 2600000 mieszkańców, przy czym Polacy stanowili ok. 79%, zaś katolicy przeszło 80% ogółu mieszkańców¹.

Stan posiadania Księstwa wydatnie powiększył się na mocy pokoju w Schönbrunn (14 X 1809), kiedy to przyłączono doń cały trzeci zabór austriacki — tzw. Galicję Zachodnią (Radomskie, Kieleckie, Sandomierskie, Krakowskie na lewym brzegu Wisły, Podlasie, Lubelskie) wraz z okręgiem zamojskim z pierwszego zaboru. W sumie obszar ten obejmował 52693 km² z 1700000 ludności. Według spisu z 1810 r. ludność Księstwa wynosiła 4334280 mieszkańców. Polacy stanowili 79,2% ogółu ludności, katolicy zaś — 84,4%. Liczba duchowieństwa diecezjalnego w Księstwie wynosiła 4007, zakonników 2724 i 824 zakonnic².

Pod względem kościelnym w granicach Księstwa znalazły się archidiecezja gnieźnieńska, ale bez archidiakonatu kamińskiego (zabór pruski) oraz 6 diecezji: poznańska bez okręgu Wschowy (zabór pruski), włocławska bez archidiakonatu pomorskiego (zabór pruski), plocka, chełmińska, warszawska i wigierska, ale bez obwodu białostockiego, a także nieznaczna część diecezji wrocławskiej na tzw. „Nowym Śląsku”. Na przyłączonych w 1809 r. terenach były dalsze trzy diecezje: kielecka, lubelska i krakowska bez jej prawobrzeżnej części, oraz przemyska, do której należał cały okręg zamojski.

Nadana 22 VII 1807 r. przez Napoleona konstytucja dla Księstwa głosiła, iż „religia katolicka, apostołska, rzymska jest religią stanu” (art. 1), oraz że „Księstwo Warszawskie podzielone będzie na sześć diecezji”, w tym „jedno arcybiskupstwo i pięć biskupstw” (art. 3)³. Ponieważ w rzeczywistości w granicach Księstwa z 1807 r. było arcybiskupstwo gnieźnieńskie i 6 diecezji, dlatego wolno przypuszczać, że nowa prowincja kościelna, projektowana przez konstytucję ze stolicą w prymasowskim Gnieźnie, miała objąć wszystkie diecezje łącznie z wigierską, zależną dotąd bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej, a nadto potrzypywała unię personalną Gniezna i Warszawy, zawiązaną po raz drugi w r. 1806, z chwilą objęcia rządów w diecezji warszawskiej przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Ign. Raczyńskiego⁴.

¹ Por. W. Sobociński, Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego, Toruń 1964 s. 18; B. Grochulska, Księstwo Warszawskie, Warszawa 1966 s. 80.

² B. Grochulska, op. cit. s. 160; W. Sobocki, op. cit. s. 18, 182.

³ Konstytucje polskie 1791—1921, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1922 s. 27 n.

⁴ L. Grochowski, Kryzys i reorganizacja archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1793—1833, *Nasza Przeszłość*, 24 (1966) s. 209.

Po włączeniu do Księstwa Galicji Zachodniej, dekret ks. Fryderyka Augusta w przystosowaniu ustawy konstytucyjnej Księstwa do kraju po-austriackiego z 24 II 1810 r. postanawiał, że w nowo inkorporowanych terenach „będą cztery diecezje — dołączone do liczby wskazanej art. 3 konstytucji. Z tych na 3 diecezje obrządku łacińskiego będzie podzielony kraj nowo wcielony, czwarta zaś diecezja będzie obrządku grecko-unickiego” (art. 2)⁵. Te trzy diecezje to: krakowska, kielecka i lubelska, które w całości (dwie ostatnie), lub w wielkiej części (pierwsza) znalazły się w granicach Księstwa.

Ponieważ ustrój metropolitalny i diecezjalny Kościoła pozostawiał dużo do życzenia, dlatego rząd Księstwa przedsięwziął w 1811 r. starania w kurii papieskiej o „nowy podział diecezjów”⁶. Za nowym podziałem administracyjnym Kościoła w Księstwie opowiedział się również episkopat, a zwłaszcza prymas Ign. Raczyński. W r. 1810 episkopat Księstwa, w memoriale skierowanym na ręce ks. Fryderyka, zgodził się na postulat rządowy dostosowania podziału kościelnego do państwowej administracji terytorialnej, a nadto wysunął projekt utworzenia w kraju 2 arcybiskupstw-metropolii, 8 diecezji i przywrócenia prymasom Polski ich dawnych prerogatyw⁷. Prawdopodobnie chodziło w memoriale o metropolię w Gnieźnie i Warszawie, oraz o biskupstwa w Poznaniu, Płocku, Chełmnie, Włocławku, planowane zapewne jako gnieźnieńska prowincja kościelna, oraz w Krakowie, Kielcach, Lublinie i Wigrach, mających wchodzić w skład nowej prowincji kościelnej w Warszawie.

Zagadnienia tego rzecz dziwna nie poruszały memoriały episkopatu do rządu z 3 III i 15 III 1809 oraz 25 XI 1811⁸, ale działalność prymasa Raczyńskiego, zmierzająca do dostosowania granic kościelnych do istniejących granic politycznych na odcinku Wrocław — Kraków i Wrocław — Poznań, kaze się tego domyślać⁹. Postulowane zmiany były dyktowane koniecznością; część diecezji Księstwa należała do gnieźnieńskiej metropolii, część do lwowskiej, a niektóre (Warszawa, Wigry) były zależne wprost od Stolicy Apostolskiej. Podobnie granice poszczególnych diecezji nie pokrywały się z granicami politycznymi Księstwa. Trudna jednakowoż sytuacja papieża (pap. Pius VII w więzieniu we Francji), jak i dalsze szybkie zmiany polityczne na ziemiach polskich stały na przeszkodzie realizacji projektowanej nowej cyrkumskrypcji administracji kościelnej.

Klęski Napoleona w latach 1812/13 dały w rezultacie zwołanie Kongresu Wiedeńskiego, który dokonał nowego podziału ziem polskich. Prusy otrzymały departamenty poznański i bydgoski wraz z Toruniem i Gdańskiem, Austria zaś Podgórze z Wieliczką. Kraków ogłoszono wolną republiką pod nadzorem mocarstw rozbiorowych. Z reszty ziem Księstwa utworzono Królestwo Polskie, proklamowane w Warszawie 20 VI 1815 r. Obszar nowego państwa obejmował 128500 km² i 3300 tys. mieszkańców. Pod względem politycznym były to ziemie 2 i 3 zaboru pruskiego (bez Poznańskiego, Biało-

⁵ Konstytucje polskie s. 39.

⁶ AAPozn, Akta arcybiskupie: Korespondencja z świeckimi urzędami i osobami, vol. I (1808—1815) k. 85'.

⁷ Bibl. Czart. Kraków: Rkps nr 3925 (bez paginacji); por. B. Kumor, Organizacja s. 213.

⁸ Sześcioletnia korespondencja władz duchownych z rządem świeckim Księstwa Warszawskiego służąca do historii Kościoła polskiego (b. m. w.) 1816 s. 28—40, 50—64, 95—129, 129—148; por. J. Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, V s. 259 n.

⁹ B. Kumor, Organizacja s. 209 n.

stockiego, Gdańska i Torunia), oraz 3 zabór austriacki (bez Wolnego Miasta Krakowa) wraz z okręgiem zamojskim z pierwszego zaboru.

Na odcinku terytorialnej administracji kościelnej w granicach Królestwa panowało wielkie zamieszanie. W granicach jego pod względem kościelnym znalazły się w całości tylko diecezja warszawska, kielecka i lubelska, podczas gdy część diecezji płockiej (dekanat górznieński) i wigierskiej (okreg białostocki) oraz prawie 3/4 diecezji włocławskiej (archidiakonaty pomorski i kruszwicki), krakowskiej (okręgi polityczne Myślenice, Sącz, Bochnia) znalazły się poza granicami Królestwa. Nadto w jego granicach pozostało 458 parafii, przynależnych do archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁰, 36 do diecezji przemyskiej oraz 3 parafie do diecezji poznańskiej¹¹.

Z siedmiu biskupstw, które w całości lub w części znalazły się w politycznych granicach nowego Królestwa, diecezje: warszawska i wigierska były podporządkowane bezpośrednio Stolicy Apostolskiej, kielecka, krakowska i lubelska należały do metropolii lwowskiej, a wreszcie włocławska i płocka od najdawniejszych czasów były przynależne do metropolii gnieźnieńskiej. Obydwie jednak stolice metropolitalne — Gniezno i Lwów znajdowały się poza granicami Królestwa.

Tuz po ogłoszeniu utworzenia Królestwa Polskiego car Aleksander I oświadczył ustnie arcybiskupowi gnieźnieńskiemu Raczyńskiemu, że „jako poddany pruski nie będzie mógł ze względów politycznych pełnić jurysdykcji kościelnej tak w części archidiecezji gnieźnieńskiej, będącej w granicach Królestwa, jak i w diecezji warszawskiej, gdzie tenże był administratorem apostolskim”¹². Tak więc nowe Królestwo faktycznie nie posiadało własnego metropolity. Nic dziwnego, że tak oplakana sytuacja organizacji kościelnej domagała się, jako rzecz niecierpiąca zwłoki, najszybszego jej uregulowania.

Pierwsze postulaty reorganizacji Kościoła łacińskiego w Królestwie, wraz z udzieleniem odrębnej metropolii z dostosowaniem podziału diecezjalnego do administracji wojewódzkiej, wysunęła konstytucja Królestwa Polskiego z 27 XI 1815¹³. Car Aleksander I, który stworzył je wbrew woli ogółu członków Kongresu Wiedeńskiego i przybrał tytuł króla polskiego oraz planował odrębną koronację w Warszawie, chciał mieć w nowym państwie arcybiskupa-metropolitę, który mógłby dokonać tych czynności. Stąd to w konstytucji Królestwa, nadanej przez cara, znalazła się wzmianka o przyszłym arcybiskupstwie. Trudno bowiem przyjąć, by cesarz mógł się zgodzić na to, żeby zamierzonej koronacji mógł dokonać arcybiskup z Gniezna, będący poddanym Prus, czy też z Lwowa, jako poddany austriacki. Wprawdzie istniała na ziemiach zaboru rosyjskiego metropolia mohylowska, ale ta nie mogła być brana pod uwagę w kontekście utworzenia konstytucyjnego Królestwa Polskiego, połączonego unią personalną z Rosją. Warsza-

¹⁰ Nieco inaczej informuje abp Raczyński w liście do pap. Piusa VII z dnia 23 I 1816, według którego po ustanowieniu Królestwa Polskiego archidiecezja gnieźnieńska została podzielona kordonem granicznym na dwie części: „quarum una ubi ecclesia metropolitana Gnesnensis sita est cum 22 ecclesiis parochialibus —, archicollegiata Lanciciensis cum septem aliis collegiatis et 398 ecclesiis parochialibus Regno Poloniae contineri; zob. AAPozn. nr OA 2087: Acta correspondentiae k. 227. Dane przytoczono za J. Korytkowską, op. cit., I s. 39

¹¹ ADL nr 171: Prothocollon s. 1065—1069; J. Nowacki, Archidiecezja poznańska i jej ustrój s. 35.

¹² AAGmez. nr D. 9: Acta postcurialia — Ign. Raczyński — an. 1816—1818 s. 8 n.

¹³ Konstytucje polskie s. 49 art. 14, s. 51 art. 42. W ostatnim wypadku nie chodziło o arcybiskupa gnieźnieńskiego, bo ten był poza granicami Królestwa.

wa, która stała się w 1815 r. znów stolicą nowego państwa, musiała się rzeczy stać się głównym centrem jego życia kościelnego.

W oparciu zapewne o te przesłanki referendarz stanu M. A. Horodyski w 1816 r. wysunął postulaty m. in. aby 1) dostosować podział diecezjalny Królestwa do podziału wojewódzkiego i 2) urządzić metropolię w Królestwie. Ponieważ zaś dekretem namiestnika gen. Józefa Zajączka kraj został podzielony na 8 województw (krakowskie — stolica Miechów, sandomierskie — stolica Radom, kaliskie — stolica Kalisz, lubelskie — stolica Lublin, płockie — stolica Płock, mazowieckie — stolica Warszawa, podlaskie — stolica Siedlce i augustowskie ze stolicą w Suwałkach), dlatego 8 III 1816 r. Rada Stanu poparła myśl utworzenia arcybiskupstwa-metropolii w Warszawie i siedmiu dalszych diecezji¹⁴.

Projekt ten otrzymał niebawem nowe poparcie. 20 IX 1816, w raporcie deputacji, wyznaczonej przez Radę Stanu do „rozstrząśnienia statutu organicznego duchowieństwa rzymsko-katolickiego”, stwierdzono, że „potrzeba przyspieszenia organizacji duchowieństwa rzymsko-katolickiego coraz mocniej czuć się daje” i w osobnym wniosku wskazano na „potrzebę nowej organizacji” kościelnej w Królestwie. Równocześnie deputacja ta wypowiedziała się na temat czterech postanowień królewskich, które „miały służyć za podstawę zupełnego duchowieństwa urzędzenia”, a dotyczyły stosunku kleru rzymsko-katolickiego do rządu, reparacji kościołów, budynków parafialnych i cmentarzy, dziesięcin i uposażenia beneficjów¹⁵.

W związku z tymi zaleceniami Komisja Wyznań i Oświecenia Publicznego Królestwa opracowała i 22 XII 1816 r. przyjęła specjalny memoriał w tej sprawie, który m. in. postulował:

1° urządzenie metropolii warszawskiej, w skład której miały wejść wszystkie diecezje Królestwa;

2° erekcję nowych diecezji i inkorporację terenów „zagranicznych” biskupstw do nowo rozgraniczonych diecezji w Królestwie;

3° supresję szergu kolegiat, opactw i klasztorów celem uposażenia nowych diecezji i seminariów duchownych. Memoriał ten został przesłany ambasadorowi rosyjskiemu przy Watykanie Italińskiemu, który 15 I 1817 r. złożył go pap. Piusowi VII¹⁶. Do pomocy w rokowaniach ze Stolicą Apostolską przydzielono Italińskiemu ze strony polskiej Leona Potockiego (30 III 1817).

Tymczasem rokowania natrafiły w Rzymie na bardzo poważne opory. Dużą trudność stanowił problem mianowania biskupów. Papież bowiem nie był skłonny przyznać prawa nominacji biskupów carowi Aleksandrowi I jako niekatolikowi. Sprawę skomplikowało jeszcze bardziej „Postanowienie o stopniu dozoru i opieki rządu nad duchowieństwem rzymsko-katolickim i funduszami przez nich posiadanyymi”, podpisane i ogłoszone przez cara 18 III 1817¹⁷. Przesądzały one z góry o prawie nominacji biskupów na rzecz cara, a nadto poddawały Kościół pod ścisły nadzór państwa. Nowe przeszkody doszły ze strony zakulisowej gry Austrii, która dążyła do poddania spraw kościelnych Królestwa nuncjuszowi wiedeńskiemu.

¹⁴ M. Węglewicz, Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne nad utworzeniem arcybiskupstwa warszawskiego, Warszawa 1918 s. 7 n.

¹⁵ Materiały do dziejów organizacji Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim 1815—1820. Dymisja Stanisława Potockiego. Wyd. E. Kipa. *Teki Archiwalne*, 3 (1954) s. 180 n.

¹⁶ Monumenta ecclesiastica Petropolitana, fasc. 3 nr 3 s. 17—23; nr 4 s. 25—29.

¹⁷ Materiały do dziejów organizacji s. 184—192.

W takim splocie wydarzeń groziło ogromne przeciągnięcie się rokowań, zwłaszcza że Rzym, zapewne pod wpływem abpa Ign. Raczyńskiego, miał jeszcze inne cele na oku. Stolica Apostolska bowiem usiłowała podtrzymać prerogatywy metropolity gnieźnieńskiego w diecezjach Królestwa, a kard. H. Consalvi, jako sekretarz stanu, w pertraktacjach nad reorganizacją Kościoła w Królestwie, wysunął projekt połączenia Warszawy z Gniezmem unią personalną¹⁸. Najbardziej przeciwstawiły się temu projektowi Rosja i Prusy, a ambasador Italiński wypowiadał się bezkompromisowo za utworzeniem metropolii w Warszawie. Zresztą nie inne było stanowisko Aleksandra I. Ten bowiem za pośrednictwem Karola Nesselrodego, wpływowego na dworze petersburskim dyplomaty rosyjskiego, przesłał do Rzymu ambasadorowi Italińskiemu ostateczną instrukcję w tej sprawie. W instrukcji cesarz jeszcze raz wypowiedział się stanowczo za Warszawą jako przyszłą metropolią Królestwa i odrzucał wszelkie inne projekty, wysuwane przez kard. Consalviego. Ponieważ papież zażądał szczegółowego planu nowej reorganizacji terytorialnej Kościoła w Królestwie, dlatego cesarz zgodził się na ten warunek, ale odrzucił postulat przedstawienia szczegółowego projektu kasacji kolegiat i klasztorów. Instrukcja cesarska żądała jednakże m. in. szerokich uprawnień jurysdykcyjnych dla przyszłego arcybiskupa Warszawy w stosunku do wszystkich biskupów i zakonów w Królestwie, zezwolenia na zatrudnienie kleru zakonnego w duszpasterstwie, ustanowienia najwyższego trybunału kościelnego w kraju, przy zachowaniu apelacji do Rzymu, oraz prawa mianowania biskupów dla cesarza. Wśród tych licznych postulatów 4 z nich określono jako podstawowe:

- 1° utworzenie arcybiskupstwa-metropolii w Warszawie,
- 2° nowe rozgraniczenie dotychczasowych siedmiu diecezji Królestwa i utworzenie nadto jednej nowej,
- 3° udzielenie specjalnych uprawnień jurysdykcyjnych dla przyszłego metropolity warszawskiego,
- 4° przyznanie carowi prawa mianowania biskupów w Królestwie¹⁹.

Dalsze rokowania potoczyły się szybko. Ugodę osiągnięto 28 I 1818²⁰. Papież zgadzał się na utworzenie nowej metropolii w Warszawie i na nową cyrkumskrypcję diecezji w Królestwie, ustąpił też odnośnie warunku mianowania biskupów przez cesarza. Punkt trzeci natomiast został uzgodniony kompromisowo. Wprawdzie arcybiskup Warszawy nie otrzymał specjalnych uprawnień jurysdykcyjnych, ale został zamianowany wykonawcą bull papieskich i miał otrzymać tytuł prymasa Królestwa Polskiego.

W wypełnieniu tego porozumienia pap. Pius VII, bullą *Militantis Ecclesiae*, datowaną 12 marca 1818, „biskupi kościół warszawski pw. św. Jana Chrzciciela wraz z kapitułą — podniósł do stopnia i godności kościoła metropolitalnego, zastrzegając sobie na przyszłość przydzielenie temuż warszawskiemu kościołowi metropolitalnemu biskupich kościołów diecezjalnych”²¹.

W brewe *Justis gravibusque causis* z 28 III 1818 r. powiadomił tenże papież arcybiskupa gnieźnieńskiego Ignacego Raczyńskiego o tenorze bulli

¹⁸ J. Nowacki, *De archiepiscopi Gnesnensis dignitate ac praerogativa Primatiali, Collectanea Theologica*, 18 (1937) s. 677; L. Grochowski, op. cit. s. 213.

¹⁹ Materiały do dziejów organizacji s. 253—257.

²⁰ A. Boudou, op. cit., I s. 97.

²¹ E. Münch, *Vollständige Sammlung aller älteren und neueren Konkordate*, Leipzig 1831, Th. II s. 755—757; *Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772—1864. Wybór źródeł*. Oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960 s. 268—269 (Tekst w j. polskim).

marcowej; wspomniane brewe było skierowane równocześnie do biskupów i kapituł katedralnych wakujących biskupstw w Królestwie²². Tenże papież, bullą *Romani Pontificis* z 6 X 1818, nadał arcybiskupom-metropolitom warszawskim tytuł prymasa Królestwa Polskiego z prawem noszenia purpury²³. Wreszcie bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 r. zrealizował zapowiedziane przydzielenie sufraganii dla metropolii, w skład której weszły archidiecezja warszawska, oraz 7 diecezji: krakowska, lubelska, sandomierska, włocławska czyli kaliska, płocka, janowska czyli podlaska i sejneńska czyli augustowska²⁴. Równocześnie tymże dokumentem papież „wyjął i zwolnił — wspomniane stolice biskupie — od wszelkiej innej jurysdykcji i zależności”. Dotyczyło to diecezji lubelskiej i krakowskiej, zależnych dotąd od metropolii lwowskiej, diecezje bowiem kielecka i wigierska zostały przeniesione do Sandomierza i Sejn.

Ukonstytuowana w ten sposób czwarta z rzędu metropolia na ziemiach polskich objęła swymi granicami 2 sufraganie metropolii gnieźnieńskiej (Płock, Włocławek), 2 — metropolii lwowskiej (Kraków, Lublin), 2 diecezje bezpośrednio zależne dotąd od Stolicy Apostolskiej (Warszawa, Wigry, te ostatnie przeniesione do Sejn) i 2 nowo utworzone diecezje (Podlasie, Sandomierz).

Taki stan liczebny sufraganii utrzymał się do powstania styczniowego. Ukazem z 20 V 1867 r. car Aleksander II zniósł diecezję janowską czyli podlaską, a dekret Kongregacji Konsystorialnej — *Decreto a gubernio Russiaco* z 17 X 1867 powierzył administrację zniesionego biskupstwa ordynariuszowi lubelskiemu²⁵. Strata ta została wyrównana, odkąd pap. Benedykt XV, bullą *Commissum humilitati Nostrae* z 24 IX 1913, przywrócił do życia diecezję podlaską²⁶.

Dalsze zmiany w strukturze organizacyjnej metropolii zaszły na mocy bulli pap. Leona XIII *Sanctae Apostolicae Sedis* z 20 I 1880, kiedy to diecezja krakowska została wyłączona z metropolii warszawskiej i poddana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej²⁷. Rekompensatą zaś tej straty było włączenie przez pap. Leona XIII, bullą *Ut primum catholicae Ecclesiae* z 28 XII 1882, do metropolii nowo kreowanej diecezji kieleckiej²⁸. W r. 1918 metropolia obejmowała archidiecezję warszawską, oraz 7 diecezji: lubelską, płocką, sandomierską, włocławską czyli kaliską, janowską czyli podlaską, sejneńską czyli augustowską i kielecką.

2. ARCHIDIECEZJA WARSZAWSKA

Pierwsze zabiegi około fundacji biskupstwa warszawskiego poczyniła Anna Radziwiłłówna, wdowa po Konradzie III Mazowieckim, w latach 1511—1517, jednakże bez rezultatu z powodu sprzeciwu króla Zygmunta

²² E. Münch, *Vollständige Sammlung* s. 757.

²³ M. Loret, Watykan a Polska (1815—1832, *Biblioteka Warszawska*, 2 (1913) 217; M. Węglewicz, *Zabiegi prawodawcze* s. 16.

²⁴ E. Münch, *Vollständige Sammlung* s. 758—772; *Papięstwo* s. 271—283 (Tekst w j. pol.).

²⁵ *Expositio documentis munita earum curarum, quas Summus Pontifex Pius IX assidue gessit in eorum malorum levamen, quibus in ditone Russica et Polona Ecclesia afflictatur, Romae 1870, Appendix nr 2.*

²⁶ *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 1 (1919), nr 2 s. 7—8.

²⁷ B. Kumor, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958 s. 162—165.

²⁸ ADKiel, Pergaminy nr 830/55 (Dokum. oryg.).

Starego¹. Następny projekt utworzenia diecezji warszawskiej podał 9 IX 1631 r. ks. Albert Polak, franciszkanin, w memoriale do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary², ale i ten nie został zrealizowany. Ostatni plan w tym względzie za czasów Rzeczypospolitej przedrozbiorowej zaakceptował sejm grodzieński 18 X 1793, zastrzegając „dobra biskupstwa poznańskiego w Polsce pozostałe — nowemu biskupstwu warszawskiemu”³. Sprawa posunęła się tak dalece, że arcybiskup gnieźnieński Michał Jerzy Poniatowski, z polecenia Stolicy Apostolskiej, przejął jurysdykcję kościelną nad archidiakonatem warszawskim diecezji poznańskiej jako administrator apostolski tworzącej się diecezji⁴. Stało się to na mocy dekretu Kongregacji Konsystorialnej *Quum Eminentissimus* z 12 I 1794. Ze względu na drugi rozbiór Polski i zagarnięcie Poznania przez Prusy, „wydaje się być rzeczy jak najbardziej odpowiednią — jak głosi dekret — aby z tej części diecezji poznańskiej, która wraz z Warszawą pozostała przy Polsce, została utworzona nowa diecezja”. Ponieważ erekcja tejże diecezji spodziewana była w najbliższym czasie, dlatego pap. Pius VI zlecił na tych terenach pełną jurysdykcję kościelną arcybiskupowi Gniezna M. J. Poniatowskiemu w charakterze administratora apostolskiego tak długo, dopóki nie zostanie erygowane biskupstwo w Warszawie⁵. Była to oczywiście sugestia prymasa. W związku bowiem z projektem sejmu grodzieńskiego (1793) przeniesienia godności prymasowskiej do Krakowa, jako że Gniezno było okupowane przez Prusy, prymas Poniatowski wysunął plan unii personalnej między Gnieznom a Warszawą. Plany te poparł król Stanisław i w tych okolicznościach doszło do przejęcia jurysdykcji kościelnej w archidiakonacie przez prymasa Polski⁶. 12 II 1794 abp Poniatowski powiadomił administratora diecezji poznańskiej, ks. J. Miaskowskiego, „iż na mocy dekretu Stolicy Apostolskiej względem — administracji — objął rządy tej części archidiakonatu warszawskiego, który jest pod panowaniem polskim”⁷.

Nie cały bowiem archidiakonot warszawski pozostał przy Polsce. 4 dekanaty archidiakonatu: błoński, sochaczewski, mszczonowski i gąbiński znalazły się w granicach drugiego zaboru pruskiego. Dla nich to utworzył 21 VIII 1795 r. administrator diecezji poznańskiej i prepozyt tamtejszej kapituły katedralnej, ks. Józef Miaskowski, odrębny oficjałat generalny z władzą subdelegowaną. Jurysdykcję na terenie „pruskim” archidiakonatu otrzymał ks. Wawrzyniec Walkiewicz, kanonik honorowy warszawski, łączycycki i dziekan gąbiński, proboszcz w Kiernozi⁸.

Tymczasem w r. 1795 nastąpił trzeci rozbiór Polski, a Warszawa wraz z większą częścią archidiakonatu warszawskiego została anektowana przez Prusy. W międzyczasie zmarł również prymas Poniatowski (12 VIII 1794).

¹ Ł. J. Janczak, Warszawa, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XXX s. 259; O. Halecki, Anna z Radziwiłłów, W: *Pol. Stow. Biogr.*, I s. 125.

² T. Długosz, Projekt utworzenia w Polsce nowych biskupstw sprzed 1631 r., *Przeгляд Teologiczny*, XII (1931) z. 1 s. 102, 107.

³ Volumina legum, X, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1952 s. 34, 323.

⁴ Bull. Rom. Cont., X s. 171, BAV, Proc. Consist., vol. 202: Processus R. D. Josephi Miaskowski, praepositi cathedralis Posnaniensis, ad ecclesiam Varsaviensem in cathedralem erigendam promovendi 1797, k. 362.

⁵ AAPozn, CP 64: Acta Capituli Posnaniensis ab an. 1794 ad an. 1809 (vol. 37) k. 2a—2b.

⁶ J. Nowacki, Archidiecezja poznańska s. 302; L. Grochowski, op. cit. s. 206.

⁷ AAPozn, CP 64: Acta Capituli Posnaniensis k. 1c.

⁸ AAPozn, Acta Episcop. vol. 45 (1790—1796: Fragmenta) k. 169—174; Acta Episcop. vol. 46 (1794—1799) nr 169 (dokum. z 21 VII 1795), nr 174 (dokum. z 30 VII 1795); Acta Capit. Posnan. vol. 37 k. 37; Acta Episcop. vol. 45 (1790—1796) k. 182—183.

Wówczas to ks. J. Miaskowski cofnął jurysdykcję kościelną, daną ks. W. Walkiewiczowi na 4 dekanaty, a 11 XII 1795 utworzył dla „pruskiej” części archidiakonatu 2 i 3 zaboru generalny oficjałat warszawski, powierzając nad nim jurysdykcję biskupowi Janowi Albertrandiemu. Odpowiedni dokument w imieniu ks. Miaskowskiego wręczył Albertrandiemu ks. Teofil Wolicki, kanonik poznański⁹.

Trzeci rozbiór Polski przeciął całkowicie plany erekcji diecezji w Warszawie przez rząd polski. Podjął je z powrotem Fryderyk Wilhelm II król pruski. Już 25 X 1796 r. zapadła decyzja w departamencie spraw zagranicznych utworzenia diecezji warszawskiej¹⁰, 20 II 1797 król pruski zamianował pierwszego biskupa dla mającej powstać diecezji w osobie ks. Józefa Miaskowskiego, prepozyta kapituły katedralnej w Poznaniu¹¹. 14 IV 1797 r. rozpoczął się proces informacyjny w sprawie utworzenia diecezji, który prowadził biskup wrocławski Józef Rybiński¹², o czym powiadomił Berlin kapitułą warszawską 22 VI 1797¹³. W czasie procesu informacyjnego zamierzono przyłączyć do nowej diecezji z biskupstwa płockiego również prawy brzeg Wisły z Pragą¹⁴, ale projekt ten został zrealizowany dopiero później. Po przesłaniu akt procesu do Rzymu, Stolica Apostolska zażądała przed 14 X 1797 r. od biskupa płockiego Szembeka dodatkowych informacji „względem opisanego przeszłego biskupstwa warszawskiego”¹⁵. Jak wynika z listu tegoż biskupa do ministra pruskiego Hoima z 20 X 1797, „robotą ta miała się jeszcze przedłużyć”¹⁶. Trzeba zatem przyjąć, że nie wcześniej jak w pierwszych miesiącach 1798 r. proces informacyjny był zakończony.

Kanonicznej erekcji diecezji dokonał pap. Pius VI, bullą *Ad universam agri Dominici curam* z 16 X 1798, przydzielając nowej diecezji „przez wyłączenie z diecezji poznańskiej miasto Warszawę i tej części archidiakonatu warszawskiego, która znajdowała się w granicach zaboru pruskiego”¹⁷. Nie był to jednakże cały archidiakoniat warszawski, ponieważ 3 dekanaty: garwoliński, latowicki i liwski z 37 parafiami, objęte granicami III zaboru austriackiego (1795), przyłączono 23 IX 1805 r. do diecezji lubelskiej¹⁸. W skład nowej diecezji weszło 7 dekanatów: błoński, grójecki, gabiński, mszczonowski, piaseczyński, sochaczewski i warecki ze 108 parafiami, 24 miasteczkami, 1050 wsiami, przy czym liczbę mieszkańców nowej diecezji szacowano na ok. 200000¹⁹; całość terytorium została wyłączona z diecezji poznańskiej.

Celem wyrównania granic diecezji biskup warszawski Józef Miaskowski zakrzętał się około przyłączenia do diecezji prawego brzegu Wisły. Projekt

⁹ AAPozn, Acta Capit. vol. 37 (1790—1796) k. 182—183; por. K. Chodynicki, Albertrandy Jan Chrzęciel, W: *Pol. Słow. Biogr.*, I s. 45.

¹⁰ Preussen und die katholische Kirche, Th. VII (1793—1797) s. 473 n.

¹¹ BAV, Processus R. D. Josephi Miaskowski k. 362—262’.

¹² *Ibid.*, k. 353—364.

¹³ J. Wysocki, Na marginesie erekcji diecezji warszawskiej, *Homo Dei*, XXIX (1960) z. 5/6 s. 754.

¹⁴ Processus R. D. Josephi Miaskowski k. 362’; por. J. Wąsicki, Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793—1806, Wrocław 1957 s. 83.

¹⁵ ADPłoc, nr 97: Korespondencja biskupa płockiego K. H. Szembeka z rządem pruskim s. 19.

¹⁶ *Ibid.* s. 20.

¹⁷ Bull. Rom. Cont., X s. 167—175; J. Wąsicki (op. cit. s. 248) informuje błędnie, jakoby diecezja była erygowana w r. 1802.

¹⁸ Bull. Rom. Cont., X s. 374—381.

¹⁹ Processus R. D. Josephi Miaskowski k. 360’; W. Kwiatkowski, Stopiędziesięciolecie utworzenia diecezji warszawskiej 1798—1948, *Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie*, 32 (1948) s. 19 (Ten ostatni szacuje ludność diecezji na 150000).

przyłączenia kilku parafii wraz z Pragą, leżących po prawej stronie Wisły, powstał jeszcze w 1797 r. Wówczas to rząd berliński zwrócił się do biskupa płockiego Szembeka z propozycją, aby ten odstąpił 6 parafii z dekanatu radzyńskiego do diecezji warszawskiej. Na co ten odpowiedział, że „gdy takiej dysmembracji porządek rządu krajowego wymaga, mego pozwolenia trudzić nie będę, jeśli tylko Stolica Apostolska — do tej propozycji skłoni się”²⁰. Z powodu wywiezienia papieża Piusa VI do Francji, zmiany te usankcjonował dopiero Pius VII, przez brewe *Ad universam gregis Domini curam* z 9 IX 1800, przyłączając do diecezji warszawskiej 6 parafii z dekanatu radzyńskiego w diecezji płockiej: Pragę, Tarchomin, Nowy Dwór, Chotomów, Wieliszew i Nieporęt²¹. 30 I 1801 r. kapituła płocka wyraziła potrzebną zgodę kanoniczną na dysmembrację, a 5 III 1801 r. biskup chełmiński F. X. Rydyński, jako delegat apostolski, dekretem *Exhibitum nobis fuisse breve*, wykonał pismo papieskie²².

Po śmierci biskupa J. Miaskowskiego (16 XI 1804) rząd pruski nie zezwalał na obsadzenie diecezji i nosił się z myślą kasaty jej. Tego rodzaju projekt powstał wkrótce po utworzeniu biskupstwa, a jego autorem był prawdopodobnie departament tzw. Prus Południowych. W związku z tym projektem pruskie ministerstwo spraw zagranicznych oświadczyło jednakże, że „likwidacja biskupstwa w Warszawie nie leży w interesie państwa” (13 VI 1799), „winno ono pozostać nadal, a tylko kapitułę katedralną zredukować do liczby 4 członków” (29 VI 1799)²³. Obydwa projekty upadły, ale w dwa lata później wrócono do nich. W r. 1801 Prusy, korzystając z choroby biskupa włocławskiego Józefa Rybińskiego i śmierci arcybiskupa gnieźnieńskiego Ignacego Krasickiego, wysunęły plan przeniesienia bpa Miaskowskiego z Warszawy do Włocławka, a przetargi o obsadę metropolii gnieźnieńskiej wykorzystać dla kasaty diecezji warszawskiej²⁴. 5 XII 1803 wysunięto nawet plan podziału terytorium diecezji; miała to być inkorporacja w całości do archidiecezji gnieźnieńskiej lub diecezji poznańskiej²⁵.

Mimo, że do planów tych wrócono jeszcze w r. 1804 nie udało się ich przeprowadzić Prusom, a to ze względu na nieprzejednane stanowisko Stolicy Apostolskiej, która nie chciała słyszeć o kasacie biskupstwa. Po długich pertraktacjach Prusy uzyskały jedynie unię personalną Gniezna i Warszawy, ale tylko w wypadku odosobnionym dla arcybiskupa Raczyńskiego (24 V 1806), który został równocześnie administratorem apostolskim diecezji warszawskiej²⁶. Taki stan rzeczy potwierdził również ks. Fryderyk August, po uformowaniu się Księstwa Warszawskiego (29 X 1807)²⁷. Unia ta formalnie przetrwała do 1815 r. Wprawdzie w 1817 r. kard. Consalvi bronił jej

²⁰ AKPłoc. nr 26: Acta Capituli Cath. Plocensis 1797—1808 k. 132'.

²¹ Ibid. k. 133—134', 143—144 (Tekst bulli).

²² AKPłoc. nr 26: Acta Capituli k. 135—136 (Konsens kapituły), k. 143—145 (Dekret wykonawczy); por. W. Kwiatkowski, op. cit. s. 51 n. Jeszcze 26 I i 11 III 1801 biskup płocki obsadził parafie na Pradze i w Tarchominie; zob. ADPłoc. nr 116: Acta Onuphrii Cajetani Szembek ep. Plocensis ab an. 1801 ad an. 1808 s. 13, 37 n.

²³ Preussen und die kath. Kirche, Th. VIII nr 107 s. 141 (27 V 1799), nr 142 s. 148—151 (13 VI 1799: Die Wiederaufhebung des Bisthums Warschau entspräche nicht dem Interesse des Staates), nr 118 s. 158 (29 VI 1799).

²⁴ Ibid., Th. VIII nr 287 s. 396 (11 III 1801), nr 290 s. 400 n. (17 III 1801), nr 301 s. 413 (6 V 1801).

²⁵ Ibid., Th. IX nr 661 s. 69 n.

²⁶ Ibid., Th. IX nr 751 s. 230 n. (31 VIII 1804), nr 782 s. 271—275 (29 I 1805), nr 808 s. 342 (21 III 1805), nr 922 s. 530 n. (24 V 1806), nr 957 s. 598—601 (6 IX 1806).

²⁷ J. Korytkowski, op. cit., V s. 258; L. Grochowski, op. cit. s. 209 n.

jeszcze, ale wobec nieustępliwego stanowiska zaborców nie została ona wznowiona²⁸.

Daleko większe zmiany w geografii kościelnej diecezji nastąpiły po Kongresie Wiedeńskim. Na wniosek rządu Królestwa Polskiego z 22 XII 1816, pap. Pius VII, bullą *Militantis Ecclesiae* z 12 III 1818, wyniósł Warszawę do godności archidiecezji²⁹, a nieco później, bullą *Ex Imposita nobis* (30 VI 1818), powiększył przeszło dwukrotnie jej terytorium³⁰. I tak z archidiecezji gnieźnieńskiej przyłączono do archidiecezji warszawskiej 7 dekanatów: łowicki, (18 parafii), łączycki (28 parafii), skierniewicki (11 parafii), brzeziński (16 parafii), rawski (14 parafii), kłodawski (8 parafii), i kutnowski (19 parafii) o łącznej liczbie 114 parafii, wraz z dwiema kolegiatami — w Łowiczu i Łęczycy³¹.

Z diecezji lubelskiej archidiecezja otrzymała 34 parafie (Długa, Glinianka, Karczew, Kołbiel, Wiązownia, Dąbrówka, Jadów, Kamieńczyk, Kamionna, Niegów, Postoliska, Sulejów, Jeruzal, Kiczki, Latowicz, Kuflew, Siennica, Cegłów, Czerwonka, Jakubów, Kałuszyn, Mińsk Mazowiecki, Oleksin, Wierzbno, Wiśniew, Cygów, Dobrze, Kiębów, Kobyłka, Okuniew, Pniewnik, Pustelnik, Radzymin i Stanisławów)³². Parafie te w okresie przedrozbiorowym należały do diecezji poznańskiej (archidiakoniat warszawski) i płockiej.

Dalszych 5 parafii (Chorzęcin, Łaznów, Gałków, Łódź i Niesułków) włączono do archidiecezji z biskupstwa wrocławskiego. Były to dawne parafie archidiecezji gnieźnieńskiej, które na drodze zamiany przeszły w 1764 r. do diecezji wrocławskiej. Wreszcie z dekanatu gostynińskiego w diecezji płockiej archidiecezja otrzymała parafie, leżące na lewym brzegu Wisły: Dobrzykowo, Ciecchanowice, Gostynin, Mnich, Radziwie, Sokołów i Solec³³. Tak więc archidiecezja zyskała na nowych zmianach przeszło 160 parafii, podczas gdy nie straciła ani jednej.

Pierwszym arcybiskupem-metropolitą warszawskim został dotychczasowy biskup wrocławski Franciszek Malczewski, zamianowany na to stanowisko 31 VII 1818 przez cara Aleksandra I i prekonizowany 2 X tr. przez pap. Piusa VII. W cztery dni później tenże papież, bullą *Romani Pontifices* (6 X 1818), nadał arcybiskupom warszawskim tytuł prymasa Królestwa Polskiego, by, jak stwierdził, „okazałość w zewnętrznej szacie, przez potężniejszy blask cnót i staranniejsze sprawowanie świętego urzędu, służyła zbudowaniu innych”.

W chwili utworzenia diecezji (1798) liczyła ona 7 dekanatów, 108 parafii i 200000 wiernych, przy czym sama Warszawa miała ich posiadać przeszło 60 tysięcy³⁴. W r. 1805 było 8 dekanatów i 112 parafii³⁵. W r. 1818 (po zmianie) archidiecezja liczyła 20 dekanatów, 267 parafii i 2 kolegiaty (Łęczycza, Łowicz), 34 klasztory męskie i 7 żeńskich, przy czym ludności kato-

²⁸ J. Nowacki, *De archiepiscopi Gnesnensis dignitate* s. 677.

²⁹ Bull. Rom. Cont., XIV s. 273—274; Akty i gramoty s. 6—12; E. Münch, *Vollständige Sammlung n. 755 nn.*; Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 268—271; M. Węglewicz, *Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne* s. 13—14.

³⁰ E. Münch, *op. cit.* s. 760—761; Akty i gramoty s. 129—149; Papiestwo s. 271—283.

³¹ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, I s. 39.

³² ADLA nr 171; Prothocollon s. 1065 n.; A. Wadowski, *Lubelskie biskupstwo*, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XII s. 348.

³³ Papiestwo s. 274; por. *Elenchus dioecesis Cujaviensis et Pomeraniae*, Warszawa 1815 s. 87.

³⁴ Zob. przyp. 19.

³⁵ *Elenchus 1805* (bez paginacji).

lickiej w pierwszych latach istnienia arcybiskupstwa liczone 432929³⁶. W r. 1851 — 20 dekanatów, 276 parafii, 4 filie, 17 kaplic publ., 3 klasztory męskie, 441 kapłanów diecezjalnych, 114 zakonnych, 1 kolegiatę (Łowicz) i 628843 wiernych³⁷. W r. 1914 archidiecezja obejmowała 14 dekanatów, 293 parafie, 1 kolegiatę, 50 filii, 1 klasztor męski, 3 domy zakonne żeńskie, 597 kapłanów diecezjalnych, 15 kapłanów zakonnych i 2102162 wiernych³⁸.

Na mocy bulli erekcyjnej z 1798 r. kapituła katedralna składała się z 7 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiacon, kustosz, scholastyk, kanclerz, kantor) i 12 kanonii gremialnych³⁹. W latach 1804/05 było 5 prałatów, 10 kanoników gremialnych i 10 koadiutorów⁴⁰. Zgodnie z bullą *Ex imposita nobis* (30 VI 1818) kapituła została zredukowana do 4 prałatur (dziekan, archidiacon, scholastyk i kustosz) oraz 8 kanonii gremialnych⁴¹.

3. DIECEZJA JANOWSKA CZYLI PODLASKA

Diecezja została powołana do życia bullą pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818¹, a granice jej — w myśl memoriału rządu Królestwa Polskiego z 22 XII 1816 — zostały dostosowane do politycznych granic województwa podlaskiego². Całość terytorium została wyłączona z obszaru diecezji lubelskiej, będącej w granicach województwa podlaskiego, a obejmującej 13 dekanatów i 118 parafii. 4 XII 1818 r. biskup lubelski Wojciech Skarszewski powiadomił duchowieństwo i wiernych w wojew. podlaskim o ukonstytuowaniu nowej diecezji³. Ponieważ do grudnia mianowany (11 VIII 1818) przez cara Aleksandra I biskup podlaski Feliks Lewiński nie otrzymał odpowiednich dokumentów papieskich, wobec tego 18 XII 1818 r. biskup Skarszewski, osobnym dokumentem, przesłał nominatowi pełną jurysdykcję zwyczajną i delegowaną na tereny utworzonej diecezji podlaskiej⁴. Bp Lewiński ze swej strony 22 XII 1818 r. zamianował ks. Adama Kukiela, kanonika łuckiego i oficjała międzyrzeckiego, swym delegatem, ponieważ wciąż przebywał we Włocławku, gdzie pełnił uprzednio obowiązki biskupa pomocniczego⁵.

Z dniem 1 I 1819 konsystorz diecezji podlaskiej w Janowie rozpoczął urzędowanie, a 2 I 1819 biskup Lewiński powiadomił o tym duchowieństwo i wiernych⁶. Bullą z 30 III 1819 pap. Pius VII mianował F. Lewińskiego biskupem podlaskim, a ten dopiero 19 IX 1819 r. przejął jurysdykcję w nowo

³⁶ Papiestwo s. 273 n.; Ł. Jańczak, op. cit. s. 261, 263.

³⁷ Catalogus cleri archidioecesis Varsaviensis 1852 s. 6, 60.

³⁸ Elenchus cleri archidioecesis Varsaviensis, Warszawa 1914 s. 115. Podobną statystykę za r. 1918 podaje C. Krasa (Zur Statistik s. 127).

³⁹ Bull. Rom. Cont., X s. 170.

⁴⁰ Elenchus cleri dioecesis Varsaviensis 1804 (bez paginacji); Elenchus cleri dioecesis Varsaviensis 1805 (bez paginacji).

⁴¹ Papiestwo s. 280 n.; Elenchus — 1852 s. 1 n.

¹ E. Münch, Vollständige Sammlung s. 767 n.; Papiestwo s. 271—283.

² M. Loret, Watykan a Polska s. 217.

³ ADL A 171: Prothocollon s. 1865—1868 (List pasterski z okoliczności odłączenia części diecezji lubelskiej i w wojew. podlaskim i mazowieckim do archidiecezji warszawskiej i diecezji podlaskiej).

⁴ Tamże s. 1871—1874 (Administratio novae Dioecesis Podlachiae cum plena potestate Felici Lewiński episcopo nominato Podlachiae).

⁵ ADSiedl. 1819 nr 1: Dziennik podawczy miesiąca stycznia 1819 r. k. 1' nr 4, k. 2' nr 8.

⁶ Ibid. k. 2' nr 9, k. 34.

utworzonej diecezji⁷. Terytorium diecezji przed r. 1805 (erekcja diecezji lubelskiej) wchodziło w skład trzech różnych biskupstw; około 55 parafii, wraz z Janowem, należało do diecezji łuckiej, 21 parafii z Garwolinem i Liwem — do diecezji poznańskiej (archidiakoniat warszawski), 46 parafii i filii przed r. 1790 do diecezji krakowskiej i 3 parafie przed 1790 — w skład diecezji chełmskiej⁸.

W ramach represji po powstaniu styczniowym, ukazem cara Aleksandra II z 20 V 1867, diecezja została skasowana i włączona do lubelskiej⁹. 16 VII 1867 konsystorz biskupi wydał ostateczne urzędowe rozporządzenie i przestał pracować¹⁰. W celu uregulowania dokonanych faktów biskup podlaski B. P. Szymański, wywieziony do Łomży (12 VIII 1867), delegował 22 IX 1867 r. jurysdykcję na całą diecezję ówczesnemu ordynariuszowi lubelskiemu ks. K. Sosnowskiemu¹¹. 17 X 1867 r. Kongregacja Konsystorialna, dekretem *Decreto a gubernio Russiaco*, powierzyła administrację apostolską nad diecezją ks. Sosnowskiemu¹². Na podstawie 10 art. umowy przedwstępnej między Rosją a Stolicą Apostolską z 31 X 1880 r. diecezja podlaska została powierzona „na zawsze”, jako administratorowi apostolskiemu, biskupowi lubelskiemu¹³. Wreszcie bullą Leona XIII z 30 XII 1889 diecezja została kanonicznie złączona z diecezją lubelską¹⁴.

11—12 XII 1917 Konferencja Biskupów metropolii warszawskiej, pod przewodnictwem arcybiskupa A. Kakowskiego, zwróciła się z prośbą do pap. Benedykta XV o przywrócenie diecezji podlaskiej i wyznaczenie na jej stolicę Siedlec¹⁵. Wniosek ten 1 V 1918 r. poparła Rada Ministrów Królestwa w prośbie, skierowanej na ręce wizytatora apostolskiego ks. A. Rattiego i arcybiskupa warszawskiego A. Kakowskiego¹⁶.

Konferencja Episkopatu metropolii warszawskiej, zebrana 14 IX 1918 pod przewodnictwem kard. A. Kakowskiego, otrzymała ponownie poparcie Rady Ministrów. Stwierdzono też przy tej okazji, że „właściwie nie chodzi o wznowienie, lecz o obsadzenie tej diecezji, gdyż prawnie nie przestała ona nigdy istnieć”.

Taki zresztą był stan prawny diecezji. Kiedy w 1914 r. zmarł w Lublinie biskup Franciszek Jaczewski, wówczas wybrany przez kapitułę lubelską wikariusz kapitułny ks. Kwiek „nie miał prawa zarządzać diecezją podlaską. Zwrócił się tedy z prośbą do arcybiskupa warszawskiego, jako swego metropolity, o nadanie mu jurysdykcji na diecezję podlaską”. Arcybiskup Kakowski żądanej jurysdykcji udzielił, ze względu na trudne warunki porozumie-

⁷ ADSiedl. nr 120; Acta episcoporum Podlachiensium ab an. 1819 s. 1—4.

⁸ F. Jaczewski, Podlaska diecezja, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XX s. 36 n.; Papiestwo s. 279 (wymienia 118 parafii i 2 filie).

⁹ ADL: Akta dotyczące zniesionej diecezji podlaskiej r. 1867. Repertorium 60 nr 135 (dokum. oryg. pap.).

¹⁰ ADSiedl. D. 117: Dziennik czynności Konsystorza Generalnego Diecezji Podlaskiej od dn. 1 III 1867 do dnia 16 VII 1867 nr 581.

¹¹ F. Jaczewski, op. cit. s. 38.

¹² Expositio documentis, Appendix nr 2 s. 229.

¹³ A. Boudou, op. cit. II s. 553 n.

¹⁴ ADSiedl: Akta ogólne L—D. Dz. III nr 4 t. III k. 21 n. (W bulli z 24 IX 1918 r.); *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 1 (1919) nr 2 s. 7—8.

¹⁵ AAWar: A. kard. Kakowski, Z niewoli do niepodległości (Pamiętniki), Warszawa 1930, I s. 745—752.

¹⁶ ADSiedl: Akta ogólne. L—D. Dz. III nr 4, t. III k. 7; por. K. Piotrowski, Siedlce jako tymczasowa stolica biskupia, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 1 (1919) nr 2 s. 4—7.

wania się ze Stolicą Apostolską¹⁷. Na tej samej konferencji biskupów zgodzono się, że prowizoryczną stolicą wznowionej diecezji winno być miasto Siedlce, ale ze względu „na niewyjaśnioną przyszłość polityczną Ziemi Podlaskiej”, uchwały wiążącej nie podjęto¹⁸. Odpowiednią prośbę przesłano niebawem do Rzymu.

W odpowiedzi na obydwie prośby pap. Benedykt XV, bullą *Commissum humilitati nostrae* z 24 IX 1918, odłączył diecezję podlaską od lubelskiej i przywrócił ją do życia (nunc ab ecclesia Lublinensi separata et in cathedralem, ut antea, restituta) w dawnych jej granicach oraz zamianował, po przerwie 50 lat, biskupa w osobie ks. Henryka Przeździeckiego¹⁹; o tym, w bulli *Hodie nos dilectum filium* z 24 IX 1918, powiadomił duchowieństwo i wiernych wskrzeszonej diecezji²⁰. 1 XII 1918 r. biskup Przeździecki przejął jurysdykcję nad diecezją od biskupa lubelskiego, a 9 XII tr. dokonał jej reorganizacji²¹.

W r. 1818 diecezja liczyła 11 dekanatów, 118 parafii i 2 filie²². W r. 1864 (przed kasatą) diecezja obejmowała: 10 dekanatów, 118 parafii, 5 filii, 47 kaplic publ., 16 klasztorów męskich, 10 domów zakonnych żeńskich, 205 kapłanów diec., 69 kapłanów zakon. i 245529 wiernych²³. W r. 1914 na terytorium dawnej diecezji (w guberni siedleckiej) było 9 dekanatów, 109 parafii, 2 filie, 4 dawne klasztory męskie, 65 kaplic publ., 185 kapłanów diec. i 682753 wiernych²⁴. 9 XII 1918 r. diecezja (po reorganizacji) obejmowała: 18 dekanatów, 116 parafii i 16 filii²⁵.

Zgodnie z tenorem bulli erekcyjnej kapituła katedralna składała się z 4 prałatur (dziekan, archidiakon, scholastyk, kustosz) i 8 kanonii gremialnych²⁶.

4. DIECEZJA KIELECKA¹

Trzeci rozbiór Polski (1795) włączył do monarchii habsburskiej Kraków wraz z tzw. odtąd Galicją Zachodnią. W związku z tymi zmianami politycznymi kancelaria cesarska w Wiedniu i gubernialna we Lwowie postanowiły powiększyć diecezję krakowską przez włączenie do niej diecezji tarnowskiej, a równocześnie ze względów fiskalnych założyć nową diecezję kielecką w Galicji Zachodniej. 12 VI 1801 r. Gubernium Lwowskie przesłało te plany do Wiednia, na skutek czego, dekretem nadwornej kancelarii cesarskiej z 26 VIII 1802, postanowiono przenieść siedzibę diecezji z Tarnowa do Kielec, wraz z kapitułą².

¹⁷ AA War. A. kard. Kakowski, Z niewoli do niepodległości, I s. 109.

¹⁸ Zob. przyp. 16.

¹⁹ Zob. przyp. 14; J. Włodarczyk, Historia diecezji siedleckiej czyli podlaskiej, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 31 (1962) s. 262.

²⁰ Ibid. s. 8.

²¹ Ibid. s. 18—19.

²² Papiestwo s. 279; J. Włodarczyk, op. cit. s. 259; Inne nieco dane podaje F. Jaczewski (zob. przyp. 8).

²³ F. Jaczewski, op. cit. s. 38 n.

²⁴ *Catalogus ecclesiarum Dioecesis Lublinensis*, Lublin 1914 s. 90.

²⁵ *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 1 (1919) nr 2 s. 18—19.

²⁶ Papiestwo s. 280 n.

¹ Niniejsze opracowanie zostało oparte zasadniczo na moim artykule: Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej, *Nasza Przeszłość*, 17 (1963) s. 187—232.

² B. Kumor, Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej, Lublin 1958 s. 61 n.; Tenże, Organizacja s. 195.

W odpowiedzi na przysłane sugestie nadworna kancelaria wiedeńska, w rezolucji z dnia 20 VIII 1801 r. postanowiła:

1° znieść diecezję tarnowską, a w jej miejsce utworzyć diecezję kielecką (*Übersetzung des Tarnower Bisthums nach Kielce*),

2° wyposażyć biskupstwo kieleckie w 8000 tys. flor. i kapitułę katedralną: prałatury — 1200 flor., kanonie — 1000 flor.,

3° wszcząć kroki w Rzymie o nadanie sankcji kanonicznej tym planom. W rezolucji nie poruszono spraw terytorialnych przyszłego biskupstwa³.

Decyzja ta posunęła szybko naprzód sprawę utworzenia biskupstwa, co niewątpliwe ułatwiał wakans stolicy biskupiej w Krakowie, po śmierci biskupa F. P. Turskiego (31 III 1800). Wprawdzie kapituła katedralna krakowska wystosowała do cesarza 23 XII 1802 r. specjalny memoriał w obronie całości biskupstwa, ale bezskutecznie⁴. Na osobisty wniosek hr. Ugarte z 1 IV 1804, skierowany do nadwornej kancelarii w Wiedniu, ces. Franciszek II zamianował 16 VII 1803 r. biskupem kieleckim ks. Wojciecha Górskiego wikariusza kapitulnego diecezji tarnowskiej⁵. 28 I i 7 VII 1805 r. kancelaria nadworna w Wiedniu ostatecznie zdecydowała o uposażeniu biskupstwa⁶.

Równocześnie pap. Pius VII, bullą *Indefessum personarum regia dignitate fulgentium* z 13 VI 1805, zniósł diecezję tarnowską i erygował kielecką⁷. 6 II 1806 kancelaria wiedeńska dała exequatur dla bulli papieskiej, ale tym razem wojna austriacko-francuska stanęła na przeszkodzie wprowadzeniu jej w życie.

Pewne trudności zaszły również ze strony nominata kieleckiego, biskupa Górskiego, którego oskarżono w Wiedniu, a Gubernium Galicyjskie wycofało dlań swoje poparcie⁸. 26 VII 1805 r. Stolica Apostolska wprawdzie prekonizowała na biskupstwo kieleckie ks. Górskiego, ale placetum regium nie otrzymał nigdy od rządu austriackiego⁹.

Nieco wcześniej przystąpiono do wykonania, wygotowanych jeszcze w r. 1805, odpowiednich dokumentów papieskich. Na polecenie Wiednia z 6 VIII 1807 r. oraz na podstawie delegacji Stolicy Apostolskiej z 24 IX 1805 arcybiskup lwowski ob. łac. Kajetan Kicki, dekretem *Quae a Sanctissimo Domino nostro* z 17 IX 1807, ogłosił 30 IX tr. w katedrze NMP w Kielcach erekcję diecezji i przeniesienie kapituły katedralnej z Tarnowa do Kielc¹⁰.

Zasadniczy zrąb nowej diecezji, wraz z jej stolicą Kielcami, stanowiły dawne obszary diecezji krakowskiej. W sumie na terenach tych były 4 kolegiaty (Sandomierz, Wiślica, Skalbierz, Opatów), 4 opactwa (Koprzywnica, Sieciechów, Św. Krzyż i Wąchock), 216 parafii, 19 klasztorów męskich i 4 żeńskie. Z archidiecezji gnieźnieńskiej przydzielono do tegoż biskupstwa cały archidiaconat kurzelowski z 6 dekanatami, 84 parafiami, 1 kolegiatą

³ Öst. HHSt, St. R. nr 171: Protocoll 1801, Bd II nr 2894.

⁴ B. Kumor, Organizacja s. 196.

⁵ Öst. HHSt, St. R. nr 181: Protocoll 1803, Bd II nr 1364, 1509.

⁶ Ibid., St. R. nr 190: Protocoll 1805, Bd I nr 395; nr 191: Protocoll 1805, Bd II nr 2265.

⁷ Bull. Rom. Cont., XII s. 307—319; ADKiel: Acta capituli Tornoviensis s. 279—294.

⁸ Öst. HHSt, St. R. nr 198: Protocoll 1806, Bd III nr 2721; nr 199: Protocoll, Bd IV nr 4714, 4940; nr 200: Protocoll 1807, Bd I nr 515; nr 202: Protocoll, Bd III nr 2594.

⁹ Ibid., nr 203: Protocoll 1807, Bd IV nr 3582. Dopiero 17 I 1811, na wniosek kancelarii nadwornej oskarżenia biskupa uznano za bezpodstawne i polecono mu wydać bullę nominacyjną; zob. ibid. nr 218: Protocoll 1811, Bd I nr 438.

¹⁰ ADKiel: Acta capituli s. 299—301; por. B. Kumor, op. cit. s. 62 n.; Tenze, Organizacja s. 198.

(Kurzelów), 5 klasztorami męskimi i 2 żeńskimi. Wreszcie ze zniesionej diecezji chełmskiej diecezja otrzymała na prawym brzegu Wisły 3 dekanaty (Chodel, Urzędów, Zaklików) z 44 parafiami i 5 klasztorami męskimi¹¹. 30 XII 1807 r. biskup Górski przejął jurysdykcję na terenie całej diecezji, która tym samym zaczęła żyć faktycznie. W r. 1809 cała diecezja przeszła w polityczne granice Księstwa Warszawskiego.

W związku ze zmianami politycznymi kapituła krakowska, ze względu na odcięcie od Krakowa „galicyjskiej” części diecezji nowym kordonem granicznym, rozpoczęła starania o kasatę diecezji kieleckiej i wchłonięcie jej całego terytorium (1813), co rzekomo miał popierać rząd Księstwa. Wysiłki te na razie uwieczniono wyborem na wikariusza kapitulnego diecezji krakowskiej biskupa kieleckiego Górskiego (18 XII 1813). W ten sposób dwie diecezje zostały złączone prowizoryczną unią personalną¹².

Tymczasem ukonstytuowanie na Kongresie Wiedeńskim Królestwa Polskiego (1815) pociągnęło za sobą nowe urządzenie hierarchii kościelnej w jego granicach, którą postanowiono dostosować do administracyjnego podziału kraju. W następstwie tego pap. Pius VII, bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, m. in. „przeniósł stolicę biskupią z Kielc, wraz z kapitułą, do Sandomierza, aby w ten sposób udowodnić (wiernym) komunikację z biskupem”¹³. Zmianę tę ułatwiła również i śmierć biskupa kieleckiego Wojciecha de Boża Wola Górskiego, która nastąpiła 1 II 1818 r. Ta sama bulla papieska dokonała równocześnie podziału terytorium dawnej diecezji kieleckiej, przydzielając z niej do sandomierskiej 13 dekanatów (Opoczno, Skrzyńsko, Żarnowiec, Radom, Przytyk, Solec, Kunów, Bodzentyn, Opatów, Zawichost, Koprzywnica i Połaniec) z 189 parafiami i 2 kolegiatami (Sandomierz — wyniesiony do godności katedry, Opatów); diecezji zaś krakowskiej przywrócono 7 dekanatów (Kielce, Chęciny, Kije, Sokolina, Pacanów, Opatowiec i Kurzelów) z 112 parafiami i 1 kolegiatą (Kielce); wreszcie do diecezji lubelskiej wcielono 3 dekanaty (Chodel, Urzędów, Zaklików) z 43 parafiami¹⁴.

Chociaż dopiero 17 IV 1819 r. arcybiskup warszawski F. Malczewski, jako delegat apostolski, dekretem *Cum tot sumptibus*, ogłosił zniesienie diecezji kieleckiej i podział jej terytorium, to faktycznie konsystorz biskupi w Kielcach funkcjonował tylko do 31 XII 1818. Z dniem 1 stycznia 1819 r. biskupi Krakowa, Sandomierza i Lublina przejęli jurysdykcję na przydzielonych sobie terenach z dawnej diecezji kieleckiej¹⁵. Nowo zorganizowana diecezja krakowska objęła świeżymi granicami, oprócz Rzeczypospolitej Krakowskiej (4 dekanaty, 46 parafii), nadto terytoria położone w Królestwie Polskim, obejmujące 18 dekanatów z 239 parafiami, 5 kolegiat, 5 opactw, 15 klasztorów męskich, 3 żeńskie, 516 kapłanów pracujących w duszpasterstwie i 464485 wiernych¹⁶.

W ramach represji po powstaniu listopadowym rząd carski zabronił biskupowi Karolowi Skórkowskiemu wykonywania jurysdykcji kościelnej nad

¹¹ B. K u m o r, Organizacja s. 201 nn.

¹² Ibid. s. 211 n.

¹³ E. M ü n c h, op. cit. s. 759; Papiestwo s. 273—274.

¹⁴ Papiestwo s. 271—283; Synodus dioecesis Kielcensis 1927, Kielce 1927 s. 6; B. K u m o r, Organizacja s. 215.

¹⁵ B. K u m o r, Organizacja s. 215.

¹⁶ Elenchus dioecesis Cracoviensis 1819 (bez paginacji); por. B. K u m o r, Organizacja s. 215 n.

częścią diecezji położonej w Królestwie Polskim, a dekretem z 15 VII 1833 r. zamianował administratorem tej części diecezji ks. Adama Paszkowicza¹⁷. Sankcjonując ten stan rzeczy, delegat apostolski Piotr Ostini, nuncjusz wiedeński, dekretem *Quum sua Majestas* z 29 IV 1834, powierzył ks. Paszkowiczowi „administrację diecezji krakowskiej w Królestwie Polskim, ale tylko prowizorycznie”, zastrzegając się jednakże przed jakimkolwiek podziałem diecezji na przyszłość¹⁸. Rozdwojenie zarządu nie trwało długo. 24 XI 1835 r. Rada Administracyjna Królestwa postanowiła, że „rozdwojone dotąd części diecezji krakowskiej mają być połączone w jedną całość”, powierzając zarząd całej diecezji ks. Franciszkowi Zglenickiemu z Krakowa¹⁹.

3 II 1841 nuncjusz wiedeński L. Altieri, upoważniony specjalnie przez Stolicę Apostolską, dekretem *Ex peculiari et expressa*, mianował biskupa Ludwika Łętowskiego, wikariusza kapitulnego w „krakowskiej” części diecezji, wikariuszem apostolskim na część diecezji położoną w Królestwie Polskim²⁰. Ten stan zarządu zjednoczoną diecezją potwierdził car Mikołaj I (22 III 1842) i polecił odtąd nazywać „kielecko-krakowską”, co faktycznie ogłosił biskup Łętowski 11 IV 1842²¹.

Ze względu na konflikt z politycznymi władzami Królestwa, biskup Łętowski zrezygnował z rządów diecezji w Królestwie Polskim (22 IV 1848) i delegował jurysdykcję na ten teren ks. Maciejowi Majerczakowi, oficjałowi kieleckiemu; zgodnie też z tym postanowieniem Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych, w piśmie do ks. Majerczaka z dnia 24 V 1848, zatwierdziła go na administracji bez odnoszenia się do biskupa Łętowskiego. 21 IV 1849 nuncjusz apostolski w Wiedniu, jako delegat apostolski, zamianował ks. Majerczaka „wikariuszem apostolskim części diecezji krakowskiej w Królestwie Polskim”²², co następnie potwierdził pap. Pius IX, bullą *Apostolatus officium* z 27 IX 1862, wynosząc ks. Majerczaka do godności biskupa in partibus infidelium²³. 23 II 1872 r. tenże papież, w bulli *Apostolatus officium*, zaadresowanej na ręce ks. Tomasza Kulińskiego, nazwał po raz pierwszy diecezję krakowską w Królestwie „kielecko-krakowską”, przy czym stwierdził, że jest ona rządzona przez „administratora i wikariusza apostolskiego”²⁴.

Po wcieleniu Krakowa do Austrii (1846) i zamianowaniu osobnego wikariusza apostolskiego dla austriackiej części diecezji (1862), nie było już widoków na powtórne zjednoczenie obydwu jej części. Toteż jeszcze 30 XI 1860 r. rząd austriacki zaproponował Rosji wszczęcie rozmów i powołanie komisji „dla separacji diecezji Kielce-Kraków”, na co dwór petersburski odpowiedział pozytywnie (16 III 1861)²⁵. Powołana przez obydwu państw komisja, po długoletnich rozmowach (1864—1874), podpisała 21 VI 1874 „Protokół koń-

¹⁷ ADKiel: Akta konsystorskie administratorów diecezji kieleckiej nr 2 (kopia dokumentu), bez paginacji; por. B. Kumor, Organizacja s. 216.

¹⁸ ADKiel: Akta konsystorskie nr 2 (kopia).

¹⁹ Ibid. (Dokum. oryg. pap.).

²⁰ AKapMK: Acta actorum capit. Cracov., vol. 27a (1836—1841) s. 172—176 (dekret).

²¹ ADKiel. (Dokum. oryg. pap.).

²² Ibid. (Dokum. oryg. pap.).

²³ ADKiel: Pergaminy nr 48 (Dokum. pap., kopia).

²⁴ Ibid: Pergaminy nr 51 (kopia, perg.); Ōst. HHSt, F. 26: Generalia 1830—1860, F. 8 k. 26—27' (Relacja o nominacji ks. Majerczaka).

²⁵ Ōst. HHSt, F. 26: Generalia. S—V 1861—1869: Diözese Krakau (Memorandum z dnia 18 IV 1862).

cowy”²⁶, mocą którego usunięto problemy sporne, utrudniające dotąd zorganizowanie dwóch niezależnych diecezji.

Wydana 20 I 1880 r. przez Leona XIII bulla *Sanctae Apostolicae Sedis*, nakreślająca nowe granice diecezji krakowskiej na obszarze zaboru austriackiego, pominęła całkowitym milczeniem jej dawne posiadłości w Królestwie²⁷. Prawie równocześnie rozmowy nad przywróceniem do życia diecezji kieleckiej prowadziła Rosja. Koniec prowizorycznym rządóm i samemu wikariatowi apostołskiemu w Kielcach położył 8 artykuł „Umowy przedwstępnej” między Stolicą Apostolską a Rosją z 31 X 1880, w myśl którego „diecezja kielecka winna być kanonicznie erygowana i odłączona od diecezji krakowskiej”. Umowa ta została następnie zatwierdzona przez układ zawarty między Rosją a Stolicą Apostolską 24 XII 1882²⁸. W wykonaniu tejże umowy pap. Leon XIII, bullą *Ut primum catholicae Ecclesiae* z 28 XII 1882, „kielecka część diecezji odłączył od Krakowa i utworzył z niej diecezję kielecką”²⁹. Zarządzenie papieskie wprowadził w życie, jako delegat apostołski, biskup sandomierski Antoni Sotkiewicz, dekretem *Omnibus et singulis* z 15 VI 1883, przydzielając nowej diecezji 8 dekanatów i 229 parafii z dawnej diecezji krakowskiej³⁰.

15 III 1883 r. pap. Leon XIII mianował biskupem przywróconej diecezji ks. T. Kulińskiego, dotychczasowego wikariusza apostołskiego w Kielcach³¹. W ten sposób po 65 latach diecezja została wznowiona, a jej nowo zakresłone granice utrzymały się bez zmian do 1925 r.

Tylko nieznaczne przesunięcie granic miało miejsce w 1919 r. Na mocy dekretu Kongregacji Konsystorialnej *Quum episcopus Wladislaviensis* z 7 II 1919, wyłączono z diecezji kieleckiej wieś Rudnik Mały w parafii Koziegłowy i przyłączono do par. Starcza w diecezji włocławskiej³².

Utworzona w r. 1807 diecezja obejmowała w r. 1810 w 3 obwodach politycznych (kielecki, radomski i lubelski) 23 dekanaty, 344 parafie i filie, 4 kolegiaty (Wiślica, Sandomierz, Skalbierz, Kurzelów), 35 klasztorów męskich (w tym 2 opactwa), 5 żeńskich³³. W r. 1879 kielecki wikariat apostołski obejmował 8 dekanatów, 229 parafii, 16 filii, 119 kaplic publ., 3 klasztory męskie, 4 żeńskie, 311 kapłanów diecezjalnych, 16 zakonnych i 581808 wiernych³⁴. W r. 1882 diecezja kielecka liczyła 8 dekanatów, 229 parafii, 16 filii, 119 kaplic publicznych, 1 klasztor męski, 2 żeńskie, 319 kapłanów diecezjalnych, 36 zakonnych i 593598 wiernych³⁵. W r. 1913 diecezja obejmowała 8 dekanatów, 247 parafii, 31 filii, 145 kaplic publ., 1 klasztor żeński, 345 kapłanów diecezjalnych i 1004206 wiernych³⁶. W r. 1918 diecezja

²⁶ Öst. HHSt, F. 26: Generalia 1830—1860, Fasc. 8 (Protocole finale z 21 VI 1874).

²⁷ B. Kumor, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej* s. 95, 162—164 (Tekst bulli); Tenze, *Organizacja* s. 222 n.

²⁸ A. Boudou, op. cit., II s. 553, 556 n.

²⁹ ADKiel: Pergaminy nr 830/55 (Dokument oryg. perg.); P. Kubicki, Antoni Ksawery Sotkiewicz biskup sandomierski 1826—1901, Sandomierz 1931 s. 258—264.

³⁰ Ibid: Pergaminy nr 49 (Dokum. oryg. pap.).

³¹ A. Boudou, op. cit., II s. 540.

³² AAS, XI (1919) s. 119—120.

³³ *Elenchus dioecesis Kielcensis 1810* (bez paginacji); por. B. Kumor, *Organizacja* s. 205—207.

³⁴ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri Dioecesis Kielcensis 1879* s. 85.

³⁵ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri Dioecesis Kielcensis 1882* s. 85.

³⁶ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri Dioecesis Kielcensis 1913* s. 160.

posiadała 25 dekanatów, 262 parafie, 425 kapł. publ., 365 kapłanów i 1089172 wiernych³⁷.

Zgodnie z bullą z 13 VI 1805 r. kapituła katedralna składała się z 3 prałatur (prepozyt, dziekan i scholastyk) oraz 3 kanonii gremialnych³⁸. Prawdopodobnie w rezultacie starań biskupa W. Górskiego rząd Księstwa Warszawskiego zgodził się na powiększenie kapituły, która w r. 1810 składała się z 6 prałatur (nadto: archidiakon, kustosz i kantor) oraz 7 kanonii gremialnych³⁹. Na mocy dekretu wykonawczego bulli *Ut primum* przez biskupa Sotkiewicza w skład kapituły katedralnej weszło 4 prałatów (dziekan, archidiakon, scholastyk, kustosz) i 8 kanoników gremialnych⁴⁰.

5. DIECEZJA CHEŁMSKA I LUBELSKA

Katastrofa Państwa Polskiego w postaci rozbiorów kraju spowodowała podział terytorium diecezji chełmskiej między Austrię i Rosję, a w dalszej konsekwencji jej kasatę, translację do Lublina i uformowanie nowego terytorium diecezji lubelskiej. Po pierwszym rozbiorze Polski (1772) większa część diecezji, wraz z Zamościem, znalazła się w granicach zaboru austriackiego. Z 10 dekanatów i 85 parafii diecezji przedrozbiorowej (Bełż — 7 parafii, Chełm — 14, Grabowiec — 9, Hrubieszów — 5, Krasnystaw — 9, Luboml — 10, Potylicz — 9, Sokal — 8, Turobin — 6 i Zamość 10)¹, aż 7 dekanatów niepełnych z kolegiatą w Zamościu i 51 parafiami zostało odciętych kordonem austriackim. Były to następujące dekanaty i parafie — 1) dekanat zamojski: Zamość, Łabunie, Krasnobród, Józefów, Górecko Kościelne, Szczebrzeszyn, Wieląncza, Nielisz, Stary Zamość, Sitaniec; 2) dekanat krasnostawski: Bończa, Mokrelipie, Skierbieszów, Uchanie; 3) dekanat hrubieszowski: Horodło, Hrubieszów, Kryłów, Moniatycze, Trzeszczany; 4) dekanat grabowiecki: Dub, Grabowiec, Dzierążnia, Gródek, Łaszczów, Nabróż, Tyszowce, Rachanie, Wozuczyn; 5) dekanat potylicki: Lipsko, Magierów, Narol, Płazów, Rawa Ruska, Potylicz, Tomaszów Lubelski, Uhnów; 6) dekanat bełżski: Bełż, Chodywańce, Dobrotwór, Mosty, Oszczów, Stojanów, Żerniki; 7) dekanat sokalski: Ostrów, Sokal, Stanin, Rzeplin, Tartaków i Waręż; a nadto 17 klasztorów i rezydencji męskich z 256 zakonnikami i 2 żeńskie z 37 zakonnkami. Do r. 1782 utworzono na tym terenie jeszcze 3 kapelanie lokalne: Zadęba, Łaszczówka i Witków².

W granicach Rzeczypospolitej pozostały: dekanat chełmski z 14 parafiami, krasnostawski z 5, lubomelski z 10 i turobiński z 6 parafiami, a nadto z hrubieszowskiego dekanatu parafia Dubienka³; w sumie 4 dekanaty i 36 parafii.

³⁷ Synodus dioecesis Kielcensis 1927, Kielce 1927 s. 9; Nieco inną statystykę podaje C. Krasa (Zur Statistik s. 127).

³⁸ Bull. Rom. Cont., XII s. 307—319.

³⁹ Consignatio cleri dioecesis Kielcensis 1810 (bez paginacji).

⁴⁰ ADKiel: Pergaminy nr 57 (Dokum. oryg.).

¹ WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. Nr 408: Rozporządzenia państwowe i kościelne 1773—1776 s. 165: Dispartimentum subsidii charitativi per decanatus et ecclesias dioecesis Chelmensis 1773. Dekanat krasnostawski pozostał właściwie przy Polsce.

² WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. Nr 409: Rozporządzenia biskupów chełmskich 1777—1791 s. 288—313: Consignatio reperibilium in dioecesi Zamoscano-Premisliensi rit. lat. beneficiorum, capellarum, confraternitatum, monasteriorum et residentiarum conventualium 1782.

³ AKapŁ. (Archiwum Kapituły Łowickiej): Regest dyjecezyjów (po 1784). bez paginacji; BAV, Proc. consist., vol. 192: Processus R. D. Adalberti Skarszewski ad ecclesiam cathedrallem Chelmensensem, nec non super statu ejusdem Ecclesiae 1790 k. 91'.

Początkowo rządy biskupa chełmskiego w „galicyjskiej” części diecezji nie napotykały na poważniejsze trudności. W Zamościu bowiem istniał oficjałat foralny, utworzony jeszcze 10 X 1663 r. przez biskupa Tomasza Leżeńskiego⁴. Ten też oficjałat, ze względu na nowy kordon graniczny, załatwiał zapewne z całego okręgu bieżące sprawy kościelne, a tylko w sprawach ważniejszej wagi odnoszono się do biskupa w Krasnymstawie. Stan ten nie trwał jednakże zbyt długo. Na żądanie władz austriackich biskup chełmski Antoni Onufry Okęcki nadał konsystorzowi zamojskiemu najpóźniej w 1775 r. uprawnienia konsystorza generalnego. W liście bowiem tegoż biskupa z 29 IX 1775, skierowanym do wiernych „galicyjskiej” części diecezji, jest wzmianka o „konsystorzu generalnym w Zamościu”⁵.

W sytuacji, jaką wytworzył pierwszy rozbiór Polski, dalszą sprawą niecierpiącą zwłoki było zagadnienie dostosowania granic parafii po obydwu stronach kordonu zaborczego do nowych granic państwowych. Niektóre bowiem parafie zostały podzielone pod względem przynależności państwowej. W uregulowaniu tego problemu było zainteresowane nade wszystko państwo zaborcze. Ono też wystąpiło pierwsze z wnioskiem w tej sprawie. Na żądanie cyrkułu zamojskiego biskup pomocniczy i wikariusz generalny chełmski Melchior Kochnowski rozesłał (25 X 1777) w tej sprawie ankietę do wszystkich proboszczów przygranicznych parafii po obydwu stronach kordonu. W ankiecie tej zapytywał, jakie wsie i miejscowości w zaborze austriackim należą do parafii w Polsce i odwrotnie⁶. W wyniku tej akcji jeszcze w tym samym roku 15 wsi po stronie „galicyjskiej” diecezji zostało odłączone od parafii w Polsce i inkorporowane do parafii „galicyjskich”⁷.

W dalszej kolejności administracja austriacka powzięła zamiar (22 VI 1778) przecięcia łączności obydwu części diecezji i na wypadek śmierci biskupa chełmskiego postanowiła nie dopuścić do objęcia przez następcę rządów w „galicyjskiej” części diecezji⁸. Tymczasem w r. 1780 biskup Okęcki został przeniesiony na biskupstwo poznańskie, a rządy w diecezji chełmskiej objął dotychczasowy koadiutor J. A. Aleksandrowicz⁹. W tej sytuacji Gubernium Lwowskie 9 VI 1780 r. zwróciło się do wiedeńskiej kancelarii nadwornej z zapytaniem, czy zezwolić mu na przejęcie jurysdykcji kościelnej w „galicyjskiej” części diecezji, na co odpowiedziano 17 VI 1780, że „należy przyjąć postawę wyczekującą”¹⁰. W związku z tym biskup Aleksandrowicz zwrócił się za pośrednictwem tegoż gubernium do ces. Marii Teresy (3 IX 1780) o zezwolenie na bezpośrednie pełnienie jurysdykcji kościelnej w zakordonowanej części diecezji. W odpowiedzi na prośbę cesarzowa, dekretem kancelarii na-

⁴ ADL. A nr 147: Acta iudicaria Consistorii Zamoscensis in dioecesi Chelmensi R. D. Andreae Kłopotcki 1663—1666 k. 1—1', 1'—3'.

⁵ WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. Nr 408: Rozporządzenie 1773—1776 s. 164.

⁶ WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. Nr 409: Rozporządzenie biskupów 1777—1791 s. 13.

⁷ Ibid. s. 314: Informacja o wsiach odpadłych od Polski (1777). Z parafii Dubienka — Skwiczyn, Białopole, Bużno do parafii Uchanie, zaś Siedliszcze do parafii Moniatycze. Z parafii Tarnogóra — Wirkowice do parafii St. Zamość. Z parafii Biłgoraj — Majdan Księzopolski, Lpowiec, Bodziaki, Dereźnia, Wolaniny do projektowanej parafii Majdan Księzopolski, tymczasem do Tarnogrodu. Z parafii Krasnystaw — Gruszka Wielka i Mała, Staw do parafii Nielisz. Z parafii Turobin — Zagórze i Podlesie do parafii Mokrelipie.

⁸ Ōst. HHSt, St. R. nr 64: Protocoll 1778, Bd I nr 610.

⁹ A. Kossowski, Aleksandrowicz Jan Alojzy. W: *Pol. Słow. Biogr.*, I s. 68.

¹⁰ Ōst. HHSt, St. R. nr 70; Protocoll 1780, Bd II nr 1027.

dwornej z 27 XI tr., „ze względu na osobiste zasługi petenta”, zawiesiła wszczętą separację diecezji¹¹.

Stan ten nie trwał długo. 29 XI 1780 r. zmarła ces. Maria Teresa, która w odniesieniu do administracji kościelnej na ziemiach polskich w żadnym wypadku nie wprowadziła drastycznych zmian, a nieco później (12 IX 1781) zmarł również biskup chełmski Aleksandrowicz. W tej sytuacji ces. Józef II, postanowieniem z dnia 29 I i 13 II 1782, zarządził natychmiastowe wcielenie „galicyjskiej” części diecezji chełmskiej do biskupstwa przemyskiego¹². 1 V 1782 r. biskup przemyski Józef Kierski przejął zwyczajną jurysdykcję kościelną w inkorporowanej części diecezji¹³. Wprawdzie 18 V 1782 r. w kancelarii wiedeńskiej wysunięto projekt ewentualnego utworzenia z owych terenów osobnej diecezji¹⁴, ale planów tych zaniechano. Nie wiadomo natomiast, mimo pilnej kwerendy, czy zmiany te otrzymały konieczną w tym wypadku sankcję prawną Stolicy Apostolskiej.

Na skutek tych zarządzeń diecezja chełmska została zacieśniona do części polskiej i obejmowała 4 dekanaty i 36 parafii. W związku z tak poważnym uszczupleniem diecezji Sejm Czteroletni, konstytucją z 11 VI 1790, zadecydował: „w uskutecznieniu podziału umówionego ze Stolicą Świętą Apostolską dyecezyów, ponieważ część dyecezyi krakowskiej, to jest województwo lubelskie, Ziemia Łukowska, powiat urzędowski i Ziemia Stężycka, biskupowi chełmskiemu do tej szczupłej dyecezyi, którą on dziś posiada, przydaje się —, który odtąd tytuł biskupa lubelskiego i chełmskiego razem brać będzie”¹⁵. Zmiany te potwierdził pap. Pius VI, dekretem Kongregacji Konstytucyjnej *Quum Reverendissimus* z 20 VII 1790; dekret ten jednakże nie zatwierdzał zmiany nazwy diecezji¹⁶. Dzięki tym zmianom biskupstwo zyskało 7 dekanatów — lubelski (parafie: Abramowice, Bełżyce, Czerniejów, Czwartek, Konopnica, Lublin, Matczyn, Zemborzyce, oraz filie Krężnica i Wojciechów); parczewski (parafie: Biskupice, Bystrzyca, Czemierniki, Dys, Fajslawice, Kamionka, Kijany, Krasienin, Lubatów, Łańcuchów, Łęczna, Mełgiew, Ostrów, Parczew, Piaski, Puchaczów, Rudno, Serniki); kazimierzowski (Baranów, Bochotnica, Garbów, Kazimierz, Klementowice, Kurów, Markuszów, Michów, Wąwolnica, Wilków, Włostowice, Żyrzyn i filia Karczmiska); łukowski (Adamów, Domanice, Kock, Łuków, Łysobyki, Pruszyń, Radoryż, Radzyń, Serokomla, Siedlce, Stanin, Trzebieszów, Tuchowicz, Ulan, Wojcieszków, Zbuczyn); stężycki (Bobrowniki, Brzeziny, Drażków, Gołąb, Gończyce, Górzno, Kłoczew, Korytnica, Maciejowice, Nowodwór, Okrzeja, Pawłowice, Ryki, Samogoszcz, Stężyca, Wargocin, Wilczyska, Żabianka, Żelechów); chodelski (Boby, Boiska, Bychawa, Chodawa, Chodel, Częstoborowice, Kiełczewice, Krzczonów, Niedrzwica, Opole, Piotrawin, Wilkołaz, Za-

¹¹ ADL 18: Korespondencje rządowe 1776—1783, bez pag. (pod datą 22 X 1780): Ad humillimas preces — summo decreto aulico de 27 mensis Novembris — Augustissima Majestas in consideratione meritorum personalium — Dominationis Vestrae separationem dioecesis adhuc ulterius suspendi clementissime resolvit.

¹² ADPrzem. nr 88: Litterae et edicta Exc. Gubernii ad R. D. de Kierski ep. Premisl. tempore revindicationis Regnorum Galiciae et Lodomeriae emanata, t. III nr 531 s. 61—62; ADL nr 18; Korespondencje, bez pag. (pod datą 5 V 1782).

¹³ ADPrzem. nr 88: Litterae nr 532 s. 62—63; por. A. Gilewicz, W. A. Serczyk, Kierski Józef Tadeusz, W: *Pol. Słow. Biogr.*, XII s. 428 n.

¹⁴ Öst. HHSt, St. R. nr 79: Protocoll 1782, Bd II nr 1684.

¹⁵ Volumina legum, IX nr 151 s. 175.

¹⁶ ADL, Repertorium nr 60, teka 131 k. 54—54' (Dokum. oryg. pap.); nr I 170: Protocollum actorum curiae episcopalis Helmensis et Lublinensis 1791—1802 s. 879 (reg.); Arch. S. Congreg. Concilii Romae, Relationes episcoporum: Dioecesis Chelmensis 1787 k. 92 nn. (kopia).

krzówek, oraz filie Kluczkowice i Ratoszyn); urzędowski (Batorz, Biała, Borów, Dzierzkowice, Frampol, Goraj, Gościeradów, Kraśnik, Modliborzyce, Popkowice, Potok, Prawno, Radęcin (?), Rybitwy, Świeciechów, Targowisko, Urzędów, Wysokie, Zaklików, oraz filie Blinów i Rzeczycy), łącznie 106 parafii, 7 filii, 17 klasztorów męskich, 5 klasztorów żeńskich i 1 kolegiatę pw. św. Michała w Lublinie¹⁷.

Po trzecim rozbiore Polski zabużańska część diecezji (dekanat lubomelski z 10 parafiami) została przyłączona do Rosji. Dla tej części biskup Wojciech Skarszewski erygował 28 IX 1795 r. oficjałat ratneński, powierzając jurysdykcję nad nim ks. Mikołajowi Faliszewskiemu, kantorowi kapituły łuckiej, a nieco później (11 V 1796) biskupowi kijowskiemu Kasprowi Cieciszowskiemu¹⁸. W ramach reorganizacji hierarchii Kościoła łacińskiego na terenach polskich, włączonych w 2 i 3 rozbiore do Rosji, delegat apostolski Wawrzyniec Litta, dekretem *De apostolicae potestatis plenitudine* z 8 VIII 1798, włączył oficjałat ratneński do diecezji łuckiej, której granicę zachodnią ustanowił na granicy politycznej austriacko rosyjskiej, biegnącej rzeką Bug, co potwierdził pap. Pius VI, bullą *Maximis undique pressi calamitatibus* z 15 XI 1798¹⁹.

W związku z reorganizacją politycznej administracji terytorialnej, przedsięwziętej przez Austrię na ziemiach Galicji Zachodniej, zaborcze władze gubernialne, rozporządzeniem z 28 I 1798, nakazały biskupowi W. Skarszewskiemu dostosować granice dekanatów do nowych granic cyrkułów politycznych, przy czym całą diecezję objęły granice 4 cyrkułów: chełmskiego, lubelskiego, radzyńskiego i józefowskiego²⁰. W wykonaniu tego zarządzenia okazało się, że:

1° żadna parafia macierzysta zaboru austriackiego nie posiadała filii, względnie wsi parafialnych w innym zaborze;

2° poza granicami wymienionych cyrkułów pozostawały parafie: Siedlce (cyrkuł siedlecki) i Wargocin (cyrkuł radomski);

3° w granicach natomiast cyrkułu radzyńskiego znalazła się parafia Łaskarzew z diecezji poznańskiej.

W liście z 16 IV 1799 r. biskup Skarszewski podał projekt, by dla cyrkułu siedleckiego i białskiego, obejmujących parafie diecezji łuckiej, płockiej i poznańskiej, utworzyć nową diecezję²¹.

Na polecenie rządu austriackiego rozpoczął biskup Skarszewski negocjacje z ordynariuszami Krakowa i Poznania w sprawie przekazania przez nich jurysdykcji kościelnej na tereny tegoż zaboru. Mimo bardzo silnych nacisków ze strony władz zaborczych, nie przejął on jurysdykcji kościelnej nad parafią Łaskarzew bez uprzednich pełnomocnictw ze strony biskupa poznańskiego²². Pełnomocnictwa te otrzymał 30 IV 1799 od biskupa poznańskiego

¹⁷ ADL, I 173: *Protocollum variarum relationum ab anno 1796, quo coepit caes.-reg. regimen in Galicia Occidentali ad annum 1806* s. 112—118: *Consignatio decanatum et parochiarum ad dioecesim Helmensensem et Lublinsensem spectantium 1798*; BAV, *Proc. consist. vol. 192: Processus R. D. Adalberti Skarszewski 1790 k. 91'*; Arch. S. Congreg. Concilii Romae, *Relationes episcoporum: Dioecesis Chelmensis 1792*; por. S. Chodyński, *Chełmskie biskupstwo ob. łac. W: Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, III s. 250.

¹⁸ ADL, nr 170: *Protocollum actorum curiae episcopalis episcopi Helmensis et Lublinsensis 1791—1802* s. 3—4.

¹⁹ Akty i gramoty s. 80—85, 125—132.

²⁰ ADL, I 173: *Protocollum variarum relationum 1796—1806* s. 104—105.

²¹ *Ibid.* s. 112 nn. (Dokum. z 4 III 1798), s. 141 (Relacja z 5 XI 1798), s. 156 (Relacja z 29 XII 1798), s. 170—173 (16 IV 1799).

²² *Ibid.* s. 174 (Skarszewski do Gubernium 10 V 1799).

Ignacego Raczyńskiego, a 23 VI tr. włączył Łaskarzew do dekanatu stężyckiego²³. Prawie równocześnie, tzn. 20 VI tr. delegował, na żądanie władz politycznych, jurysdykcję administratorowi „galicyjskiej” części diecezji łuckiej ks. Halyburtonowi, rezydującemu w Białej, na parafię Siedlce, a biskupowi krakowskiemu Turskiemu — na parafię Wargocin²⁴. Ta ostatnie zmiana nie posiadała charakteru trwałego. W r. 1803 proboszcz wargociński ks. R. Gałkiewicz zwrócił się do konsystorza lubelskiego z zapytaniem, „do jakiej diecezji winien należeć, ponieważ ordynariusz krakowski nie przejął dotąd nad jego parafią jurysdykcji kościelnej?”. W odpowiedzi na to biskup Skarszewski, w liście do gubernium z 18 IV 1803, podał sugestię, by Wargocin włączyć z powrotem do diecezji chełmskiej, a nawet ze względu na zgon proboszcza w tejże parafii, zamianował na tę placówkę komendarza²⁵. Po otrzymaniu pozytywnej odpowiedzi, dokumentem z 26 VI 1803, przyłączył parafię do diecezji chełmskiej i zaliczył ją do dekanatu stężyckiego; 5 XI tr. ogłosił konkurs na wakujące probostwo w Wargocinie²⁶.

W nowo uformowanych granicach diecezja chełmska otrzymała 31 XII 1796, na prośbę biskupa W. Skarszewskiego, od rządu wiedeńskiego część uposażenia biskupstwa krakowskiego (Iłża, Mirów, Zborówek)²⁷, podobnie jak i kapituła katedralna²⁸. Co więcej biskup Skarszewski poczynił w Wiedniu starania o przywrócenie do diecezji parafii powiatu żółkiewskiego, utraconych w 1782 r. na rzecz diecezji przemyskiej, ale decyzja cesarska z 10 II 1798 przecięła negatywnie tę petycję²⁹.

Tymczasem w ramach ogólnej reorganizacji hierarchii kościelnej w monarchii naddunajskiej nadworna kancelaria cesarska w Wiedniu, na wniosek Gubernium Galicyjskiego (13 VIII 1801), postanowiła 20 VIII 1801:

- 1° przenieść stolicę diecezji z Chełma do Lublina;
- 2° zredukować uposażenie biskupstwa do 8 tys. flor.,
- 3° zredukować skład i uposażenie kapituły katedralnej (1200 flor. — praciaci, 1000 flor. — kanonicy);
- 4° wszcząć w Rzymie starania o sankcje kanoniczne dla tych zmian ze strony Stolicy Apostolskiej³⁰.

Zanim podjęto odpowiednie rozmowy w Rzymie, ukonstytuowała się w 1802 r. specjalna komisja o charakterze mieszanym (państwowo-kościelna), której celem było przygotowanie odpowiednich wniosków dla rządu. Komisja ta na posiedzeniu przed 20 XI 1802 r. wysunęła następujące dezyderaty:

1° Stolicę diecezji należy przenieść z Krasnegostawu do Lublina i nadać jej nową nazwę „lubelska”;

2° Kapituła katedralna, która według projektu gubernialnego winna objąć 3 prałatury i tyleż kanonikatów, może być zwiększona o 4 dalsze kanonikaty dla dwóch kaznodziejów i tyłuż penitencjarzy;

²³ ADL, nr 170: *Protocollum* 1791—1802 s. 690—691 (Dokum. z 30 IV 1799); I 173: *Protocollum* 1796—1808 s. 178—179 (Skarszewski do Gubernium 23 VI 1799).

²⁴ ADL, I 170: *Protocollum* 1791—1802 s. 696—701.

²⁵ ADL, I 173: *Protocollum* 1796—1808 s. 317.

²⁶ ADL, I 171: *Protocollum actorum curiae episcopalis stante regimine R. D. Adalberti Leszczyc Skarszewski ep. Lublinensis ex annis 1803—1821 s. 18 n.*

²⁷ *Öst. HHSt., St. R.* nr 148: *Protocoll* 1796, Bd IV nr 3724 (29 X 1796), nr 4282 (31 XII 1796), nr 4403 (31 XII 1796).

²⁸ *Ibid.* nr 161: *Protocoll* 1799, Bd II nr 211 (9 VIII 1799).

²⁹ *Ibid.* nr 157: *Protocoll* 1798, Bd I nr 651.

³⁰ *Ibid.* nr 171: *Protocoll* 1801, Bd II nr 2894.

3° Ze względu na ewentualne powiększenie diecezji o 3 dalsze cyrkule (Biała, Siedlce, Wiązownia) należy zachować tymczasowo seminaria duchowne w Krasnymstawie i Janowie, dokąd nie będzie odpowiednich gmachów w Lublinie; to zaś ostatnie winno pomieścić przynajmniej 60 alumnów;

4° Obok dalszych, o mniejszym znaczeniu, postulatów biskup Skarszewski dołączył prośbę, aby „wszystko to stało się zgodnie z prawem kościelnym, przy pełnym zatwierdzeniu poczyną przez Stolicę Apostolską”³¹.

Jednym z głównych problemów tego projektu była sugestia włączenia do nowej diecezji lubelskiej tych części diecezji łuckiej, płockiej i poznańskiej, które znalazły się po 1795 r. w granicach zaboru austriackiego. Wprawdzie odnośni ordynariusze utworzyli dla tych terenów wikariaty generalne, ale było to rozwiązanie tylko prowizoryczne. Jeszcze w 1797 r. rządy austriackie nosiły się z myślą utworzenia dla tych części osobnej diecezji, względnie włączenie ich do diecezji chełmskiej. Powołana w tym celu specjalna komisja rządowa poleciła 11 VII 1799 r. biskupowi Skarszewskiemu, by rozpoczął negocjacje z biskupami Łucka, Płocka i Poznania w sprawie przekazania mu jurysdykcji kościelnej na te tereny; po otrzymaniu odpowiednich pełnomocnictw, ostateczna decyzja i tym razem miała być zarezerwowana Stolicy Apostolskiej³². Ale ze względu na sytuację polityczną sprawy te nie były zbyt proste do załatwienia. Wprawdzie do 24 XII tr. udało się biskupowi Skarszewskiemu skontaktować z ordynariuszami Łucka i Płocka, ale to jeszcze nie rozwiązało sprawy. 17 X tr. odpowiedział biskup łucki K. Cieciszowski oświadczając, że na skutek nowej cyrkumskrypcji diecezji łuckiej (1798), nie posiada jurysdykcji kościelnej w zaborze austriackim. Biskup płocki przesłał potrzebną delegację (14 IX 1799), podczas gdy Poznań tym razem nic nie odpowiedział³³.

Tymczasem rząd austriacki, trzymając się polityki faktów dokonanych i chcąc wywrzeć decydujący nacisk na biskupa Skarszewskiego, polecił mu 7 II 1800 r. przejąć jurysdykcję kościelną przynajmniej nad częściami diecezji łuckiej i płockiej, ponieważ z Poznania nie było wciąż odpowiednich pełnomocnictw. Ale i ta presja nie przyniosła zamierzonego przez administrację austriacką skutku. Biskup Skarszewski w piśmie do gubernium oświadczył wprawdzie, że prawnie może przejąć pod własny zarząd „galicyjskie” kościoły diecezji płockiej (19 parafii), ale praktycznie jest to niemożliwe, albowiem parafie te nie mają połączenia terytorialnego z diecezją chełmską. Odnośnie zaś administracji części diecezji łuckiej i poznańskiej sugerował, by zwrócić się do metropolity gnieźnieńskiego³⁴.

Trzeba atoli zauważyć, że jeszcze w tym samym roku (3 V 1800) biskup Raczyński z Poznania delegował jurysdykcję kościelną na te tereny, ale nie biskupowi chełmskiemu, lecz wikariuszowi kapitulnemu w Krakowie ks. J. Olechowskiemu. Czy natomiast zwracano się, jak radził biskup Skarszewski, do metropolity gnieźnieńskiego Ign. Krasickiego w sprawach jurysdykcji kościelnej? Wydaje się, że raczej nie. Akta czynności obydwu biskupów nie mówią nic na ten temat. Rząd austriacki bowiem rozpoczął niebawem rozmowy ze Stolicą Apostolską. Na wniosek kancelarii nadwornej ces. Franciszek II, najwyższym postanowieniem z dnia 23 XII 1801 i 10 V 1803,

³¹ ADL, I 173: Protocollum 1796—1808 s. 285—292 (Skarszewski do Gubernium Zachodniej Galicji 20 XI 1802).

³² Ibid. s. 187 n. (Skarszewski do Nadwornej Komisji Cesarskiej 1 VIII 1799).

³³ Ibid. s. 208—209 (Skarszewski do Nadwornej Komisji Ces. 24 XII 1799).

³⁴ Ibid. s. 215—217 (Skarszewski do Gubernium Galicji Zachodniej 4 III 1800).

zaakceptował urządzenie nowego biskupstwa w Lublinie i polecił rozpocząć rozmowy w Rzymie w tej sprawie ³⁵.

W wyniku tych negocjacji pap. Pius VII zgodził się na sugestię rządu austriackiego. Bullą *Indefessum personarum* z 9 VI 1805 r. odłączył od diecezji chełmskiej 3 dekanaty: chodelski, urzędowski i zaklikowski z 44 parafiami i 5 klasztorami męskimi oraz przydzielił je nowo utworzonej diecezji kieleckiej ³⁶. Dokumenty papieskie wprowadził w życie arcybiskup lwowski K. Kicki dopiero 17 IX 1807 r. Ponieważ prawo kościelne wymagało w takich wypadkach zgody ze strony biskupa zainteresowanego na dysmembrację jego diecezji, dlatego biskup Skarszewski uczynił to *ex post* w dokumencie z 23 IX 1807 ³⁷.

Ten sam papież, zgodnie z warunkami umowy z rządem austriackim, bullą *Quemadmodum Romanorum Pontificum* z 23 IX 1805, zniósł diecezję chełmską, a w jej miejsce powołał do życia diecezję lubelską, przenosząc katedrę, kapitułę i stolicę diecezji z Krasnegostawu do Lublina. W skład nowej diecezji weszły: z dawnej chełmskiej 7 dekanatów (chełmski, krasnostawski, kurowski, lubelski, parczewski, łukcwski i stężycki) z około 110 parafiami; z diecezji łuckiej 4 dekanaty (janowski, międzyrzecki, koszycki i węgrowski) z 47 parafiami; z diecezji poznańskiej 3 dekanaty (garwoliński, latowicki i liwski) z 37 parafiami; z diecezji płockiej 3 dekanaty (kamieńczykowski, stanisławowski i radzyński) z 19 parafiami ³⁸. Bullę papieską wprowadził w życie, jako delegat apostolski, arcybiskup lwowski Karetan Kicki 19 X 1807, dekretem *Universi Christi ovilis* ³⁹.

22 X 1807 biskup Skarszewski przejął jurysdykcję nad częściami diecezji płockiej, poznańskiej i łuckiej, wcielonymi do diecezji lubelskiej ⁴⁰, a równocześnie, na prośbę biskupa kieleckiego Wojciecha Górskiego, zatrzymał jurysdykcję *ad interim* nad 3 dekanatami odłączonymi do diecezji kieleckiej ⁴¹. W listach pasterskich, skierowanych do kleru (22 X 1807) i wiernych (23 X 1807) w dawnych diecezjach łuckiej, płockiej i poznańskiej, obwieścił o przejęciu przez siebie rządów kościelnych ⁴². W dalszych zaś dokumentach, stosując się do poleceń państwowych, zniósł 23 X tr. konsystorzowi generalny w Krasnymstawie, a dla całej diecezji uprawnienia te nadał konsystorzowi lubelskiemu. W dniu następnym (24 X) zmiany te podał do wiadomości duchowieństwa i wiernych w dekanatach krasnostawskim i chełmskim ⁴³.

Nowe granice diecezji były bardzo rozległe, a jej stolica Lublin, pozostawała na kresach południowo-wschodnich. Ze względu więc na bardzo znaczną odległość od Lublina należało usprawnić organizację wewnętrzną diecezji. Z tych to względów 13 XI 1807 r. erygował on oficjałat okręgowy w Garwolinie dla przyłączonych terenów diecezji poznańskiej i płockiej, a 19 VI 1808 podobny oficjałat z siedzibą w Międzyrzecu dla dawnych terenów

³⁵ Ōst. HHSt, St. R. nr 173: Protocolł 1801, Bd IV nr 3950; nr 182: Protocolł 1803, Bd II nr 1616.

³⁶ Bull. Rom. Cont., XII s. 307—319; por. B. Kumor, Organizacja s. 203; ADL, I 171: Protocolłum 1803—1821 s. 119—133 (tekst bulli).

³⁷ ADL, I 171: Protocolłum actorum 1803—1821 s. 106 n.

³⁸ Bull. Rom. Cont., XII s. 374—381.

³⁹ AKapKL, Nr 6: Acta Venerab. Capituli Cathedralis Helmensis inchoata 15 VII 1782 k. 164—173; ADL, I 173: Protocolłum 1803—1821 s. 434—435.

⁴⁰ ADL, I 171: Protocolłum 183—1821 s. 134—135.

⁴¹ Ibid. s. 133—134.

⁴² Ibid. s. 135—137 (22 X 1807), s. 137—139 (23 X 1807).

⁴³ Ibid. s. 139—141 (Skarszewski do duchowieństwa i wiernych 24 X 1807).

diecezji łuckiej. Oficjałem w Międzyrzecu, z szerokimi uprawnieniami, został ks. Adam Kukiel, kanonik łucki⁴⁴. W oficjałacie garwolińskim natomiast funkcje te pełnił początkowo ks. R. Mücke, proboszcz w Gliniance (1808—1811), a następnie ks. Florian Buyno, scholastyk kapituły kijowskiej i proboszcz w Grębkowie (8 I 1811—18 X 1813) oraz ks. Fabian Dąbrowski, kanonik honorowy warszawski⁴⁵.

Niebawem, na skutek pokoju w Schönbrunn (9 X 1909), Austria utraciła na rzecz Księstwa Warszawskiego nie tylko całą diecezję lubelską, ale również m. in. część diecezji przemyskiej w obwodzie zamojskim, obejmującą 4 dekanaty (zamojski, tyiszowiecki, hrubieszowski i tarnogrodzki) z 37 parafiami, 6 klasztorami, 17 miastami, 395 wioskami oraz 24424 wiernymi na wsiach i 20842 w miastach⁴⁶. W takiej sytuacji politycznej biskup przemyski Antoni Gołaszewski delegował 14 II 1811 r. jurysdykcję na te tereny biskupowi lubelskiemu Skarszewskiemu, który ją przejął 5 III 1811⁴⁷. Dla tak znacznych nabytków terytorialnych utworzył on tego samego dnia oficjałat okręgowy w Zamościu. Oficjałem został ks. Maciej Kosiarski, kanonik zamojski i proboszcz w Łabuniach⁴⁸. Specjalnym listem pasterskim powiadomił kler i wiernych o zaszytych zmianach na odcinku jurysdykcji kościelnej (5 III 1811)⁴⁹. Był to okres największej ekspansji diecezji. Siegała ona od Bugu na wschodzie do Wisły w rejonie Stężycy i Garwolina, na zachodzie, od Hrubieszowa i Biłgoraja na południu do Garwolina, Węgrowa i Bugu na północy. Ale tak obszerne granice diecezji nie trwały zbyt długo.

Pierwsze, choć nieznaczne, poprawki graniczne nastąpiły już w 1812 r. Na skutek prośby proboszcza parafii Górecko (okręg zamojski) w imieniu ludności wsi: Majdan Księżopolski, Maziarnia, Maciochy, Zasanie, Brodziaki, Margole, Kapki, Dereźnia Majdańska, Wolaniny i Lipowiec, bp Skarszewski zwrócił się listownie z prośbą do biskupa kieleckiego W. Górskiego o przyjęcie ich do diecezji kieleckiej. 14 II 1812 r. biskup Górski wyraził zgodę, a 22 II tr. biskup Skarszewski dokonał inkorporacji wymienionych wsi do parafii Puszcza Solska w diecezji kieleckiej, do której należały przed pierwszym rozbiorem Polski⁵⁰.

Dalsze wielkie zmiany w stanie posiadania diecezji nastąpiły w związku z utworzeniem Królestwa Polskiego (1815). Na życzenie rządu tegoż Królestwa pap. Pius VII, bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, dostosował strukturę organizacji Kościoła do podziału administracyjnego kraju. Zgodnie z tymi założeniami diecezja lubelska została zacieśniona do granic politycznych wojew. lubelskiego. Zyskała wprawdzie ostatecznie 4 dekanaty i 37 parafii z diecezji przemyskiej, administrowane od 1811 r. przez biskupów lubelskich, a nadto 3 dekanaty i 44 parafie ze zniesionej diecezji kieleckiej

⁴⁴ Ibid. s. 143—145 (Dokument z 13 XI 1807), s. 162—164 (Dokum. z 19 VI 1808).

⁴⁵ Ibid. s. 328—329 (Dokum. z 23 IV 1809), s. 520—522 (Dokum. z 8 I 1811), s. 887—890 (Dokum. z 18 X 1813).

⁴⁶ Ibid. s. 1063—1069; Arch. S. Congreg. Concilii Romae, Relationses episcoporum: Dioecesis Premisliensis — 25 IX 1818.

⁴⁷ Ibid. s. 544—546 (Dokum. A. Gołaszewskiego z 14 II 1811), s. 542—544 (Dokum. W. Skarszewskiego z 5 III 1811), s. 546—553 (Facultates Romanae z 14 V 1806 i 18 I 1806 subdelegowane dla bpa Skarszewskiego).

⁴⁸ ADL, I 171: Protocollum 1803—1821 s. 553—556; WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. Nr 404: Protocollum 1811 nr 5 (reg.).

⁴⁹ ADL, I 171: s. 558—559 (kopia); WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. Nr 404: Protocollum 1811 nr 3 s. 1 (reg.).

⁵⁰ ADL, I 171, s. 705—708 (kopia).

(chodelski, urzędowski i zaklikowski), ale straciła na rzecz nowo utworzonej diecezji janowskiej czyli podlaskiej 13 dekanatów i 118 parafii w wojew. podlaskim, oraz 34 parafie w wojew. mazowieckim na rzecz archidiecezji warszawskiej⁵¹. Zarządzenia papieskie wprowadził w życie arcybiskup warszawski Fr. Malczewski, pełniący obowiązki legata apostolskiego, na mocy dekretu *Mutatis ultimis temporibus* z 30 XI 1818⁵².

4 XII 1818 r. biskup Skarszewski wydał list pasterski, w którym poinformował duchowieństwo i wiernych w wojew. mazowieckim i podlaskim o zaszyłych zmianach na odcinku jurysdykcji kościelnej i przekazał arcybiskupowi warszawskiemu odstąpione tereny, a 15 XII tr. delegował pełną jurysdykcję kościelną nominatowi podlaskiemu F. Lewińskiemu na tereny diecezji podlaskiej; biskup Lewiński bowiem nie otrzymał do tego czasu odpowiednich dokumentów papieskich⁵³. Tegoż dnia (15 XII) biskup Skarszewski ogłosił list pasterski do duchowieństwa i wiernych przyłączonych terenów z diecezji przemyskiej (okręg zamojski) i kieleckiej, powiadamiając ich o przejęciu przez siebie jurysdykcji kościelnej⁵⁴.

Tak ukonstytuowane nowe granice diecezji zostały w kilku drobnych wypadkach nieznacznie powiększone. Ponieważ w wytyczonych granicach Królestwa Polskiego znalazła się wieś Lasków, przynależna do parafii Uhrynów w archidiecezji lwowskiej, dlatego biskup lubelski Skarszewski zwrócił się 5 IX 1818 r. do metropolity lwowskiego Ankwicza o cesję tej wioski na rzecz diecezji lubelskiej. W odpowiedzi na ten postulat arcybiskup Ankwicz, dokumentem z 21 XI 1818, delegował jurysdykcję kościelną na wieś Lasków biskupowi lubelskiemu, a ten, dekretem z 16 XII 1818, wcielił ją do parafii Kryłów w dekanacie hrubieszowskim⁵⁵.

Do poprawek granicznych doszło również na pograniczu z diecezją sandomierską. Jeszcze 17 II 1821 r. biskup Skarszewski zażądał od dziekanów, „których dekanaty graniczą z obcymi diecezjami”, wyjaśnienia, czy „znajdują się w diecezji naszej wsie, folwarki i inne miejsca, które należą do kościołów parafialnych innych diecezji graniczących z naszą. Zdarzają się też wsie i mieszkania położone w cudzych diecezjach, podległe prawom parafialnym kościołom naszej diecezji, które są podzielone albo granicą krajową, albo też rzekami”⁵⁶. W wyniku tej ankiety okazało się, że szereg wsi, leżących po prawej stronie Wisły w wojew. lubelskim, należało do diecezji sandomierskiej i odwrotnie. W porozumieniu z biskupem sandomierskim Prosperem Burzyńskim następujące wsie zostały przyłączone do diecezji lubelskiej w formie prowizorycznej: Małygi z parafii Regów, Mięćmierz z parafii Janowiec, Niwa, Kępa Chotecka, Jarosławice, Grabowice i Zakrzów z parafii Chotcza, folwark Braciejowice z parafii Solec, oraz Janiszew z parafii Zawichost. Dokument delegacji biskupa Burzyńskiego został wystawiony 25 VI 1821, a 7 VII tr. biskup Skarszewski ogłosił o włączeniu tych wsi do diecezji lubelskiej. Wieś Małygi włączono do parafii Gołąb, Mięćmierz — do parafii

⁵¹ E. Münch, *Vollständige Sammlung* s. 763 n.; *Papieżstwo wobec sprawy polskiej* s. 271—284; por. A. Wadowski, *Lubelskie biskupstwo*, W: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, XII s. 348.

⁵² ADL, I 171: *Protocollum 1803—1821* s. 1909—1911 (kopie). Do tych samych akt została ingrosowana w całości bulla *Ex imposita nobis* (s. 1922—1933).

⁵³ ADL, I 171: *Protocollum 1803—1821* s. 1865—1868, 1871—1874.

⁵⁴ *Ibid.* s. 1874—1876.

⁵⁵ *Ibid.* s. 1868—1876.

⁵⁶ ADL, I 172: *Protocollum actorum curiae episcopalis Lublincensis 1820—1824 exhibitorum* s. 95 n.

Kazimierz, Niwa, Kępa Chotecka, Jarosławice i Grabowice do parafii Wilków, Braciejowice i Zakrzów do parafii Piotrawin oraz wieś Janiszew do parafii Borów⁵⁷.

Szereg wsi po lewej stronie Wisły należało znów do parafii w diecezji lubelskiej, mimo iż pod względem przynależności państwowej były w województwie sandomierskim. W wykonaniu porozumienia biskup Skarszewski z Lublina delegował 7 VII 1821 r. jurysdykcję kościelną biskupowi sandomierskiemu na następujące wsie: Gąsiorki, przynależnej do parafii Gołąb, Wojszyn — do parafii Kazimierz i Zawisłe — do parafii Rybitwy; zostały one włączone następnie do diecezji sandomierskiej⁵⁸. Z powyższych zmian na pograniczu lubelsko sandomierskim doszło do pewnych trudności z mieszkańcami wsi Kępy Choteckiej. Jeszcze 20 XII 1821 r. biskup Skarszewski relacjonował biskupowi Burzyńskiemu, że wierni tej wioski, „za namową proboszcza choteckiego”, udali się z prośbą do komisarza rządowego, by mogli nadal pozostać w granicach dawnej parafii⁵⁹. Jak sprawa została wówczas ostatecznie załatwiona, trudno powiedzieć, gdyż akta czynności biskupa Skarszewskiego nie zawierają w tym względzie żadnych dalszych wyjaśnień.

Następne zmiany w granicach diecezji podyktowały wypadki polityczne po powstaniu styczniowym. Ukazem z dnia 20 V 1867 r. car Aleksander II zniósł diecezję podlaską i jej tereny przyłączył do diecezji lubelskiej (9 dekanatów, 108 parafii i 11 filii)⁶⁰. Pap. Leon XIII w umowie przedwstępnej z Rosją z 31 X 1880 r. (w art. 10) zgodził się na to, by każdorazowy biskup lubelski był na przyszość administratorem apostolskim diecezji podlaskiej⁶¹. Kanonicznego połączenia obydwu diecezji dokonał tenże papież bullą z 30 XII 1889 r. W zaraniu odrodzenia Państwa Polskiego pap. Benedykt XV, bullą *Commisssum humilitati nostrae* (24 IX 1918), wznowił diecezję podlaską i oddzielił ją od diecezji lubelskiej, mianując dla niej własnego ordynariusza⁶².

W r. 1792 diecezja dzieliła się na dwa oficjałaty (Lublin, Krasnystaw) i posiadała 1 kolegiatę (Lublin), 12 dekanatów, 153 parafie, 30 klasztorów męskich (410 zakonników), 4 żeńskie (113 zakonnice), 274 kapłanów diecezjalnych, 399551 wiernych, zamieszkałych w 6 miastach, 61 miasteczkach i 1350 wioskach⁶³. Diecezja lubelska w r. 1805 obejmowała 17 dekanatów, ok. 220 parafii i 1 kolegiatę (Lublin — św. Michał)⁶⁴. W r. 1815 diecezja dzieliła się na 4 oficjałaty (Garwolin, Międzyrzec, Lublin, Zamość) i liczyła 17 dekanatów, 214 parafii, 1 kolegiatę (Lublin), 31 klasztorów męskich (208 zakonników), 7 klasztorów i domów zakonnych żeńskich, 324 kapłanów i 330053 wiernych, a nadto w oficjałacie zamojskim, administrowanym przez biskupów lubelskich, były 4 dekanaty, 38 parafii, 1 kolegiata (Zamość), 3 klasztory męskie, 1 dom żeński, 45 kapłanów i 77048 wiernych⁶⁵. W r. 1818 — 1 kole-

⁵⁷ Ibid. s. 139—141 (Dokum. z 25 VI 1821), s. 143—145 (Dokum. z 7 VII 1821).

⁵⁸ Ibid. s. 141—142 (kopia).

⁵⁹ Ibid. s. 202—204 (Skarszewski do Burzyńskiego 20 XII 1818).

⁶⁰ ADL: Akta dotyczące zniemia diecezji podlaskiej w r. 1867, Repertorium 60, nr 135 (Dokum. oryg. pap.).

⁶¹ A. Boudou, op. cit., II s. 554.

⁶² *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, I (1919) nr 2 s. 7—8.

⁶³ ADL, I 170: *Protocollum* s. 281—311 (Relacja do Rzymu). Relacja rzymska z 1792 podaje 10 dekanatów, 160 par. i 313325 mieszkańców.

⁶⁴ A. Wadowski, op. cit. s. 348.

⁶⁵ ADL, I 171: *Protocollum* s. 1059—1069 (Relacja z 3 II 1815); *Ordo officii divini ad usum Dioec. Lublinensis — Catalogus cleri saecularis Dioec. Lublinensis a.D. 1814* (bez paginacji).

giatę (Zamość), 12 dekanatów, 137 parafii⁶⁶. W r. 1870 (łącznie z diecezją podlaską) — 19 dekanatów, 236 parafii, 44 filie, 147 kaplic publicznych, 3 klasztory, 1 kolegiatę (Zamość) i 809458 wiernych⁶⁷. W r. 1914 diecezja obejmowała łącznie z biskupstwem podlaskim 19 dekanatów, 236 parafii, 21 filii, 13 kaplic publicznych, 489 kapłanów i 1585500 wiernych⁶⁸.

Kapituła katedralna w latach 1791—1805 liczyła 7 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiakon, kustosz, scholastyk, kanclerz, kantor) i 12 kanonii gremialnych⁶⁹. Na mocy bulli erekcyjnej z 1805 r. kapituła została zredukowana do 3 prałatur (prepozyt, dziekan, scholastyk) i 4 kanonii gremialnych⁷⁰. Bulla *Ex imposita nobis* (1818) zreorganizowała kapitułę; odtąd składała się ona z 4 prałatur (dziekan, archidiakon, scholastyk, kustosz) i 8 kanonii gremialnych⁷¹.

6. DIECEZJA PŁOCKA

Diecezja płocka po r. 1722 najmniej ulegała zmianom na odcinku geografii kościelnej ze względu na fakt, że terytorium jej prawie w całości znalazło się początkowo w granicach 2 i 3 zaboru pruskiego, które następnie weszło w skład Królestwa Polskiego. Tylko nieznaczna część diecezji, położona na południe od Bugu, znalazła się w granicach trzeciego zaboru austriackiego. Na skutek pierwszego rozbioru Polski pruski kordon graniczny odciął od reszty diecezji Ziemię Michałowską, objętą dekanatem górzneńskim, 9 parafiami (Górzno, Szczutowo, Grażawy, Brzozie, Jastrzębie, Świedziebna, Strzygi, Osiek i Białyty). Początkowo, na wniosek nadprezydenta Domhardta z 21 XII 1772, planowano wymienione parafie włączyć na prawach administracji in spiritualibus do diecezji chełmińskiej¹. Planów tych zaniechano, ale na żądanie rządu pruskiego biskup płocki H. Szeptycki, przed 9 VIII 1773, i jego następcą M. J. Poniatowski 9 X 1773 powołali do życia oficjałat foralny górzneński, obejmujący 2 dekanaty (Górzno, Golub-Dulsk) i 19 parafii w tym 9 parafii zaboru pruskiego. Pierwszym oficjałem został ks. Konstanty Pomianowski, dziekan górzneński i proboszcz w Osieku². Zakres władzy oficjała był niewielki, a chociaż 20 X 1773 r. biskup Poniatowski subdelegował mu facultates Romanae, to nie omieszkał zaznaczyć, że private tantum per ipsum exequendas³.

Ze względu jednak na dalszą presję rządu pruskiego biskup Poniatowski, jeszcze przed 13 II 1775, przemianował oficjałat w Górznie o charakterze „foralnym na generalny” dla parafii w zaborze pruskim, powierzając to stanowisko wspomnianemu ks. Pomianowskiemu⁴. Tym samym władza ofi-

⁶⁶ Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 275 n.

⁶⁷ A. W a d o w s k i, po. cit. s. 349 n.

⁶⁸ Catalogus ecclesiarum dioecesis Lublinensis 1914 s. 90.

⁶⁹ Schematismus für die Königreiche Galizien et Lodomerien s. 412—414; BAV, Proc. consist. vol. 192; Processus R. D. A. Skarszewski 1790 k. 90'.

⁷⁰ Zob. przyp. 38.

⁷¹ Zob. przyp. 51.

¹ Preussen und Kath. Kirche, Th. IV (1758—1775) nr 477 s. 481 n.

² ADPloc. nr 69: Acta postcurialia — M. G. Poniatowski ep. Ploc. ex annis 1773—74 s. 53—57 (dekret); por. nr 73: Acta postcurialia — 1778—1780 s. 441.

³ Ibid. nr 69: Acta postcurialia — 1773—74 s. 91—93.

⁴ Ibid. nr 70: Acta postcurialia — 1774—75 s. 145 n.; nr 73: Acta postcurialia M. G. Poniatowski 1778—1780 s. 114: — a Gorznensi vero ad Plocense, cui titulum officialis duntaxat foranei, sed posteriori tempore ad requisitionem gubernii Borussiae (ne causae extra limites ejusdem evocentur) vicarium generalem in illis partibus constituere obstrictus fui.

cjałów górzneńskich znacznie wzrosła, przy równoczesnej poważnej redukcji świąt, przedsięwziętej na mocy brewe *Paternae charitatis* pap. Piusa VI z 30 III 1776⁵. Oficjałał o charakterze generalnym potwierdził 11 IX 1786 r. następny biskup płocki K. H. Szembek⁶. Dopiero po 2 i 3 rozbiórze Polski oficjałał stracił uprawnienia „generalnego”, ale tenże biskup 12 IV 1796 r. zatwierdził ks. K. Pomianowskiego na urzędzie oficjała foralnego⁷.

W związku z tymi zmianami na terenie zaboru pruskiego należy odnotować spory o przynależność diecezjalną wioski Rembów w rejonie Białotarska. Na wniosek proboszcza parafii Solec z diecezji płockiej biskup włocławski A. K. Ostrowski powołał komisję w celu wyjaśnienia sporu o wieś Rembów między proboszczem z Białotarska w diecezji włocławskiej a proboszczem parafii Solec w diecezji płockiej⁸. Sprór rozstrzygnięto przed 24 II 1776 r. na korzyść diecezji płockiej⁹.

Drugi rozbiór Polski (1793) przepołowił diecezję pod względem politycznym; zachodnia część diecezji, wraz z Płockiem, została zagarnięta przez Prusy, podczas gdy wschodnia część, wraz z kolegiatą i rezydencją biskupów w Pułtusku, pozostała przy Polsce. W tej sytuacji ostatni sejm przedrozbiorowej Rzeczypospolitej z 1793 r. postanowił z dóbr i terenów biskupstwa płockiego, pozostałych w granicach Polski, utworzyć nową diecezję ze stolicą w Pułtusku¹⁰. W tej sprawie miano się zwrócić do Stolicy Apostolskiej o odpowiednie dokumenty papieskie. Znanym jednakże poczyniono kroki w tym kierunku nastąpił trzeci rozbiór i całkowita likwidacja Państwa Polskiego (1795).

Tym razem prawie cała diecezja znalazła się w granicach zaboru pruskiego, a tylko niewielka jej część położona na południe od Bugu, w rejonie Kamieńczyka i Radzymina, przypadła Austrii. Pierwsze trwałe zmiany terytorialne w granicach diecezji miały miejsce na pograniczu z nowo erygowaną diecezją warszawską. Jeszcze w r. 1797, w czasie przeprowadzania procesu informacyjnego w sprawie erygowania biskupstwa w Warszawie, projektowano włączyć doń niektóre parafie położone na prawym brzegu Wisły w rejonie Pragi. Początkowo zaniechano tego projektu, ale wrócono doń niebawem, chociaż ze względu na wywiezienie pap. Piusa VI przez rewolucyjną Francję i jego śmierć sprawa odwlokła się o kilka lat. Dopiero 9 IX 1800 r. pap. Pius VII, przez brewe *Ad universam gregis Domini curam*, odłączył 6 parafii z dekanatu radzyńskiego w diecezji płockiej: Praga, Tarchomin, Nowy Dwór, Chotomów, Wieliszew, Nieporęt, wraz z klasztorami na Pradze, i przyłączyły je do diecezji warszawskiej; odłączono nadto parafię Duninowo z wioskami Nowa Wieś, Skoki i Duninowo do diecezji włocławskiej¹¹. Zarządzenie papieskie wprowadził w życie biskup chełmiński F. X. Rydzyński, dekretem *Exhibitum nobis fuisse* z 5 III 1801¹². 17 II 1801 r. biskup płocki O. K. Szembek przekazał jurysdykcję na oddzie-

⁵ Ibid. nr 71: *Protocolium actorum postcurialium* R. D. Michaëlis Georgli Ciołek principis Poniatowski ep. Ploc. 1775—1776 s. 54—55, 148—151, 151—153, 204—205.

⁶ Ibid. nr 75: *Acta postcurialia* — M. G. Poniatowski ep. Ploc. 1785—1788 s. 270.

⁷ Ibid. nr 80: *Acta gratiosa annorum 1796—1800* s. 76 n.

⁸ Ibid. nr 70: *Acta postcurialia* — 1774—1775 s. 238—240.

⁹ Ibid. nr 71: *Protocolium actorum* — 1775—1776 s. 82—84.

¹⁰ *Volumina legum*, X s. 323.

¹¹ AKPloc. nr 26: *Acta Capituli* k. 132'—134', 135—136; ADFloc. nr 81: *Acta gratiosa 1799—1800* s. 345—351.

¹² AKPloc. nr 26: *Acta Capituli* s. 143—145; por. W. Kwiatkowski, *Sto pięćdziesiątolecie* s. 51 n.

lone tereny biskupom warszawskiemu i wrocławskiemu i powiadomił o tym zainteresowane zmianami duchowieństwo¹³.

Po trzecim rozbiórce Polski część diecezji płockiej, tj. trzy dekanaty: kamieńczykowski, stanisławowski i radzyński, z 19 parafiami, znalazły się w granicach zaboru austriackiego. Terytorium to jeszcze przed 4 V 1797 r. podlegało bezpośrednio ordynariuszowi płockiemu¹⁴.

Taka sytuacja prawna nie miała trwać zbyt długo. Na wniosek nadwornej kancelarii wiedeńskiej ces. Franciszek II już 22 VI 1797 r. zaakceptował projekt:

1° utworzenia nowego biskupstwa z części diecezji, których stolice znalazły się w granicach zaboru pruskiego i rosyjskiego;

2° wszczęcia w Rzymie odpowiednich starań o sankcję kościelną dla planów austriackich;

3° wszczęcia rozmów z odpowiednimi biskupami o podział ich diecezji;

4° skłonienia biskupów „zagranicznych” do erygowania dla „austriackich” części diecezji oficjałów generalnych¹⁵.

Zgodnie z tymi postulatami zażądano od biskupa płockiego wyrównania granic parafialnych na pograniczu zaboru austriackiego, co uczynił biskup Szembek 4 V 1797, przyłączając wieś Załubice z przysiółkami do parafii Radzymin (przedtem Serock), Kuligów i Czarnowo do parafii Dąbrowa (przedtem Popowo), Skuszew do parafii Kamieńczyk (dawniej Wyszków) oraz Morzyczyn i Płatkownica do Sadownego (dawniej Brok)¹⁶. W dalszej kolejności władze austriackie zażądały utworzenia oficjałatu dla „austriackiej” części diecezji. W odpowiedzi na to biskup Szembek, dekretem z dnia 19 X 1797, delegował jurysdykcję kościelną ks. Ignacemu Obrębskiemu, dziekanowi kamieńczykowskiemu i proboszczowi w Niegowie¹⁷.

Ponieważ erygowany oficjałat posiadał ograniczone pełnomocnictwa, dlatego kancelaria cesarska 5 II 1798 r. zażądała, aby posiadał on uprawnienia oficjała generalnego, a 20 V 1798 sprzeciwiła się bezpośrednim rządowi ordynariusza płockiego w „austriackiej” części diecezji¹⁸. Taki też oficjałat generalny niebawem powstał, jak wynika z dokumentu biskupa Szembeka z 14 IX 1799 r. Tym to dokumentem biskup płocki, użalając się, że wszelką łączność z „austriacką” częścią diecezji została zerwana, delegował jurysdykcję kościelną na nią na czas trwania przeszkód, względnie dokąd Stolica Apostolska nie zarządzi inaczej, biskupowi chełmsko-lubelskiemu Wojciechowi Skarszewskiemu¹⁹.

W r. 1801 administracja austriacka zaprojektowała wcielenie tej części diecezji płockiej do nowo formowanej diecezji lubelskiej. Kanonicznej inkorporacji dokonał pap. Pius VI, bullą *Quemadmodum Romanorum Pontificum* z 23 IX 1805²⁰.

¹³ ADPłoc. nr 81: Acta gratiosa 1799—1800 s. 251—252.

¹⁴ ADPłoc. nr 80: Acta gratiosa annorum 1796—1798 s. 262 n.

¹⁵ Ōst. HHSt, St. R. nr 151: Protocoll 1797, Bd II nr 1889; nr 152 Protocoll 1797, Bd III nr 2894 (29 IX 1797).

¹⁶ ADPłoc. nr 80: Acta gratiosa 1796—1798 s. 362 n.

¹⁷ Ibid. s. 502—505.

¹⁸ Ōst. HHSt, St. R. nr 156: Protocoll 1798, Bd I nr 379 (5 II 1798); Bd II nr 1894 (20 V 1798).

¹⁹ ADPłoc. nr 82: Acta gratiosa ex annis 1802—1805 s. 83—84: Cum tamen iam sit interrupta plane illius (partis) nobiscum communicatio, hinc ne praedicta portio Dioecesis nostrae inde aliquod detrimentum patiat in spiritalibus, Ill. Exc. ac. R.D. Vestram, qua vicinum episcopum in illa ditione perhumaniter expostulamus —, quatenus huiusce partis dioecesis nostrae administrationem in se suscipere velit.

²⁰ Bull. Rom. Cont., XII s. 374—381.

Prawie równocześnie z tymi zmianami diecezja zyskała wyspę Kółko na rzece Bug. Wyspa ta należała przed 1799 r. do parafii Sterdynia w diecezji łuckiej. Ponieważ bulla erekcyjna diecezji wigierskiej z 1799 r. pozostawiła ją poza jej granicami, mimo iż politycznie była w granicach zaboru pruskiego, dlatego na wniosek kamery białostockiej biskup wigierski M. Karpowicz zgodził się na jej inkorporację do parafii Nur w diecezji płockiej. 28 VII 1802 r. biskup płocki O. K. Szembek przejął wyspę pod swoją jurysdykcję²¹.

Większe zmiany geografii kościelnej przyniosła bulla pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, regulująca hierarchię kościelną w Królestwie Polskim²². W ramach tych zmian diecezja straciła na rzecz diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej 3 dekanaty: łomżyński, wąsoski i wizneński z 32 parafiami i gostyniński z 7 parafiami na rzecz archidiecezji warszawskiej; natomiast odzyskała utracony jeszcze w XVII w. dekanat bobrownicki z 8 parafiami z diecezji wrocławskiej. 30 XI 1818 r. arcybiskup warszawski Franciszek Malczewski, jako delegat apostolski, dekretem *Mutatis ultimis temporibus*, wprowadził zarządzenie papieskie w życie²³. Równocześnie ta sama bulla pozostawiała poza granicami diecezji dekanat górzneński z 5 parafiami i 1 filią, wraz parafią Białuty, odcięte kordonem pruskim²⁴. Na zlecenie Stolicy Apostolskiej jurysdykcję nad tym terenem przejął biskup chełmiński, a pap. Pius VII, bullą *De salute animarum* z 16 VII 1821, wcielił je do diecezji chełmińskiej²⁵. W całości w wyniku tych zmian diecezja zyskała 1 dekanat i 8 parafii, utraciła zaś 5 dekanatów i 45 parafii.

Dalsze zmiany graniczne miały tylko charakter nieznacznych korektur. Tak na mocy dekretu Kongregacji Konsystoralnej *Incolae pagorum* z 15 III 1909 r. wsie Kląkor i Wyżega zostały wyłączone z parafii Turośl w diecezji sejneńskiej i przyłączone do parafii Zalas w diecezji płockiej²⁶.

W r. 1778 diecezja obejmowała 4 oficjałaty: płocki, pułtuski, górzneński (generalne) i łomżyński (foralny), 32 dekanaty, 309 parafii, 15 filii, 22 kaplice publiczne, w tym 114 kościołów murowanych, 15 murowano-drewnianych, reszta o konstrukcji drewnianej, 2 opactwa (Płock i Czerwińsk), 2 kolegiaty (Płock, Pułtusk), 2 seminaria duchowne (Pułtusk, Płock), 26 klasztorów męskich, 6 żeńskich, 40 miast, 4301 wsi, wiernych sposobnych do sakramentów św. 246587, dzieci 61816, protestantów 4942, Żydów 18103²⁷. W r. 1820 diecezja posiadała 2 oficjałaty: płocki i pułtuski, 18 dekanatów, 249 parafii, 1 kolegiatę, 18 klasztorów męskich, 5 żeńskich (w tym 2 opactwa), oraz

²¹ ADPłoc. nr 82: Acta gratiosa ex annis 1802—1805 s. 157—158.

²² Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 271—283; E. Münch, Vollständige Sammlung s. 766 n.

²³ ADPłoc. nr 85: Acta actorum Adami Michaelis Prazmowski ep. Płoc. 1818—1821 s. 219—223 (Dekret wykonawczy).

²⁴ Elenchus cleri dioecesis Plocensis 1821 s. 98.

²⁵ Papiestwo s. 292; Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny, Peplin 1928 s. 22; T. Głemma, Dzieje diecezji chełmińskiej, W: *Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego*, Ser. Balticum, II s. 196.

²⁶ AAS, I (1909) s. 278.

²⁷ ADPłoc. nr 73: Acta postcurialia M. G. Poniatowski ep. Płoc. 1778—1780: Status ecclesiae et dioecesis Plocensis Romam mittendus z 30 VIII 1778 s. 111—141. Według relacji do Rzymu z 24 XI 1787 diecezja liczyła 4 oficjałaty, 33 dekanaty, 309 parafii, 15 filii, 22 kaplice publiczne, 2 kolegiaty, 32 kościoły zakonne, 20 kościołów szpitalnych, 2 seminaria duchowne, 246587 wiernych sposobnych do sakramentów św., 61816 dzieci, 4942 protestantów, 18103 Żydów, razem 331448 mieszkańców; zob. ADPłoc. nr 104: Acta officiosa 1785—1791 s. 235—254.

467866 wiernych²⁸. W r. 1860 diecezja posiadała 17 dekanatów, 1 kolegiatę, 234 parafie, 20 filii, 29 kaplic publ., 2 seminaria duchowne, 15 klasztorów męskich, 2 żeńskie, 284 kapłanów dec., 127 zakonnych, 65 zakonnice, 452843 wiernych²⁹. W r. 1914 diecezja liczyła 12 dekanatów, 241 parafii, 29 filii, 35 kaplic publicznych, 1 kolegiatę (Pułtusk), 1 klasztor męski i 1 żeński, 380 kapłanów, 4 kapłanów zakonnych i 832391 wiernych³⁰.

Kapituła katedralna w r. 1787 składała się z 9 prałatur i 22 kanonii gremialnych³¹. Zgodnie z tenorem bulli *Ex imposita nobis* (1818) zredukowano kapitułę do 4 prałatur (dziekan, archidiakon, scholastyk, kustosz) i 8 kanonii gremialnych³².

7. DIECEZJA SANDOMIERSKA

Pierwszy projekt utworzenia biskupstwa sandomierskiego podał w 1764 r. obóz Czartoryskich, wysuwając pod adresem biskupa krakowskiego I. K. Sołtyka, przeciwnika politycznego, groźbę podziału rozległej diecezji krakowskiej na trzy biskupstwa w Krakowie, Lublinie i Sandomierzu¹. Oczywiście groźby tej nie zrealizowano za istnienia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Prawdopodobnie w związku z tymi projektami, na skutek starań administratora diecezji krakowskiej, biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego i za zgodą kapituły katedralnej krakowskiej (4 II 1786)², pap. Pius VI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Cum Reverendissimus* z 13 XI 1786, utworzył sufraganat sandomierski dla diecezji krakowskiej, celem sprawniejszego jej zarządu. Tego samego dnia rozpoczął się też proces informacyjny kanonika kolegiaty sandomierskiej Wojciecha Boxa Radoszewskiego, przeznaczonego na sufragana sandomierskiego z rezydencją w Sandomierzu³. Sufragania ta objęła granicami całe wojew. sandomierskie z r. 1786, w skład którego pod względem kościelnym wchodziło: 14 dekanatów, 216 parafii, 4 kolegiaty (Kielce, Wiślica, Opatów, Sandomierz), 2 seminaria Duchowne (Kielce, Sandomierz), 24 klasztory męskie i 3 żeńskie oraz ok. 270000 wiernych⁴. Po trzecim rozbiore Polski sufragania wraz ze śmiercią biskupa Radoszewskiego upadła.

W oparciu o założenia Komisji Rządowej Królestwa Polskiego z r. 1816⁵ pap. Pius VII zniósł diecezję kielecką a jej stolicę i kapitułę przeniósł do Sandomierza, który na mocy bulli *Ex imposita nobis* (30 VI 1818 r.) został

²⁸ Elenchus cleri dioecesis Plocensis 1821 s. 89—122; S. Chodyński, Płockie biskupstwo, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XIX s. 578 n.

²⁹ Catalogus cleri — Dioec. Plocensis p.a.D. 1860 s. 32.

³⁰ Catalogus ecclesiarum dioecesis Plocensis p. a. D. 1914, Płock 1914 s. 65.

³¹ ADPloc. nr 104: Acta officiosa 1785—1791 s. 248 n.

³² Papiestwo s. 280 n.

¹ J. Bartoszewicz, Biskupstwo sandomierskie, W: *Encyklopedia powszechna Olgerbranda*, III s. 685.

² AKapMK, Acta actorum (1776—1787), vol. 25 s. 656—661.

³ BAV, Proc. consist. vol. 188: Processus R. D. Adalberti Boxa Radoszewski, insignis collegiatae ecclesiae Sandomierensis canonici, praepositi infulati Klimuntoviensis, dandi in suffraganeum pro dioecesi Cracovensi palatinatus Sandomierensis 1787 k. 184—209.

⁴ AKMK, Acta Episcop. vol. 112 k. 218—223; por. J. Pęcowski, Józef Olechowski, archidiakon i sufragan krakowski 1735—1806, Kraków 1926 s. 133; W. Chotkowski, Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Marii Teresy, II s. 13 (podaje 4 dekanaty i 59 parafii).

⁵ M. Loret, Watykan a Polska s. 217.

stolicą nowej diecezji⁶. Erygowana diecezja objęła granicami wojew. sandomierskie. Egzekutor bulli papieskiej, biskup włocławski Fr. Malczewski, wyznaczył (28 XII 1818) dla diecezji naturalne granice; na południowym wschodzie i na wschodzie rzeka Wisła, na północy i na zachodzie rzeka Pilica, na południowym zachodzie rzeka Czarna i Góry Świętokrzyskie⁷. Pod względem przynależności kościelnej sprzed 1818 r. całe terytorium nowej diecezji wchodziło w skład diecezji kieleckiej. Pod względem dawnej (przedrozbiorowej) przynależności diecezjalnej cała diecezja, obejmująca w chwili erekcji 13 dekanatów i 198 parafii, należała do diecezji krakowskiej (133 parafie wraz z kolegiatą św. Marcina w Opatowie) i archidiecezji gnieźnieńskiej (rejon Opoczna, Końskiego i Skrzyńska)⁸. Stosownie do dekretu egzekucyjnego granice diecezji oparto zasadniczo na Wiśle z tym jednakże wyjątkiem, że niektóre wsie leżące na prawym brzegu Wisły w rejonie lubelskim i należące do parafii lewobrzeznych, pozostały przy diecezji sandomierskiej.

Ta ostatnia okoliczność stwarzała wiele niedogodności dla duszpasterstwa. Pierwszy zajął się tym zagadnieniem biskup lubelski W. Skarszewski, ale dopiero w r. 1821, „pragnąc usunąć te niedogodności”, zwrócił się do biskupa sandomierskiego P. Burzyńskiego w sprawie „oddzielenia takowych miejsc, osobliwie — zawiślańskich”⁹. Ankieta przeprowadzona wśród zainteresowanych dziekanów, jak i wymiana korespondencji z biskupem Burzyńskim okazała, że parafie: Regów, Janowiec, Chotcza, Solec i Zawichost w diecezji sandomierskiej posiadały łącznie 9 wsi (Małygi, Mięćmierz, Niwa, Kępa Chotcka, Jarosławice, Grabowice, Zakrzów, Braciejowice i Janiszew) na prawym brzegu Wisły w województwie lubelskim. Ponieważ, jak stwierdzał biskup Burzyński, „mieszkańcy tych wsi należą do województwa lubelskiego i w czasie wielkiej wody na Wiśle korzystają z opieki duszpasterskiej pobliskich kościołów lubelskich”, dlatego tenże biskup, dekretem z 29 VI 1821 „wydzielił je ze swojej diecezji i całą jurysdykcję delegował biskupowi Skarszewskiemu i jego generalnemu konsystorzowi w Lublinie”. Równocześnie przekazał mu w formie subdelegacji specjalne uprawnienia rzymskie¹⁰.

Ta sama ankieta wykazała, że 3 wsie: Gąsiorki (par. Gałąb), Wojszyn (par. Kazimierz) i Zawiśle (par. Rybitwy), położone na lewym brzegu Wisły i w wojew. sandomierskim, należały do parafii w diecezji lubelskiej. W wypełnieniu prozumięcia biskup Skarszewski, dokumentem z 7 VII 1821, delegował jurysdykcję kościelną na te wsie biskupowi Burzyńskiemu z Sandomierza¹¹, który następnie włączył je do parafii w diecezji sandomierskiej. Dalsze zmiany w granicach diecezji nastąpiły dopiero po pierwszej wojnie światowej.

W latach 1841/42 władze carskie, korzystając z wakansu na stolicy biskupiej, zaplanowały przeniesienie stolicy biskupiej z Sandomierza do Radomia, gdzie była stolica województwa, przy czym diecezja prawdopodobnie miała otrzymać nazwę „radomskiej”. W odpowiedzi na ten projekt, przysłany do Sandomierza, kapituła pod przewodnictwem wikariusza kapitulnego ks. Grze-

⁶ E. Münch, *Vollständige Sammlung* s. 759, 763 n, *Papierstwo* s. 271—283.

⁷ J. Gajkowski, *Sandomierska diecezja*, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworzkiego*, XXIV s. 347 n.; por. F. T. Borowski, *Powstanie diecezji sandomierskiej*, Lublin 1957 (maszynopis).

⁸ J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, I s. 39.

⁹ ADL, I 172: *Protocollum actorum 1820—1824* s. 95 n.

¹⁰ *Ibid.* s. 139—141.

¹¹ *Ibid.* s. 141—142.

gorzewskiego wystosowała 7 II 1842 r. memoriał w obronie stanu dotychczasowego. Powoływano się więc na bullę erekcyjną diecezji, która na jej stolicę wyznaczyła Sandomierz, podkreślano bezpłatność służby katedralnej, brak odpowiednich budynków dla konsystorza, biskupa i seminarium duchownego w Radomiu, podczas gdy te właśnie instytucje miały wygodne pomieszczenia w Sandomierzu¹². Stolicą diecezji pozostał nadal Sandomierz, ale zaważył na tym nie tyle memoriał kapituły, jak raczej brak odpowiedniej lokalizacji dla instytucji diecezjalnych w Radomiu.

W r. 1827 diecezja obejmowała 17 dekanatów, 195 parafii, 9 filii, 1 kolegiatę (Opatów), 11 klasztorów męskich (w tym 4 opactwa zniesione: Koprzywnica, Sulejów, Wąchock, Sieciechów), 3 żeńskie, 265 kapłanów diecezjalnych, 190 zakonników i zakonnice oraz 368270 wiernych¹³. W r. 1843 sam Sandomierz wraz z przedmieściami posiadał około 40 domów i 4 tys. mieszkańców, zaś diecezja liczyła 17 dekanatów, 196 parafii, 9 filii, 1 kolegiatę, 51 kaplic publicznych, 10 klasztorów męskich i 1 żeński oraz 399620 wiernych¹⁴. W r. 1910 diecezja obejmowała 7 dekanatów, 212 parafii, 3 klasztory i domy zakonne żeńskie, 1 kolegiatę (Opatów), 278 kapłanów i 730440 wiernych¹⁵. W r. 1914 — 7 dekanatów, 213 parafii, 1 kolegiatę, 50 kaplic publicznych, 315 kapłanów i 901422 wiernych¹⁶.

Zgodnie z tenorem bulli erekcyjnej kapituła składała się z 4 prałatur (dziekan, archidiakon, scholastyk, kustosz) i 8 kanonii gremialnych¹⁷.

8. DIECEZJA WIGIERSKA (POTEM AUGUSTOWSKA CZYLI SEJNEŃSKA)

W trzecim rozbiórce Polski (1795) Prusy zagarnęły pod względem kościelnym m. in. część diecezji wileńskiej wraz z Wigrami, skrawek diecezji żmudzkiej w rejonie Kowna, na lewym brzegu Niemna, oraz część diecezji łuckiej z Bielskiem i Drohiczyńcem¹. Zgodnie z polityką państw zaborczych, Fryderyk Wilhelm II już 9 VIII 1796 r. postanowił, że granice diecezji w anektowanych ziemiach winny się pokrywać z granicami administracji państwowej, co w gruncie rzeczy zapowiadało separację tych terenów od ich macierzystych diecezji². Wówczas to powstała myśl włączenia „pruskich” części diecezji „zagranicznych” do diecezji płockiej i warmińskiej; ale już 1 IX 1796 r. zdecydowano utworzenie z nich jednej względnie dwóch nowych diecezji³. Tego samego dnia departament spraw zagranicznych rządu pruskiego postanowił zlecić biskupowi płockiemu Krzysztofowi Hilaremu Szembekowi, jako najbliższemu, tymczasowy zarząd kościelny omawianego terytorium⁴.

¹² J. Rokoszný, Sprawa przeniesienia stolicy biskupiej do Radomia, *Kronika Diecezji Sandomierskiej*, 6 (1913) s. 200—202.

¹³ BAV, Proc. consist., vol. 246: Processus R. D. Josephi Goldman — ad episcopatum Sandomiriensem transferendi 1843 k. 232', 233', 285.

¹⁴ J. Gajkowski, op. cit. s. 348.

¹⁵ Ibid. s. 351.

¹⁶ Catalogus ecclesiarum et cleri dioecesis Sandomiriensis 1914 s. 100.

¹⁷ Papiesstwo s. 280 n.

¹ Preussen und die katholische Kirche seit 1640. M. Lehmann. Th. VII (1793—1797). Leipzig 1884 s. 442.

² Ibid. s. 441.

³ Ibid. s. 455.

⁴ Ibid.

Biskup Szembek, posłuszny rozkazowi króla pruskiego, przejął jurysdykcję kościelną na tych terenach i 8 I 1797 r. obsadził probostwo w Kundzinie i Białymstoku w diecezji wileńskiej oraz w Wasylkowie w diecezji łuckiej „na podstawie domyślnej zgody Stolicy Apostolskiej”, do której odniósł się listownie z prośbą o odpowiednie pełnomocnictwa⁵. Na podstawie tej samej licencji mianował 21 II 1797 r. ks. Michała Franciszka Karpowicza oficjałem generalnym dla „pruskiej” części diecezji wileńskiej i żmudzkiej, a 10 III 1797 biskupa J. Szyjkowskiego w Bielsku — oficjałem personaliter ad interim dla części diecezji łuckiej⁶. W obydwu nominacjach biskup Szembek zaznaczył, że „już dawno odniósł się w tej sprawie do Kongregacji Biskupów i Zakonników i cierpliwie wyczekiwał jej decyzji”. Ponieważ skomunikowanie się ze Stolicą Apostolską było bardzo trudne, a „duchowieństwo wspomnianych części trzech diecezji, zwłaszcza wileńskiej, od 1794 r. pozostawało bez biskupa, a zabroniono surowo przez władze świeckie zwracać się do zwierzchności kościelnej poza granice polityczne, dlatego powyższy kler w tej sytuacji zwrócił się kilka razy do niego, jako najbliższego biskupa”. Ta też sytuacja skłoniła Szembeka do zorganizowania administracji kościelnej na tych terenach. Tego samego dnia subdelegował on ks. M. Karpowiczowi specjalne uprawnienia rzymskie, a 10 III 1797 biskupowi Szyjkowskiemu⁷. Po śmierci tego ostatniego administratorem „pruskiej” części diecezji łuckiej został 24 I 1798 r. ks. Jan Gołaszewski, kan. przemyski⁸. 19 IV 1797 r. te zarządzenie i nominacje uzyskały pełną aprobatę ze strony rządu pruskiego⁹.

Tymczasem 24 XII 1796 r. pruski departament spraw zagranicznych postanowił utworzyć z omawianych terytoriów nową diecezję ze stolicą w Wigrach i w tej sprawie wydał specjalny okólnik¹⁰. Niebawem w tej kwestii zwrócono się do Stolicy Apostolskiej. 7 X 1797 r. pap. Pius VI, bullą *Inter gravissimas summi pontificatus curas*, powierzył biskupowi płockiemu Szembekowi przeprowadzenie procesu informacyjnego w sprawie erekcji diecezji wigierskiej¹¹. 10 XI 1797 bulla papieska uzyskała placetum regium w Berlinie i za pośrednictwem kamery białostockiej została przesłana 7 XII tr. na ręce biskupa Onufrego Kajetana Szembeka, następcy zmarłego 8 IX 1797 Krzysztofa Hilarego Szembeka. Prawdopodobnie śmierć tego ostatniego spowodowała przeszło trzechmiesięczną zwłokę w wykonaniu papieskiego polecenia. Dopiero bowiem 20 III 1798 r. biskup O. K. Szembek, w oparciu o tenor bulli papieskiej, subdelegował ks. Wiktora Wyszowskiego, scholastyka i wikariusza generalnego płockiego, oraz ks. Tomsza Paszkowskiego, archidiakona pułtuskiego do przeprowadzenia procesu kanonicznego w sprawie erekcji nowej diecezji¹². Tym razem prace posunęły się szybko naprzód, proces został sporządzony i jeszcze w 1798 r. przesłany do Rzymu¹³. Ponieważ król

⁵ ADPłoc. Nr 79: Acta gratiosa annorum 1796—1798 s. 230 n.

⁶ Ibid. s. 296—301 (Nominacja ks. M. F. Karpowicza) s. 334—338 (Nominacja biskupa Szyjkowskiego).

⁷ Ibid. s. 304—305 (20 II 1797), s. 333 (10 III 1797).

⁸ Ibid. s. 511—517.

⁹ Ibid. s. 359—360.

¹⁰ Preussen, VII s. 493—496.

¹¹ BAV, Proces. consist., vol. 202: Processus in causa erectionis dioecesis Vigriensis 1797 k. 365—365'.

¹² ADPłoc. Nr 79: Acta gratiosa s. 531—533.

¹³ BAV, Proces. consist., vol. 202 k. 365—374': Processus in causa erectionis dioecesis Vigriensis 1798.

pruski zamianował już 22 XII 1797 r. ks. Michała Franciszka Karpowicza biskupem nowej diecezji, dlatego łącznie z procesem kanonicznym o erekcję diecezji przeprowadzono proces informacyjny nominata¹⁴.

W takich to okolicznościach pap. Pius VI, w drodze na przymusową deportację do rewolucyjnej Francji, bullą *Saepe factum est* z 16 III 1799, erygował diecezję wigierską, przy czym wykonawcą bulli mianował biskupa płockiego O. K. Szembeka¹⁵. Tymczasem wspomniana, ciężka sytuacja Stolicy Apostolskiej, i wywiezienie pap. Piusa VI z Florencji 28 III 1799 r. przez Bolonię i Turyn do Walencji oraz wojna drugiej koalicji antynapoleońskiej, spowodowały znów nieprzewidzianą zwłokę w wprowadzeniu w życie papieskich dokumentów. Dopiero 20 V 1800 r. biskup płocki O. K. Szembek subdelegował ks. Jana Gołaszewskiego, kanonika przemyskiego i oficjała generalnego płockiego per Podlachiam, do wykonania bulli papieskiej¹⁶, a ten dokumentem *Prospiciendo felicitati fidelium* z dnia 11 VII 1800, ogłosił w Wigrach utworzenie nowej diecezji¹⁷.

Wrawdzie 22 XII 1797 król Fryderyk Wilhelm II mianował ks. Karpowicza biskupem nowej diecezji¹⁸, ale dopiero 5 IV 1799 r. nastąpiła jego konsekracja, a 30 III 1800 — konsekracja¹⁹.

Zgodnie z danymi procesu informacyjnego bulla papieska przydziałała nowej diecezji 4558 wsi, 149 parafii i filii, z czego 90 wraz z Wigrami należało do diecezji wileńskiej, 44 — do łuckiej i 15 — do żmudzkiej. Na terenie nowej diecezji było nadto 14 klasztorów męskich, 3 żeńskie, oraz 292348 wiernych zdolnych do sakramentów św.²⁰. Granice nowego biskupstwa na zachodzie opierały się na dawnych granicach diecezji płockiej i warmińskiej, poczasa gdy na południu, wschodzie i na północy pokrywały się z polityczną granicą zaboru pruskiego²¹.

Zmiany granic politycznych, które w pierwszym rzędzie zadecydowały o erekcji diecezji, zaciążyły również nad całością jej terytorium i dalszym istnieniem. Kiedy po pokoju tyłżyckim 8 VII 1807 r. obwód białostocki został odłączony od Prus i wcielony do Rosji, wówczas to pod względem kościelnym jurysdykcję na tym terenie przejął arcybiskup mohylowski St. Sierstrzeńcewicz, organizując go 2 XI 1808 w tzw. archidiakoniat białostocki. W ten sposób oderwano od diecezji w całości lub częściowo dekenaty: sokólski, białostocki, bielski, brański, drohicki i knyszynski o łącznej ilości 53 parafii, 6 filii, 5 klasztorów i przeszło 130000 wiernych²². Wprawdzie biskup wigierski Gołaszewski delegował metropolicie mohylowskiemu St. Sierstrzeńcewiczowi swą władzę, ale ten jej nie przyjął²³.

¹⁴ Zob. przyp. 13; E. Rabowicz, Karpowicz Michał Franciszek, W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. XII s. 117—121.

¹⁵ Bulla erekcyjna diecezji wigierskiej, wyd. B. Kumor, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 14 (1967) s. 257—269.

¹⁶ ADPłoc. Nr 80: *Acta gratiosa ex annis 1799—1801* s. 194—195, 247—248.

¹⁷ *Ibid.* s. 246—252.

¹⁸ *Processus* k. 373.

¹⁹ ADPłoc. nr 103: *Acta* s. 296—301 (Nominacja Karpowicza), s. 334—338 (Nominacja Szałkowskiego); por. S. Jamiołowski, Augustowska diecezja, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, I s. 488.

²⁰ Por. *Processus in causa erectionis* k. 367'.

²¹ Por. A. Romańczuk, *Diecezja Wigry, stan 1800—1807*. Mapa. W: A. Schletz, *Działalność Zgromadzenia Misji w Tykocinie na polu oświaty (1769—1864)*, *Nasza Przeszość* XI (1960) s. 376.

²² St. Dąbrowski, *Archidiakoniat białostocki* s. 45 nn; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 183.

²³ St. Szantyr, *Zbiór wiadomości* s. 337 n.

Ponieważ zmianom tym zabrakło potwierdzenia papieskiego, dlatego, kiedy w 1812 r. wojska rosyjskie opuściły Białostoczczyznę, biskup Gołaszewski przejął z powrotem w tej części diecezji jurysdykcję kościelną (18 XII 1812). Stan taki trwał tylko do r. 1815, w którym administracja rosyjska przejęła znowu Białostockie, a pap. Pius VII w bulli *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 pozostawił je poza granicami diecezji²⁴. Ostateczna sankcja kanoniczna nastąpiła dopiero 3 VIII 1848, na mocy bulli pap. Piusa IX *Universalis Ecclesiae cura*, która włączyła te tereny do diecezji wileńskiej²⁵.

Dalsze zmiany polityczne i włączenie diecezji do utworzonego w r. 1815 Królestwa Polskiego przyniosły przeniesienie stolicy diecezji z Wigier do Sejn, zmianę nazwy diecezji na „sejneńską czyli augustowską” i powiększenie jej terytorium. Granice nowej diecezji zostały dostosowane do politycznego podziału administracyjnego i zamknięte w granicach wojew. augustowskiego²⁶. Kanoniczne urządzenie diecezji zostało dokonane na mocy bulli pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, która „przeniósłszy stolicę biskupią z Wigier — do miasta Sejn, którego biskup winien się odąd nazywać augustowskim czyli sejneńskim — przeniosła tamże kapitułę katedralną z Wigier”²⁷. Na nowym rozgraniczeniu diecezja zyskała 3 dekanaty: łomżyński, wąsoski i wizneński z 32 parafiami z diecezji płockiej; były to tereny o charakterze etnicznie polskim. 13 VI 1820 ministerstwo spraw zagranicznych Królestwa Polskiego rozpoczęło negocjacje ze Stolicą Apostolską o przeniesienie stolicy biskupiej z Sejn do Suwałk²⁸, ale nie dały one żadnych rezultatów.

Tak wyznaczone granice diecezji utrzymywały się do 1918 r. Jedynym nieznacznym wyjątkiem było postanowienie Kongregacji Konsystorialnej z 15 III 1909, które dekretem *Incolae pagorum* odłączyła wsie Kłaków i Wyżęga na terenie parafii Turośl w diecezji sejneńskiej i wcieliło je do par. filialnej Zalas w diec. płockiej²⁹.

W latach 1798/1802 diecezja obejmowała 14 dekanatów, 149 parafii i filii, 5 klasztorów męskich, 3 żeńskie, oraz 292348 wiernych³⁰. W r. 1852 diecezja sejneńska posiadała 12 dekanatów, 122 parafie, 12 filii, 2 kaplice publ., 6 klasztorów męskich, 1 żeński, 236 kapłanów diecezjalnych, 51 zakonnych i 464154 wiernych³¹. W r. 1872 — 11 dekanatów, 121 parafii, 14 filii, 80 kaplic publ., 3 klasztory męskie, 1 żeński, 272 kapłanów i 554235 wiernych³². W r. 1914 — 11 dekanatów, 128 parafii, 21 filii, 91 kaplic publ., 1 klasztor żeński i 4 domy zakonne, 352 kapłanów i 695414 wiernych³³.

Kapituła katedralna diecezji wigierskiej składała się z 4 prałatów (archidiakon, dziekan, kustosz, scholastyk) i 6 kanonii gremialnych³⁴. Kapituła diecezji sejneńskiej miała 4 prałatury (dziekan, archidiakon, scholastyk, kustosz) i 8 kanonii gremialnych³⁵.

²⁴ St. Dąbrowski, op. cit. s. 58, 110 n.

²⁵ Akty i gramoty s. 213—230; Pii IX pontificis maximi acta, p. I s. 137.

²⁶ M. Loret, Watykan a Polska s. 217.

²⁷ E. Münch, Vollständige Sammlung s. 758, 768 n.; Papiestwo s. 272.

²⁸ Summariusz protokółów Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815—1867, Cz. 1 1815—1830, t. 1, Warszawa 1958 s. 328 nr 768.

²⁹ AAS, I (1909) s. 278.

³⁰ Processus in causa erectionis k. 367'; por. S. Jamiołkowski, op. cit. s. 388.

³¹ Elenchus dioecesis Augustoviensis 1852 s. 16.

³² S. Jamiołkowski, op. cit. s. 489.

³³ Elenchus cleri dioecesis Sejnensis seu Augustoviensis 1913 s. 45.

³⁴ Processus in causa erectionis k. 367.

³⁵ Papiestwo s. 280 n; Elenchus cleri dioecesis Sejnensis seu Augustoviensis 1913 s. 8.

9. DIECEZJA WŁOCŁAWSKA CZYLI KALISKA

Na skutek pierwszego rozbioru Polski (1772) pomorska część diecezji bez Gdańska została zagarnięta przez Prusy; w ten sposób diecezja została przecięta politycznym kordonem granicznym, ale jeszcze prawie przez 50 lat utrzymywała swoją jedność. Niemniej zgodnie z polityką państw rozbiorowych więzy łączące obydwie części diecezji ulegały coraz to większemu rozluźnieniu. W tych okolicznościach odrodziły się już 30 XII 1772 r. piętnastowieczne plany krzyżackie podziału biskupstwa, zorganizowania „pruskiej” części w diecezję gdańską, przy czym kapituła katedralna miała się składać z 4—6 kanoników¹. Biskup włocławski A. K. Ostrowski, chcąc przeciwdziałać realizacji projektów rządu pruskiego, mianował 18 VI 1775 r. ks. Macieja Garnysza, prepozyta kapituły i sufragana włocławskiego, na stanowisko „wikariusza w sprawach kościelnych i oficjała generalnego dla miasta Gdańska i pomorskiej części diecezji”².

Ale i to pociągnięcie administracyjne orydnariusza włocławskiego nie przecięło pruskich kroków, zmierzających do oderwania Pomorza Gdańskiego od diecezji. 17 XII 1776 r. pruski minister stanu Fincheustein przesłał do rządu berlińskiego projekt, aby w wypadku śmierci biskupa włocławskiego nie dopuścić jego następcy do przejęcia jurysdykcji kościelnej i utworzyć nowe biskupstwo³. Ten plan wracał ustawicznie na porządek dzienny rządu pruskiego aż do 1782 r.⁴. Ponieważ zarówno dwór warszawski, jak i kuria papieska nie chciały słyszeć o podziale diecezji, dlatego dyplomacja pruska, za pośrednictwem swego rezydenta, przedstawiła w Warszawie specjalny memoriał w tej sprawie (24 IX 1780)⁵ i w Rzymie (20 I, 6 IV 1782)⁶. Nie omemorło się też bez szukania protekcji w tej sprawie u Rosji (20 I 1782)⁷; powoływano się także na przykłady polityki kościelnej Rosji (Mohylów) i Austrii (Tarnów)⁸. Nie brakło również rad pruskiej hierarchii kościelnej. Według projektu biskupa K. Hohenzollerna „pruską” część diecezji włocławskiej należało włączyć do diecezji chełmińskiej, co powtórzył 26 III 1782 r. pruski minister w Warszawie Buchholz⁹. Rzecz ciekawa, że ten projekt zwyciężył, ale dopiero w 1821 r. Tymczasem zarówno obronna postawa Warszawy i Włocławka, jak również kurii papieskiej zopobiegła podziałowi diecezji. Jedynym osiągnięciem rządu pruskiego był fungujący w latach 1774—1793 konsystorz generalny w Tczewie dla „pruskiej” części diecezji. Konstystorz Gdański był wtedy tylko dla samego Gdańska, pozostającego do r. 1793 przy Polsce^{9a}.

Po drugim i trzecim rozbiorze Polski cała diecezja znalazła się znów w granicach zaboru pruskiego. Wówczas to w ramach zmian w granicach diecezji płockiej przydzielono do diecezji włocławskiej parafię Duninowo

¹ Preussen und die kath. Kirche, Th. IV (1758—1775) nr 480 s. 499.

² ADWłoc. 59 (58): Acta curiae episcopalis Vladislaviensis A. C. Ostrowski, episc. Vladisl. et Pomeraniae ab an. 1769—1777 s. 170—172.

³ Preussen und die kath. Kirche, V nr 235 s. 184.

⁴ Ibid., V nr 406 s. 316 n. (7 IX 1779), nr 448 s. 351 (27 II 1780), nr 480 s. 378 (6 VI 1780), nr 602 s. 454 (20 I 1782), nr 613 s. 463 (10 III 1782).

⁵ Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der in der heutigen Provinz Posen vereinigten ehemals polnischen Landesteile, hrsg. H. Ehrenberg, Leipzig 1892 nr 272 s. 638.

⁶ Preussen und die kath. Kirche, V nr 603 s. 455, nr 624 s. 471.

⁷ Ibid. nr 607 s. 457, nr 612 s. 461 n.

⁸ Ibid. nr 507 s. 393 (23 IX 1780).

⁹ Ibid. nr 402 s. 310 n. (24 VIII 1779), nr 618 s. 466 n. (26 III 1782).

^{9a} S. Chodyński, Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej s. 83—106.

wraz z trzema innymi wioskami parafialnymi; zmianę tę potwierdził, na wniosek rządu pruskiego, pap. Pius VII bullą *Ad universam gregis Dominici curam* z dnia 9 IX 1800, a w życie wprowadził biskup chełmiński, F. X. Rydzyński, dekretem *Exhibitum nobis fuisse* z 5 III 1801¹⁰.

Na odcinku pomorskiej części diecezji sytuacja polityczna z okresu po pierwszym rozbiórce Polski powtórzyła się po r. 1815, kiedy to została ona znów odcięta od Włocławka pruskim kordonem granicznym; poza politycznymi granicami Królestwa znalazł się nadto prawie cały archidiakoniat kruszwicki. Wówczas to biskup włocławski Franciszek Malczewski wznowił wspólny oficjałat generalny „dla Pomorza i Gdańska”, powierzając jurysdykcję kościelną na tym terenie ks. Stanisławowi Rosońkiewiczowi, kanonikowi hon. lwowskiemu i kapelanowi kaplicy królewskiej w Gdańsku¹¹.

Po ostatecznym wytyczeniu granic między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Poznańskim, namiestnik króla pruskiego zażądał 7 maja 1817 r. od ordynariusza włocławskiego, aby zrzekł się jurysdykcji kościelnej nad archidiakonatem kruszwickim diecezji, pozostającym po stronie kordonu pruskiego. W odpowiedzi na to Malczewski, dokumentem z 18 VII 1817, mianował biskupa poznańskiego Tymoteusza Gorzeńskiego „administratorem i oficjałem generalnym delegowanym — tej części diecezji kujawskiej, która znalazła się w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego pod panowaniem króla Prus, a obejmuje cały archidiakoniat kruszwicki”¹².

Wydawało się nadto wówczas, że ze względu na tak niewielką część diecezji, pozostałą wraz z Włocławkiem w granicach Królestwa Polskiego, biskupstwo zostanie zniesione. W związku z tym jeszcze 7 II 1817 r. pisała kapituła włocławska do biskupa Malczewskiego: „Katedra Twa, Pasterzu, ma być z posady swej ruszona, na inne miejsce przeniesiona i imię nawet starożytnego kościoła włocławskiego zagubione”¹³. Na szczęście, na skutek przeciwdziałania kapituły i biskupa Malczewskiego, diecezji wprawdzie nie zniesiono, ale na mocy bulli pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 otrzymała ona zmienione terytorium wraz z nową nazwą „włocławskiej czyli kaliskiej”¹⁴. Zgodnie z tenorem wspomnianej bulli nowe biskupstwo objęło swymi granicami 45 parafii z dawnej diecezji włocławskiej, 272 parafie z archidiecezji gnieźnieńskiej wraz z kolegiatami w Kaliszu, Uniejowie, Chocz, Łasku, Sieradzu i Wieluniu, 3 parafie z diecezji poznańskiej: Ciężen, Pyzdry i Samarzewo, oraz 11 parafii i 1 filię z diecezji wrocławskiej w rejonie Częstochowy¹⁵ (Biała, Częstochowa, fil. Konopiska, Kłobuck, Krzepice, Miedźno, Poczesna, Przyrów, Przystajń, Wilkowiecko, Żuraw i Truskolasy), które należały uprzednio do diecezji krakowskiej i archidiecezji gnieźnień-

¹⁰ ADWłoc. nr 26: Acta Capituli k. 133—134, 143—145; nr 81: Acta gratiosa 1798—1800 s. 345—350.

¹¹ ADWłoc. 77 (377): Acta curialia Franc. Skarbek Malczewski, episc. Vladisl. et Pomeraniae 1815—1819 s. 116—118, 136—137; por. P. Cz a p l e w s k i, Curriculum vitae ks. Stanisława Rosońkiewicza ostatniego oficjała gdańskiego, *Zapiski Tow. Nauk. Torun.*, 1 (1908/10) nr 5 s. 111—113.

¹² Ibid. s. 132—134.

¹³ ADWłoc: Korespondencja z biskupami włocławskimi, vol. I (karty luźne).

¹⁴ Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 271—283.

¹⁵ E. M ü n c h, Vollständige Sammlung s. 764—766; Papiestwo s. 276—278; Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae, Ed. Z. C h o d y Ń s k i, Varsaviae 1890 s. XIV.

skiej (Krzepice), a od 22 X 1811 pozostawały pod delegowaną jurysdykcją ordynariusza krakowskiego¹⁶.

Na mocy tej samej bulli diecezja utraciła cały archidiaconat pomorski z 9 dekanatami (gdański, gniewski, mirachowski, nowski, pucki, świecki, stargardzki, tczewski, lęborsko-bytowski), 130 parafiami i filiami, oraz z archidiaconatu kruszwickiego dekanat fordoński z 9 parafiami — na rzecz diecezji chełmińskiej. Od archidiecezji gnieźnieńskiej odłączono archidiaconat kruszwicki bez dekanatu fordońskiego z 3 dekanatami: gniewkowskim, kruszwickim i inowrocławskim o łącznej ilości 34 parafii i 1 kolegiatą (Kruszwica)¹⁷. Z terenów tych początkowo pap. Pius VII, na mocy brewe *Cum post novum* z 20 XI 1818, uformował niezależny od Włocławka „pomorski wikariat apostolski”¹⁸, a następnie, bullą *De salute animarum* z 16 VII 1821, wcielił go do wspomnianych uprzednio diecezji¹⁹. Nadto jeszcze w r. 1818, zgodnie z tenorem bulli *Ex imposita nobis*, diecezja włocławska utraciła na rzecz biskupstwa płockiego zawiślański dekanat bobrownicki (8 parafii)²⁰, a na korzyść archidiecezji warszawskiej parafie: Chorzęcin, Łaznów, Niesułków, Łódź i Gałków z dawnego dekanatu wolborskiego²¹.

Jednakże obydwie bulle papieskie nie zostały dosłownie wykonane. I tak parafia Łanięta została przydzielona nie do diecezji włocławskiej, lecz do archidiecezji warszawskiej, Skarboszewo i Grabie pozostały nadal przy archidiecezji gnieźnieńskiej, podczas gdy do opisywanego biskupstwa włączono parafię Szymanowice z archidiecezji gnieźnieńskiej i Samarzewo z diecezji poznańskiej²².

Przed podziałem w r. 1815 diecezja obejmowała 3 archidiaconaty: kujawski (8 dekanatów, 78 parafii), kruszwicki (4 dekanaty, 43 parafie) oraz pomorski (9 dekanatów, 130 parafii i filii), 21 dekanatów i 351 parafii, 2 kolegiaty (Kruszwica, Wolbórz)²³. W r. 1826 diecezja liczyła 3 oficjałaty: włocławski, kaliski i piotrkowski, 23 dekanaty, 358 parafii, 1 kolegiatę (Kalisz), 30 klasztorów męskich i 3 żeńskie²⁴. W r. 1836 miasto Włocławek miało posiadać 358 domów i prawie 4000 wiernych, podczas gdy diecezja liczyła 342 parafie, 44 filie, 74 kaplice publiczne, 32 klasztory męskie, 4 żeńskie i 386195 katolików²⁵. Według szczegółowej relacji do Rzymu o stanie diecezji z 1843 r. cała diecezja obejmowała 79 miast, 3302 wsi, 24 dekanaty, 344 parafie, 1 kolegiatę, 44 filie, 50 kaplic publicznych, 35 klasztorów męskich, 4 żeńskie, oraz 817240 mieszkańców, z czego przypadało na katolików 680385, luteranów 73800, Żydów 59235, kalwinów 1683, unitów 111, prawo-

¹⁶ Statuta synodalia (s. XIV) podaje, że w skład nowej diecezji weszło 59 parafii z dawnego biskupstwa, 3 z diecezji poznańskiej, 9 z krakowskiej, 1 z wrocławskiej i 272 z archidiecezji gnieźnieńskiej.

¹⁷ Elenchus 1815 s. 87—90; J. K o r y t k o w s k i, Arcybiskupi, I s. 39.

¹⁸ Diecezja chełmińska s. 20.

¹⁹ E. M ü n c h, op. cit. s. 274 n.; Papieństwo s. 291 n.

²⁰ Ibid., s. 297; Elenchus cleri dioec. Cujaviensis 1815 s. 80 n. (dekanat bobrownicki w archidiaconacie kujawskim).

²¹ Papieństwo s. 274; Elenchus 1815 s. 87; por. Statuta synodalia, mapa.

²² Statuta synodalia s. XIV.

²³ Elenchus 1815 s. 80—99.

²⁴ Catalogus cleri dioec. Wladislaviensis seu Calissiensis p. a. D. 1826 s. 86—132.

²⁵ BAV, Proc. consist., vol. 238; Processus R.D. Valentini Tomaszewski — ad episcopatum Wladislaviensem 1836 k. 73, 74, 81. Przy okazji warto zauważyć, że w dokumencie pap. Grzegorza XVI z 23 XI 1836, wystawionym dla biskupa Tomaszewskiego, zakradły się bardzo poważne błędy, sugerujące jakoby Włocławek posiadał prawa metropolitalne (ADWłoc. Dokum. bez sygn. — Tibi, qui in episcopum ecclesiae Metropolitanae Wladislaviensis seu Calissiensis electus existis).

sławnych 16 i menonitów 10²⁶. W 1856 r. diecezja liczyła 24 dekanaty, 342 parafie, 1 kolegiatę, 44 filie, 81 kaplic publicznych, 38 klasztorów męskich i żeńskich, 633359 wiernych²⁷. W r. 1914 diecezja dzieliła się na 13 dekanatów, 353 parafie i posiadała 1 kolegiatę, 176 kaplic publ., 548 kapłanów i 1488850 wiernych²⁸.

W r. 1815 kapituła katedralna liczyła 5 prałatów (prepozyt, dziekan, archidiacon kujawski, scholastyk, kantor) i 9 kanonii gremialnych²⁹. Na podstawie bulli *Ex imposita nobis* (1818) kapituła została zreorganizowana i obejmowała odtąd 4 prałatury (dziekania, archidiaconia, scholasteria i kustodia) oraz 8 kanonii gremialnych³⁰.

Rozdział 2

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI W ZABORZE PRUSKIM

W oparciu o traktat rozbiorowy z 5 VII 1772, potwierdzony przez sejm polski 18 IX 1773, weszły pod panowanie Prus Warmia, Pomorze bez Gdańska, Ziemia Chełmińska bez Torunia oraz część Wielkopolski i Kujaw. Były to województwa pomorskie, malborskie z dominium warmińskim, oraz chełmińskie, a nadto część województw poznańskiego, gnieźnieńskiego, inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego. Obszar ten wynosił 36300 km² i 580000 ludności¹. Pod względem kościelnym tereny te należały do diecezji warmińskiej, chełmińskiej, włocławskiej (archidiaconat pomorski), a nadto części archidiecezji gnieźnieńskiej (archidiaconat pomorski) oraz diecezji poznańskiej (dekanaty zanoteckie) i płockiej (dekanat górznieński).

W drugim rozbiórce kraju (23 I 1793), zatwierdzonym przez sejm grodzieński 25 IX 1793, Prusy zagarnęły wojew. poznańskie, gnieźnieńskie, kaliskie, sieradzkie, łęczyckie, inowrocławskie, brzesko-kujawskie, Ziemię Dobrzyńską i Wieluńską, a nadto część płockiego, rawskiego i mazowieckiego oraz Gdańsk i Toruń, o łącznej powierzchni 57100 km² i 1200000 ludności². Pod względem kościelnym były to archidiecezja gnieźnieńska oraz diecezja poznańska, włocławska, znaczna część diecezji płockiej, wreszcie nieznaczne skrawki diecezji chełmińskiej (Toruń) i krakowskiej (w rejonie Kłobucka).

Trzeci rozbiór Polski (24 X 1795) oddawał Prusom resztę województw: płockiego, rawskiego i mazowieckiego z Warszawą (bez Ziemi Liwskiej), część podlaskiego (na północ od Bugu), trockiego, oraz skrawki Ziemi Żmudzkiej i wojew. krakowskiego (Księstwo Siewierskie). Obszar nowych nabytków wynosił 48000 km² i ok. 1000000 ludności³. Odnosnie administracji kościelnej były to tereny archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji poznańskiej i płockiej

²⁶ Arch. S. Congreg. Concilii Romae, Relationes episcoporum: Relatio status dioecesis Wladislaviensis seu Calissiensis — 1843.

²⁷ Elenchus cleri dioecesis Wladislaviensis seu Calissiensis 1857 s. 3, 42.

²⁸ Catalogus ecclesiarum dioecesis Wladislaviensis seu Calissiensis 1914 s. 112.

²⁹ Elenchus 1815 s. 78—79.

³⁰ Papiestwo s. 280 n.

¹ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, Historia państwa i prawa Polski, II s. 465.

² Ibid. s. 468; St. Kutrzeba, Historia ustroju Polski po rozbiorach w zarysie, Lwów 1917 t. I s. 6.

³ Ibid. s. 469; St. Kutrzeba, op. cit. s. 6.

oraz części diecezji krakowskiej (Siewierz), łuckiej (Podlasie), wileńskiej (Suwalszczyzna) i żmudzkiej (Żmudź). Łącznie we wszystkich trzech zaborach Prusy zabrały 141400 km² i ok. 2780000 ludności. Były to tereny etnicznie polskie o ludności katolickiej.

Polityka kościelna Prus na ziemiach polskich, zabranych w rozbiorach, zmierzała m. in. do całkowitego rozbitcia organizacji przedrozbiorowego Kościoła polskiego, co znalazło swój wyraz w zakazie używania przez arcybiskupów gnieźnieńskich tytułu prymasa Polski, w tworzeniu nowych diecezji bez tradycji i podporządkowaniu ich bezpośrednio Stolicy Apostolskiej oraz wyłączeniu dawnych diecezji ze związku metropolitalnego z Gnieznom a poddawaniu ich bezpośrednio Rzymowi, mimo iż w granicach zaboru pruskiego znajdowało się Gniezno.

Ta samowolna polityka Prus na odcinku kościelnym do 1795 r. znajdowała główną zapórę w bardzo rzetelnej postawie rządu polskiego i krajowych biskupów, popieranym przez Rzym. Jej to rezultatem było to, że, mimo poważnego nacisku Prus, do 1795 r. nie zdołały one oderwać żadnej części od biskupstw polskich i utworzyć zaplanowanych diecezji. Sprawa zasadniczo się zmieniła, kiedy całkowicie upadło Państwo Polskie. Wówczas to sprawy organizacyjne Kościoła łacińskiego na polskich ziemiach zaborów pruskich posuwały się szybciej naprzód. Ale i w tym wypadku należy zaznaczyć, że było to wykonanie projektów Polski przedrozbiorowej (Warszawa), albo też konieczność administracyjna (Wigry). Na innych odcinkach granic diecezjalnych do 1815 r. nie było większych zmian.

Większe zmiany pod względem terytorialnej organizacji Kościoła nastąpiły dopiero po 1815 r., ale były one przeprowadzone na tle reorganizacji Kościoła łacińskiego w całym Niemczech.

Omówienie dziejów formowania się nowych granic metropolitalnych i diecezjalnych na ziemiach polskich w granicach zaborów pruskich obejmuje dwa podrozdziały. W pierwszym zostały opisane archidiecezje i diecezje związane z metropolią gnieźnieńską i poznańską (A), w drugim zaś „biskupstwa wyjęte” i poddane bezpośrednio Stolicy Apostolskiej (B).

A. GRANICE METROPOLII GNIEŹNIEŃSKIEJ I POZNAŃSKIEJ ORAZ JEJ SUFRAGANII

1. METROPOLIA GNIEŹNIEŃSKA I POZNAŃSKA

Rozbiory Polski i włączenie poszczególnych biskupstw naszych między różne kraje zaborcze przyniosły w rezultacie „rozbiór” metropolii gnieźnieńskiej.

Ponieważ wszystkie trzy państwa zaborcze zmierzały celowo i świadomie do całkowitego zniszczenia polskiej przedrozbiorowej organizacji kościelnej, dlatego starały się tak zreorganizować strukturę hierarchiczną Kościoła polskiego, by przeciąć wszelką łączność kościelną pomiędzy poszczególnymi zaborami. Diecezje objęte granicami zaboru rosyjskiego podporządkowywano nowej metropolii mohylowskiej lub warszawskiej; w zaborze austriackim — metropolii lwowskiej, zaś w zaborze pruskim poddawano bezpośrednio Stolicy Apostolskiej, a tylko na drodze wyjątku pozostawiono przy Gnieźnie.

Pierwsze uderzenie zaborców było skierowane w prerogatywy prymacjal-

ne metropolity gnieźnieńskiego. Już sejm grodzieński w obliczu nieszczęść narodowych i drugiego rozbioru Polski, kiedy Gniezno znalazło się w granicach zaboru pruskiego, zaprojektował przeniesienie godności prymacjalnej do Krakowa (23 XI 1793). Wprawdzie prymas M. J. Poniatowski wysunął plan połączenia Gniezna z Warszawą, a rząd pruski „gwarantował nienaruszalne i swobodne wykonywanie jurysdykcji prymasowskiej i metropolitalnej”, atoli sejm projekt ten odrzucił⁴. Przy nominacji na arcybiskupstwo gnieźnieńskie biskupa Ign. Krasickiego Prusy pominęły tytuł prymasowski, a starania tego ostatniego wraz z kapitułą metropolitalną nie dały pozytywnych rezultatów. Wprawdzie za czasów arcybiskupa Ign. Raczyńskiego (1805—1818) metropolici gnieźnieńscy odzyskali jurysdykcję prymacjalną⁵, ale był to epizod przejściowy.

Po r. 1814 dyplomacja rosyjska, wraz z metropolitą mohylowskim St. Sierżeńcewiczem, wysunęła projekt przeniesienia praw prymacjalnych z Gniezna do Wilna⁶. Chociaż planów tych nie zrealizowano, to jednak udało się uzyskać dla nowego metropolity warszawskiego tytuł „prymasa Królestwa Polskiego” (6 X 1818)⁷. Nieco wcześniej tytuł „prymasa Królestw Galicji i Lodomezii” uzyskał, z nominacji ces. Franciszka I, łaciński arcybiskup lwowski (1817).

W zaborze pruskim tytułatura prymacjalna arcybiskupów gnieźnieńskich, wobec zakazu rządu, zupełnie ustała. Nie udało się jednakże nigdy państwu zaborczym uzyskać dokumentu papieskiego, znoszącego oficjalnie godność i prerogatywy prymacjalne arcybiskupów gnieźnieńskich.

Po pierwszym rozbiurze Polski (1772), kiedy Lwów, stolica drugiej metropolii polskiej, znalazł się w granicach zaboru austriackiego, zaistniały możliwości włączenia do metropolii gnieźnieńskiej diecezji sufraganiałnych lwowskiej prowincji kościelnej, pozostałych w granicach Rzeczypospolitej. Pierwsza zrobiła to diecezja chełmska. Kapituła katedralna tej diecezji, na posiedzeniu 15 VII 1785, za uprzednią zgodą ordynariusza chełmskiego, biskupa Macieja Garnysza, zwróciła się do prymasa polskiego i metropolity gnieźnieńskiego o przyjęcie diecezji chełmskiej w szeregi sufraganii gnieźnieńskich. W tej sprawie zwrócono się po ostateczną sankcję do Stolicy Apostolskiej. Nie czekając jednakże na tę decyzję, kapituła tego samego dnia uchwaliła i ogłosiła dekret obediencji dla metropolity gnieźnieńskiego⁸.

Za przykładem diecezji chełmskiej poszły inne biskupstwa lwowskiej prowincji kościelnej, które pozostały w granicach Polski. Relacja rzymska prymasa M. J. Poniatowskiego z 1789 r. informuje, że „trzy biskupstwa metropolii lwowskiej, tj. chełmskie, kijowskie i kamienieckie podlegają jurysdykcji metropolitalnej Gniezna”⁹. Ta sama relacja nie omieszkała dodać, że niegdyś prawom prymacjalnym Gniezna „podlegała lwowska prowincja kościelna ze swoimi sufraganiami, lecz odkąd ta część Polski została zabrana przez Austrię, nie zdarzają się więcej apelacje z tych diecezji do trybunału pry-

⁴ Volumina legum, X s. 321 nn.; por. L. Grochowski, Kryzys i reorganizacja s. 205 n.; J. Nowacki, De archiepiscopi Gnesnensis dignitate ac praerogativa primatiali, *Collectanea Theologica*, 18 (1937) s. 650 n.

⁵ L. Grochowski, op. cit. s. 211; J. Nowacki, op. cit. s. 653 nn.

⁶ Por. Metropolia mohylowska.

⁷ M. Lore, Watykan a Polska 1815—1832 s. 217.

⁸ ADL, nr 6 Rep. 64: Acta vener. Capit. Cathedr. Helmensis 1782—1837 k. 21'—22'.

⁹ Arch. S. Congreg. Concilli Romae, Relationes episcoporum: Archidioecesis Gnesnensis 1789 — tres tamen episcopatus ejus (metropolitae Leopoliensis) Helmensis, Kijoviensis et Camenecensis subsunt jurisdictioni regni archiepiscopi Gnesnensis.

masowskiego”¹⁰. Czy stan faktyczny posiadał kanoniczne sankcje Stolicy Apostolskiej? Wydaje się, że raczej nie. Mimo pilnej kwerendy, nie znaleziono odpowiednich dokumentów. Opinię tę w pełni potwierdza dokument delegata apostolskiego W. Littya z 1798 r., mocą którego wyłączył on diecezję kamieniecką i kijowską z metropolii lwowskiej (a nie gnieźnieńskiej) i wcielił do metropolii mohylowskiej.

Po r. 1795 metropolia gnieźnieńska faktycznie dostała się pod władzę wszystkich państw zaborczych; sama archidiecezja oraz diecezje poznańska, płocka i wrocławska znalazły się w państwie pruskim, w granicach którego już od 1745 r. znajdowała się diecezja wrocławska na Śląsku. Diecezje inflancka, łucka, smoleńska, wileńska i żmudzka przypadły Rosji, podczas gdy krakowska została zajęta przez Austrię. Już sejm grodzieński z 23 XI 1793 zaplanował separację diecezji pozostałych w kadłubowym Państwie Polskim od metropolii gnieźnieńskiej. Zaprojektował natomiast utworzenie jednej metropolii w państwie z siedzibą w Krakowie, której miały być poddane cztery diecezje w Koronie (pułtuska, warszawska, krakowska, chełmsko-lubelska) i cztery w Wielkim Księstwie Litewskim (inflancka, smoleńska, wileńska i żmudzka)¹¹. Zanim jednakże zrealizowano te plany nastąpiła całkowita utrata niepodległości.

Tymczasem Prusy, w granicach których znalazła się siedziba prymasów Polski i metropolitów gnieźnieńskich, od czasu likwidacji Państwa Polskiego rozpoczęły systematyczną i zorganizowaną politykę kościelną, zmierzającą do kasaty prerogatyw metropolitalnych Gniezna. Tak 29 VIII 1798, zapewne w związku z reorganizacją Kościoła łacińskiego w zaborze rosyjskim, pruskie ministerstwo spraw zagranicznych, w piśmie do arcybiskupa Ign. Krasickiego powiadomiło go, że uprawnienia metropolitalne Gniezna w stosunku do diecezji wileńskiej i żmudzkiej ustały¹². Ponieważ dekret ten dotyczył diecezji w zaborze rosyjskim, dlatego Departament dla Nowych Prus, dekretem z 19 II 1800, wymógł na biskupie wigierskim M. Karpowiczu oświadczenie, że metropolita gnieźnieński nie posiada żadnych prerogatyw jurysdykcyjnych w stosunku do jego diecezji; do jej części składowych należały parafie diecezji wileńskiej i żmudzkiej. Okazją do tego rodzaju manewru polityki kościelnej był list pasterski prymasa Krasickiego, powiadamiający biskupów zaboru pruskiego o śmierci pap. Piusa VI¹³.

Innym przejawem tej polityki była chęć umniejszenia stanu posiadania metropolii nawet w stosunku do diecezji polskich w Prusach. Tak w r. 1798, przy reorganizacji sądownictwa kościelnego, rząd pruski sprzeciwił się, by Gniezno było instancją apelacyjną dla diecezji wrocławskiej i warmińskiej. Przy Gnieźnie pozostawiono tylko diecezje poznańska, chełmińska, płocką i wrocławską, podczas gdy Płock miał być drugą instancją apelacyjną dla Wrocławia, a Włocławek dla Warmii¹⁴. Taki stan rzeczy podkreślono jeszcze wyraźniej w r. 1801, kiedy to rząd określił obydwie diecezje wrocławską i warmińską jako „wyjęte”¹⁵.

Na przekór tym tendencjom Stolica Apostolska pragnęła utrzymać nadal przodujące stanowisko Gniezna. W tym celu pap. Pius VII nosił się z zamia-

¹⁰ Ibid.

¹¹ Volumina legum, X s. 324.

¹² Preussen und die kath. Kirche, VIII nr 32 s. 40 n.

¹³ Ibid. nr 190 s. 246, nr 194 s. 264 n., nr 279 s. 387.

¹⁴ Ibid. nr 81 s. 106 n.

¹⁵ Ibid. nr 301 s. 413 (6 IV 1801).

rem mianowania arcybiskupa gnieźnieńskiego wikariuszem apostolskim lub nuncjuszem papieskim na wszystkie polskie diecezje zaboru pruskiego, łącznie z Wrocławiem, Warmią i „wyjętymi” biskupstwami w Warszawie i Wigrach. Nie mógł jednakże tego uczynić ze względu na niezwykle ostre protesty rządu pruskiego, powtarzające się aż czterokrotnie (20 IV 1801, 24 IV 1801, 26 IV 1801, 22 VIII 1802)¹⁶. Wówczas to rząd pruski, korzystając ze śmierci arcybiskupa Krasickiego, wysunął projekt połączenia unią personalną arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem warmińskim (25 I 1803), obsadzonym przez Niemca J. Hohenzollerna; ale na ten projekt nie zgodziła się w żadnym wypadku tak opinia polska, jak i *Stolica Apostolska*¹⁷.

Pierwsze niekorzystne zmiany w stanie posiadania metropolii miały miejsce w zaborze rosyjskim. W ramach ogólnej reorganizacji Kościoła łacińskiego w Cesarstwie delegat apostolski W. Litta, dekretem *Ad majorem fidei catholicae exaltationem* z 7 VIII 1798, wyłączył diecezję wileńską, łucką i żmudzką z metropolii gnieźnieńskiej i podporządkował je metropolii mohylowskiej¹⁸. Dwie dalsze sufraganie, diecezja inflancka i smoleńska, zostały faktycznie zniesione przez bullę pap. Piusa VI *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 IV 1783 i *Maximis undique pressi calamitatibus* z 15 XI 1798¹⁹.

Diecezję krakowską, która prawie w całości znalazła się w granicach zaboru austriackiego, z chwilą porządkowania stosunków kościelnych w zaborze austriackim pap. Pius VII, bullą *Quoniam charissimus* z 19 VIII 1807, wyłączył z metropolii gnieźnieńskiej i poddał metropolii lwowskiej²⁰.

Dalsze cięcia w stanie posiadania metropolii gnieźnieńskiej przyniosły zmiany polityczne na ziemiach polskich w r. 1815. Przy porządkowaniu spraw kościelnych w utworzonym Królestwie Polskim diecezja płocka i wrocławska zostały wcielone przez pap. Piusa VII, bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, do świeżo erygowanej metropolii warszawskiej²¹. W zaborze pruskim zmiany na odcinku składu organizacyjnego metropolii gnieźnieńskiej pozostawały w ścisłym związku z reorganizacją Kościoła katolickiego we wszystkich państwach Rzeszy Niemieckiej. Zapoczątkowała je Bawaria, gdzie zgodnie z konkordatem z 5 VI 1817 pap. Pius VII, bullą z 11 IV 1818, erygował dwie metropolie: Freising-Monachium z sufraganiami w Augsburgu, Passawie i Regensburgu, oraz Bamberg z sufraganiami w Würzburgu, Eichstädt i Spirze²². Wirtembergia, Badenia, Hessja, Nassawia i Wolne Miasto Frankfurt n. M. uregulowały administrację kościelną na podstawie bulli pap. Leona XII *Provida solersque Romanorum Pontificum* z 16 VIII 1821, zgodnie z którą została powołana do życia górno-reńska prowincja kościelna we Fryburgu, w skład której weszły w charakterze sufraganii biskupstwa w Moguncji, Fuldzie, Rottenburgu i Limburgu²³. Nieco później tenże papież, bullą *Impen-*

¹⁶ *Ibid.* nr 308 s. 421—423, nr 309 s. 423—426, nr 310 s. 428 (26 IV 1801 — Wegen Gnesen wird beschlossen, dass der Erzbischof nur als metropolit zu betrachten, und ihm keine her- vorstehende Facultäten zu negocüren), nr 473 s. 638.

¹⁷ *Ibid.* nr 532 s. 738 n.

¹⁸ Akty i gramoty s. 62—70.

¹⁹ Bull. Rom. Cont., VII s. 122—124; Akty i gramoty s. 6—12, 125—132.

²⁰ Bull. Rom. Cont., XIII s. 203 nn.

²¹ E. Münch, *Vollständige Sammlung* s. 758 nn.; *Papieżstwo wobec sprawy polskiej* s. 172—181.

²² E. Münch, *op. cit.* s. 217—225; Bull. Rom. Cont., XIV s. 314 n, 320—322, 432—442; t. XV s. 17—31.

²³ E. Münch, *op. cit.* s. 309—323; Bull. Rom. Cont., XV s. 424—431; t. XVII s. 65.

sa *Romanorum Pontificum* z 26 III 1824, zreorganizował hierarchię kościelną w Królestwie Hannoveru, powołując do życia dwa biskupstwa w Osnabrück i Hildesheim, które zostały bezpośrednio poddane Stolicy Apostolskiej²⁴.

W takim to kontekście dziejowym również Prusy zdecydowały się na uporządkowanie spraw organizacyjnych Kościoła łacińskiego, nagłone też i tą koniecznością, że zarówno ich posiadłości w Nadrenii, jak i w Polsce były w ogromnej większości katolickie. Pertraktacje w tej sprawie między Rzymem a rządem pruskim były długie i trudne (1816—1821). W czasie ich prowadzenia kard. H. Consalvi wysunął w 1816 r. projekt połączenia Gniezna unią personalną z Warszawą, podczas gdy rząd pruski dążył do całkowitej likwidacji zarówno metropolii, jak i archidiecezji gnieźnieńskiej, planując w jej miejsce utworzenie metropolii we Wrocławiu (1818, 1828). Tylko opór szlachty wielkopolskiej, z namiestnikiem ks. A. Radziwiłłem na czele i sprzeciw Stolicy Apostolskiej uratował istnienie metropolii²⁵. W końcowym porozumieniu, ogłoszonym w bulli cyrkumskrypcyjnej pap. Piusa VII *De salute animarum* z 16 VII 1821, biskupstwo w Poznaniu zostało wyniesione do rządu archidiecezji i metropolii i połączone aequae primipaliter unią personalną z archidiecezją-metropolią gnieźnieńską²⁶. W ten sposób nastąpiło prawne zrównanie obydwu archidiecezji, które w konsekwencji dawało im równorzędny udział w uprawnieniach.

Nie można tłumaczyć tekstu bulli papieskiej, jak to uczynił J. Nowacki, w sensie utworzenia metropolii w Poznaniu, a zredukowania Gniezna do rządu arcybiskupstwa bez sufraganii²⁷. Dalsze bowiem wyrażenia bulli papieskiej mówią zarówno o „kościółce arcybiskupim gnieźnieńskim”, jak i „poznańskim”. Tego ostatniego nie nazywają w takim kontekście „kościółcem metropolitalnym”, podczas gdy „kościół koloński” nazwany jest zawsze „metropolitalnym”. Co więcej, bulla ustalając statut prawny diecezji chełmińskiej, wyraźnie stwierdza, że „jest ona sufraganią podległą arcybiskupowi gnieźnieńskiemu i poznańskiemu”²⁸. Jasnym jest więc, że bulla papieska podkreślała przy każdej okazji równorzędny udział w uprawnieniach obydwu arcybiskupstw-metropolii i w żadnym wypadku nie podporządkowywała Gniezna Poznaniowi.

W skład zreorganizowanej metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej weszły obydwie archidiecezje (Gniezno, Poznań) i w charakterze sufraganii diecezja chełmińska. Biskupstwo warmińskie i wrocławskie zostały bezpośrednio poddane Stolicy Apostolskiej. Nieco inaczej urządziła bulla stosunki kościelne w nadreńskich posiadłościach Prus. Tutaj nie stworzono biskupstw „wyjętych”, ale po przywróceniu praw metropolitalnych Kolonii, poddano jej biskupstwa w Trewirze, Monasterze i Paderbornie²⁹. Tak więc po 25 latach od upadku Państwa Polskiego metropolia gnieźnieńska ostatecznie uratowała swój byt, ale z 10 sufraganii pozostały przy niej tylko dwie, przy czym jedna z nich (Poznań) otrzymała równe prawa.

²⁴ E. Mü n c h, op. cit. s. 297—308.

²⁵ L. G r o c h o w s k i, Kryzys i reorganizacja s. 216 nn.

²⁶ E. Mü n c h, op. cit. s. 250—296; Papiestwo s. 287—297.

²⁷ J. N o w a c k i, Archidiecezja poznańska s. 5.

²⁸ Papiestwo s. 289, 291, 292.

²⁹ Zob. przyp. 26.

2. ARCHIDIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA

Rozbiory Polski w latach 1772/95 przyniosły w bliskiej konsekwencji polityczny podział archidiecezji gnieźnieńskiej początkowo między Prusy i Austrię, a następnie (po r. 1815) także Rosję.

Pod względem kościelnym w r. 1772 zaborcze granice Prus odcięły od archidiecezji archidiaconat kamieński na Pomorzu i niektóre dekanaty z archidiaconatu gnieźnieńskiego w tzw. okręgu nadnoteckim. W r. 1795 większość terytorium arcybiskupstwa wraz z Gnieznem i Łowiczem zabrały Prusy, podczas gdy jego posiadłości na południe od rzeki Pilicy (archidiaconat kurzelowski) dostał się Austrii.

Tereny archidiecezji przypadłe Prusom w pierwszym rozbiorze obejmowały 7 dekanatów (Człuchów, Więcbork, Tuchola, Nakło, Łobżenica, Żnin i Kcynia), 142 parafie, 17 kaplic publicznych i 2 kościoły szpitalne¹. Była to więc poważna część archidiecezji, przewyższająca liczebnością parafii zarówno diecezję warmińską, jak i chełmińską. Od pierwszych chwil polityka rządu pruskiego zmierzała do odcięcia tych terenów od Gniezna. 30 XII 1772 r. wysunięto projekt, aby dla „pruskiej” części archidiecezji zamianować osobnego administratora apostolskiego, niezależnego od Gniezna. Administrator ten miał być wyniesiony do godności biskupa tytularnego².

Ponieważ projekt ten upadł, prawdopodobnie na skutek oporu Gniezna, Warszawy i Rzymu, dlatego rząd pruski wysunął plan uformowania nowej diecezji m. in. z „pruskiej” części archidiecezji (24 IX 1780)³. Jako rekompensatę za te cesje zgadzał się na separację niewielkiej części diecezji chełmińskiej, która w rejonie Torunia pozostała przy Polsce. Na szczęście takiej „wymianie” sprzeciwił się kategorycznie nuncjusz warszawski Archetti i ostrzegł przed nią kurię papieską (4 X 1780)⁴. Mimo usilnych zabiegów Prus w r. 1782 w Rzymie⁵, w Petersburgu⁶ i w Warszawie⁷, nie osiągnęły one w tym względzie niczego.

Jedyną sprawą załatwioną pozytywnie była regulacja granic parafialnych, którą polecono dokonać 11 I 1780⁸. Zgodnie z tą sugestią arcybiskup gnieźnieński Antoni Kazimierz Ostrowski 1 VII 1780 r. przeprowadził zmiany w organizacji kościelnej archidiecezji, ze względu na nową granicę polityczną państwa, przydzielając wsie parafialne i dekanaty pozostałe przy Polsce do parafii, dekanatów i archidiaconatów po polskiej stronie i odwrotnie (m. in. utworzył wówczas dekanat rogowski⁹). Tenże arcybiskup w r. 1780 (prawdopodobnie 1 VII) był zmuszony erygować oficjałat generalny dla „pruskiej” części archidiecezji w Kamieniu, powierzając jurysdykcję kościelną na jego

¹ Arch. S. Congreg. Concilii Romae, Relationes episcoporum: Archidioecesis Gnesnensis 1789.

² Preussen und die kath. Kirche, IV nr 479 s. 498 n., nr 480 s. 499; por. K. Miaskowski, Fryderyk II a Kościół Katolicki w zabranych Polsce dzielnicach, *Przegląd Powszechny*, 165 (1925) s. 81; B. Kumor, Granice archidiecezji gnieźnieńskiej s. 15 nn.

³ Urkunden und Aktenstücke nr 272 s. 638.

⁴ Ibid. nr 275 s. 647, nr 276 s. 648 n. (11 X 1780).

⁵ Preussen und die kath. Kirche, V nr 603 s. 455, nr 624 s. 471.

⁶ Ibid. nr 607 s. 457.

⁷ Ibid. nr 618 s. 466 n.

⁸ Ibid. nr 433 s. 341.

⁹ AA Gniez. D. 1: Acta postcurialia Cels. R. D. Michaëlis Georgii Ciołek Poniatowski, archiep. Gnesnen. 1785—1786 s. 392; por. Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich, wyd. H. Rybus, Lublin 1961 s. 278 (odb. z *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 3 z. 1/2).

terenie ks. Antoniemu Sikorskiemu, archidiaconowi kamieńskiemu¹⁰. Po śmierci prymasa Ostrowskiego nowy arcybiskup M. J. Poniatowski zatwierdził 19 III 1785 r. „pruskiego” oficjała generalnego, dając mu jurysdykcję tak własną jak i delegowaną¹¹; kiedy zaś w r. 1788 ks. Sikorski, z powodu podeszłego wieku, zrezygnował z urzędu, wyznaczył na jego miejsce (16 IV 1788) ks. Wojciecha Szeinerta, kanonika hon. poznańskiego i proboszcza w Smogulcu (in archidiaconatu Camenensi atque in tota ditone Borussorum)¹². Tegoż dnia utworzył prymas drugą instancję apelacyjną dla „pruskiej” części archidiecezji, zlecając jej kierownictwo ks. Antoniemu Sikorskiemu, kanonikowi inflanckiemu¹³.

Taki stan utrzymał się nawet po drugim i trzecim rozbiórce Polski, kiedy również Gniezno znalazło się w granicach zaboru pruskiego. 12 III i 10 VII 1796 nowy arcybiskup Ignacy Krasicki zatwierdził na urządzie oficjała generalnego ks. Szeinerta¹⁴; władza jego, jak zaznaczył arcybiskup w dekrete nominacyjnym, rozciągała się na dekanaty: człuchowski, wiecborski, tucholski, nakielski, łobżenicki, żniński i kcyński¹⁵. 2 X 1798 r. takie same uprawnienia delegował Krasicki ks. Antoniemu Tuszyńskiemu¹⁶. Dopiero arcybiskup Ignacy Raczyński zniósł 23 II 1808 r. oficjała generalnego, a przywrócił oficjała okręgowy. Jurysdykcję kościelną otrzymał tym razem ks. Ksawery Trzebiatowski, proboszcz w Wiecborku¹⁷.

Nowe trudności w administracji kościelnej tej części archidiecezji miały miejsce po powstaniu Księstwa Warszawskiego. 17 IV 1811 r. arcybiskup Raczyński wyłączył dekanaty żniński i kcyński z oficjałatu kamieńskiego, pozostałego w granicach Prus i przyłączył je do archidiaconatu gnieźnieńskiego, będącego w granicach Księstwa Warszawskiego¹⁸. Niebawem, na żądanie władz pruskich, doszło do przywrócenia stanu administracji części „pruskiej” archidiecezji z lat po pierwszym rozbiórce. 24 V 1814 r. arcybiskup Raczyński przywrócił „generalny oficjałał w Kamieniu dla tej części archidiaconatu kamieńskiego, który znajduje się w granicach Prus”, powierzając władzę kościelną nad nim ks. Wawrzyńcowi Kłossowskiemu¹⁹. Taki stan administracji kościelnej na omawianych terenach utrzymał się do r. 1821.

Pierwsze cięcia całości terytorium archidiecezji przysły pod zaborem austriackim. Na skutek bowiem trzeciego rozbioru Polski część archidiecezji na południe od rzeki Pilicy znalazła się w granicach zaboru austriackiego, podczas gdy Gniezno zagarnęły Prusy. Na skutek tych właśnie zmian politycznych doszło i na tym odcinku do rozluźnienia jedności kościelnej z Gniezmem. Jeszcze w latach 1796/97 arcybiskup Krasicki rządził bezpośrednio

¹⁰ Ibid. s. 96 n.; J. P. Ravens, Staat und kath. Kirche in Preussens polnischen Teilungsgebieten (1772—1807), Wiesbaden 1963 s. 39.

¹¹ Ibid. s. 96—97.

¹² AAGniez. D. 2: Acta — M. G. Pomatowski 1787—1788 s. 391—393, 393—399 (Subdelegatio facultates Romanae); Ibid. D. 3: Acta — M. G. Pomatowski 1789—1790 s. 368—369 (27 IV 1790: Communicatio facultatum); Ibid. D. 4: Acta — M. G. Pomatowski 1793—1794 s. 144 n. (12 IX 1793: Communicatio facultatum).

¹³ AAGniez. D. 2: Acta — 1787—1788 s. 399—400.

¹⁴ AAGniez. D. 6: Acta postcurialia Cels. R. D. Ignatii Krasicki, archiep. Gnesn. ex an. 1795—1799 s. 15—17 (12 III 1796), 79—81 (10 VII 1796).

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid. s. 255—259.

¹⁷ AAGniez. D. 7: Acta postcurialia Cels. R. D. Ignatii Raczyński, principis archiepiscopi Gnesn. ex an. 1807—1811 s. 77, 155—156.

¹⁸ Ibid. (pod datą 17 IV 1811).

¹⁹ AAGniez. D. 8: Acta — Ignatii Raczyński ex an 1811—1815 s. 438—439.

w „austriackiej” części archidiecezji, m. in. erygując kaplicę publiczną w Rączkach k. Przedborza (13 II 1796) i porządkując sprawy fundacyjne parafii Dąbrowa k. Opoczna (9 V 1747)²⁰.

Ale także rząd austriacki, choć katolicki, nie kierował się inną polityką w stosunku do Kościoła katolickiego na zabrzanych Polsce ziemiach, niż pozostali zaborcy. 27 I 1797 r. ces. Franciszek II zdecydował, że „jurysdykcję biskupów zachodniogalicyjskich należy zacieśnić do krajów dziedzicznych”, wszelką natomiast jurysdykcję „biskupów obcych” zawiesić²¹. W uzupełnieniu tej decyzji, na wniosek kancelarii nadwornej (15 I 1797), tenże cesarz polecił (22 VI 1797):

1° opracować projekt reorganizacji administracji kościelnej na ziemiach trzeciego zaboru z zaplanowaniem ewentualnych nowych biskupstw, do których należałoby włączyć część diecezji „biskupów obcych”;

2° wszcząć odpowiednie pertraktacje ze Stolicą Apostolską;

3° zażądać od „obcych” biskupów erygowania oficjałatu generalnego dla „austriackiej” części swych diecezji²².

W wypełnieniu tych rezolucji kancelaria galicyjska zwróciła się do arcybiskupa gnieźnieńskiego Krasickiego o ustanowienie oficjałatu generalnego dla części archidiecezji, będącej w politycznych granicach Austrii²³. W odpowiedzi na to tenże arcybiskup powołał do życia 8 V 1798 r. dla „galicyjskiej” części archidiecezji oficjałat generalny w Kurzelowie, poddając jurysdykcji nowego oficjała generalnego, którym został ks. Franciszek Jan Kanty Ździechowicz, kanonik kurzelowski i prepozyt w Piekoszowie, sześć dekanatów w tymże archidiaconacie: kurzelowski, małogoski, opoczyński, przytycki, skrzyński i żarnowski, obejmujących 84 parafie. Równocześnie zniósł Krasicki dwa oficjałaty okręgowe: w Kurzelowie i Skrzyńsku²⁴. Następnie tę część archidiecezji poddano jeszcze przed r. 1799 bezpośredniej jurysdykcji ordynariusza krakowskiego²⁵. Już w r. 1800 biskup krakowski pełnił jurysdykcję kościelną na tych terenach i przyjmował sprawozdania z czynności urzędowania od oficjała kurzelowskiego²⁶. 27 XII 1800 konsystorz krakowski przejął z rąk Gubernium Krakowskiego oryginalne dokumenty, wydane prawdopodobnie przez Gniezno, a dotyczące archidiaconatu kurzelowskiego i części „austriackiej” diecezji poznańskiej²⁷. Prowizorium administracyjne ordynariusza krakowskiego zostało niebawem uprawomocnione przez nuncjaturę wiedeńską, a następnie potwierdzone przez pap. Piusa VII; 27 VI 1801 r. Gubernium Krakowskie przesłało odnośne dokumenty jurysdykcyjne administratorowi diecezji krakowskiej, ks. Józefowi Olechowskiemu²⁸.

²⁰ Regesty wybranych zapisek s. 400, 402.

²¹ Ōst. HHSt, St. R. nr 150: Protocolł 1797, Bd I nr 113.

²² Ibid. St. R. nr 151: Protocolł 1797, Bd II nr 1889, nr 152; Bd III nr 2894 (29 IX 1797).

²³ Ibid. nr 157: Protocolł 1798, Bd II nr 2884.

²⁴ AAGnez. D. 6: Acta — Ign. Krasicki: 1795—1799 (pod datą 8 V 1798); AAPozn. OA 2 087: Acta correspondentiae cum S. Sede Apostolica ejusque officialibus k. 144 (wymienia 6 dekanatów i 86 parafii).

²⁵ J. Pęcowski, op. cit. s. 172, 177.

²⁶ AKMK, Acta ep. vol. 122 (1797—1800) k. 206 (Resignatio custodiae Cureloviensis); Protocolłum actorum exhibitorum anni 1800 nr 652 (11 XII 1800); Prothocollum exhibitorum anni 1801 nr 366.

²⁷ AKMK, Prothocollum 1800 nr 697; por. B. Kumor, Organizacja terytorialna s. 191 n.

²⁸ AKMK, Prothocollum exhibitorum anni 1801 nr 467: Praesidium mandat facultates Illustr. Domino Administratori super territorio archidioecesis Gnesnesis in Galicia Occidentali sito, ab Eminentissimo Cardinali et Nuntio Apostolico Viennensi Ruffo prorogatas, a Ssmo Patre Pio Papa VII nunc confirmatas, actis ingrossari.

Administracji „krakowskiej” oficjałatu kurzelowskiego położył kres pap. Pius VII, kiedy, w porozumieniu z ces. Franciszkiem I, utworzył diecezję kielecką i bullą erekcyjną *Indefessum personarum regia dignitate fulgentium* włączył go do niej (9 VI 1805); w sumie był to archidiaconat kurzelowski, 6 dekanatów, 84 parafie, 1 kolegiata (Kurzelów), 1 opactwo (Sulejów), 5 klasztorów męskich i 2 żeńskie²⁹. Ze względu na długotrwałe wojny napoleońskie bulla papieska nie została od razu wykonana. Dopiero, na żądanie nadwornej kancelarii wiedeńskiej, metropolita lwowski Kajetan Kicki, jako delegat apostolski, zwrócił się przed 6 VI 1807 r. do arcybiskupa i kapituły gnieźnieńskiej o zgodę na dysmembrację archidiecezji. Po uprzedniej konsultacji z poznańską kamerą pruską arcybiskup i kapituła metropolitalna wyrazili potrzebną zgodę dnia VII 1807³⁰. Teraz też dopiero nastąpiła egzekucja bulli papieskiej dekretem delegata apostolskiego Kickiego *Quae a Sanctissimo Domino nostro* z 17 IX 1807³¹. Po nowych zmianach politycznych, z chwilą ukonstytuowania się Księstwa Warszawskiego, prefekt departamentu kaliskiego zwrócił się w piśmie z dnia 11 X 1811 r. do arcybiskupa gnieźnieńskiego, aby, po porozumieniu się z biskupem kieleckim i Stolicą Apostolską, wyłączył opactwo cysterskie w Sulejowie z diecezji kieleckiej i przywrócił je do archidiecezji gnieźnieńskiej. W odpowiedzi na to arcybiskup Raczyński, pismem z dnia 5 XI 1811 r. donosił, że „myślą jest rządu wyprosić u Stolicy Apostolskiej nowy diecezjów podział — to, gdy to nastąpi, tym samym przypadek Sulejowa ułatwiony zostanie”³².

Daleko większe zmiany na tym polu przyniosło utworzenie Królestwa Polskiego na Kongresie Wiedeńskim w r. 1815. Przy nowym wytyczeniu granic politycznych 398 parafii archidiecezji gnieźnieńskiej znalazło się w granicach Królestwa Polskiego, a tylko 222 pozostawały na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego i 31 na Pomorzu³³. W r. 1815 arcybiskup Ignacy Raczyński, na żądanie cara Aleksandra I, musiał się zrzec jurysdykcji w zakordonowej części archidiecezji³⁴. Dekretem z 25 XI 1815, w myśl żądania cara Aleksandra I, utworzył Raczyński „administrację generalną części archidiecezji gnieźnieńskiej, objętej nowymi granicami Królestwa Polskiego”, powierzając w niej rządy ks. Andrzejowi Wołłowiczowi, archidiakonowi warszawskiemu³⁵. 6 XII 1815 r. zniósł Raczyński generalny oficjałat łowicki oraz konsystorze okręgowe w Uniejowie, Łęczycy, Wieluniu i Kaliszu, będące na terenie archidiecezji w Królestwie Polskim³⁶, a w okólniku z 8 XII 1815, zaadresowanym do wszystkich oficjałów okręgowych, dziekanów i probosz-

²⁹ Bull. Rom. Cont., XII s. 307—319; por. B. Kumor, Organizacja terytorialna s. 201.

³⁰ AAGniez. D. 41: Acta Capituli Metropol. Gnesnensis, vol. 41 (1799—1811) k. 263 n.

³¹ ADKiel: Acta Capituli Cathedralis Tarnoviensis s. 299—301; por. B. Kumor, Organizacja terytorialna s. 198, 201.

³² AAPozn, Akta arcybiskupie: Korespondencja z świeckimi urzędami i osobami, vol. 1 (1808—1815) k. 85.

³³ AAPozn. OA 2087: Acta correspondentiae k. 227 (Raczyński do Piusa VII — 23 I 1816); B. Hoffman, Wykonanie bulli *De salute animarum* w Wielkim Księstwie Poznańskim, *Roczniki Historyczne*, VIII (1932) 28 nn.; J. Korytkowski, op. cit., I s. 38 n. (podają 489 parafii).

³⁴ AAGniez. D. 9: Acta postcurialia — Ignatii Raczyński, archiep. Gnesn. an. 1816—1818 s. 8—9 (23 I 1816 Raczyński do Piusa VII: — ast ad personalem insinuationem Augustissimi Imperatoris ex ejusque ore didici, me amplius non posse propter politicas rationes in Regno Poloniae, tamquem vassalum regis Borussiae, jurisdictionem archiepiscopalem — exercere.

³⁵ AAGniez. D. 8: Acta postcurialia — Ignatii Raczyński, archiep. Gnesn. 1811—1815 s. 764—766.

³⁶ Ibid. s. 766 n.

czów tej części archidiecezji, powiadomił ich o zmianie jurysdykcji kościelnej³⁷. O zaszytych zmianach w jurysdykcji doniósł arcybiskup do Rzymu 23 I 1816 r. w liście osobistym do pap. Piusa VII³⁸. Wprawdzie jeszcze 16 III 1818 r. pisał arcybiskup Raczyński do kapituły gnieźnieńskiej, że „archidiecezja moja nawet co do części do Królestwa Polskiego odpadłej jeszcze podług prawa kanonicznego pod jurysdykcję moją zostaje, którą przeze mnie ustanowiony delegat sprawuje”³⁹; atoli już 28 III 1818 r. pap. Pius VII, w liście apostolskim *Iustus gravibusque causis* skierowanym na ręce arcybiskupa, postanowił nowe urządzenie hierarchii kościelnej w Królestwie Polskim, a tym samym dysmembrację „polskiej” części archidiecezji⁴⁰. 1 VI 1818, w odpowiedzi na powyższy list papieski, arcybiskup Raczyński wyraził zgodę na podział archidiecezji⁴¹. W tej sytuacji Stolica Apostolska przyjęła 22 VIII 1818 r. rezygnację arcybiskupa; w dwa dni później, bullą *Pro commissa nobis*, pap. Pius VII mianował administratorem apostolskim archidiecezji biskupa pomocniczego w Gnieźnie Marcina Siemieńskiego⁴².

Na mocy bulli tegoż papieża *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 r. dokonano podziału zakordonowej części archidiecezji. I tak do archidiecezji warszawskiej wcielono 114 parafii z 2 kolegiatami (Łęczyca, Łowicz) w dekanatach łowickim, łęczyckim, brzezińskim, skierniewickim, rawskim, kłodawskim i kutnoskim. Do diecezji wrocławskiej czyli kaliskiej odpadły 272 parafie z 6 kolegiatami (Kalisz, Sieradz, Łask, Wieluń, Uniejów, Chocz) w dawnym archidiaconacie uniejowskim, kaliskim, gnieźnieńskim, łęczyckim, łowickim, częściowo kurzelowskim i w terytorium wieluńskim⁴³.

Po tak wielkim okrojeniu archidiecezji rząd pruski projektował całkowite jej zniesienie. Tereny jej miały być wcielone do diecezji chełmińskiej, a Wrocław wyniesiony do godności metropolii. Był też projekt zacieśnienia archidiecezji do terenu samego miasta Gniezna. Energiczny jednakże sprzeciw arcybiskupa T. Gorzeńskiego i poparcie w tym względzie, udzielone przez Stolicę Apostolską, stanęły na przeszkodzie realizacji tych planów⁴⁴. W opracowanym projekcie przez przedstawicieli kapituły poznańskiej (17 XI 1818) przewidywano całkowitą likwidację archidiecezji i wcielenie jej „pruskich” terenów do diecezji poznańskiej. Kiedy przeciwko niemu wystąpiła ostro kapituła gnieźnieńska i społeczeństwo Wielkopolski, wówczas nowy plan (6 V 1820) przewidywał zachowanie archidiecezji, ale tylko w granicach rejencji bydgoskiej i sugerował unię personalną z Poznaniem⁴⁵. Ale i tym razem kapituła gnieźnieńska i społeczeństwo polskie upomniało się u króla pruskiego o prawa należne prymacjalnej archidiecezji. W odpowiedzi na to 15 IX 1820 r. namiestnik króla pruskiego w Poznaniu, ks. Radziwiłł, powiadomił kapitułę metropolitalną (20 IX), że w odpowiedzi na prośbę kapituły

³⁷ Ibid. s. 767.

³⁸ AAGniez. D. 9: Acta postcurialia Ign. Raczyński ex an. 1816—1818 s. 8—9.

³⁹ AAGniez. Gr. 4 I a nr 30: Listy arcybp. Raczyńskiego do kapituły (bez pag.).

⁴⁰ AAGniez. B. 42: Acta Capituli Metropol. Gnesnen. 1811—1824 k. 188 n.; E. Münch, Vollständige Sammlung, II s. 757; J. Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, V s. 277 przyp. 1 (dokum. druk.).

⁴¹ AAGniez. D. 9: Acta — 1816—1818 s. 112: — assensus, ut pars archidioecesis Gnesnensis in Regno Poloniae constituta cujusque dioecesis ibidem adjungatur.

⁴² AAGniez. B. 42: Acta Capituli 1811—1829 k. 195; por. J. Korytkowski, Arcybiskupi, V s. 274 n.

⁴³ E. Münch, op. cit., II s. 758—772; Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 273—278; por. J. Korytkowski, op. cit., I s. 39.

⁴⁴ B. Hoffman, op. cit. s. 28—55; L. Grochowski, Kryzys i reorganizacja s. 213 n.

⁴⁵ B. Hoffman, op. cit. s. 11 nn.; L. Grochowski, op. cit. s. 216.

z dnia 2 VIII 1820, król pruski, najwyższym postanowieniem z 30 VIII 1820, zdecydował utrzymać archidiecezję gnieźnieńską wraz z kapitułą metropolitalną⁴⁶.

Wysunięty jednakże plan unii personalnej z Poznaniem stał się podstawą rokowań dyplomatycznych między rządem pruskim a Stolicą Apostolską, które zakończyły się porozumieniem 25 III 1821 r. Przekreślało ono jednakże zakusy Prus, zmierzające do likwidacji archidiecezji, gwarantując równocześnie jej dalsze istnienie. To ostatnie było zwycięstwem Stolicy Apostolskiej, kapituły gnieźnieńskiej i polskiej opinii publicznej w Wielkopolsce⁴⁷.

Zarówno porozumienie, jak i bulla pap. Piusa VII *De salute animarum* z 16 VII 1821, gwarantowały wprawdzie dalsze istnienie archidiecezji, ale równocześnie przyniosły poważne zmiany w jej geografii kościelnej. Na mocy obydwu dokumentów pap. „wyniósł Poznań do godności siedziby metropolitalnej — a zarazem aequae principaliter na zawsze dołączył do arcybiskupiego kościoła gnieźnieńskiego św. Wojciecha i zjednoczył go z nim”. Obydwa arcybiskupstwa były odtąd połączone unią personalną w osobie jednego arcybiskupa, zachowując nadal odrębne kapituły, seminaria i sufraganów, a w czasie wakansu — własnego administratora i wikariusza kapitulnego⁴⁸. Równocześnie papież odłączył od archidiecezji cały archidiaconat kamieński, leżący w rejencji pruskiej z 3 dekanatami (człuchowskim, tucholskim, kamieńskim), 31 parafiami, 1 kolegiatą (Kamień) oraz inkorporował je do diecezji chełmińskiej⁴⁹; natomiast archidiaconat kruszwicki diecezji włocławskiej z 3 dekanatami (inowrocławskim, gniewkowskim, kruszwickim), 38 parafiami oraz 1 kolegiatą (Kruszwica), należący do 30 listopada 1818 r. do pomorskiego wikariatu apostolskiego z siedzibą w Gdańsku, przyłączono do archidiecezji gnieźnieńskiej⁵⁰.

Wprowadzenie bulli papieskiej w życie rząd pruski wykorzystał jeszcze raz do zamachu na istnienie archidiecezji i całość jej terytorium, nakreślonego w 1821 r. Tak 7 I 1822, w piśmie do arcybiskupa T. Gorzeńskiego, zażądał ograniczenia archidiecezji gnieźnieńskiej do obrębu miasta Gniezna i zniesienia jej odrębnych instytucji kościelnych. Licząc się z ewentualną śmiercią arcybiskupa (20 XII 1825) rząd pruski na tajnej konferencji (18/19 IX 1824) postanowił jeszcze raz zwrócić się do Stolicy Apostolskiej z projektem likwidacji archidiecezji, lub przynajmniej do zredukowania jej do rzędu zwykłego biskupstwa, motywując to argumentami natury politycznej⁵¹. W związku z długotrwałą walką o obsadę połączonych arcybiskupstw (1825—1828) problem utrzymania archidiecezji był nadal aktualny, a bulla papieska została faktycznie wprowadzona w życie dopiero w r. 1833⁵². Wprawdzie jeszcze d 1848 r. rząd pruski wrócił do projektu likwidacji archidiecezji, ale i tym razem bezskutecznie.

⁴⁶ AAGmez. B. 42; Acta Capituli 1811—1829 k. 237.

⁴⁷ B. Hoffman, op. cit. s. 4 n.

⁴⁸ Papiestwo s. 286—304; Die neueste Einrichtung kath. Kirchenwesens in den Königlich-preussischen Staaten, oder päpstliche bulle vom 16 Juli 1821, Frankfurt a. M. 1822 s. 90—91; E. Münch, Vollständige Sammlung s. 253 n.; por. J. Fijałek, Biskupstwa rzymsko-katolickie w Rzeczypospolitej Polskiej, *Nova Polonia Sacra*, 1 (1928) s. 337.

⁴⁹ E. Münch, op. cit. s. 273 n.; Elenchus cleri archidioec. Gnesnensis (Posnaniae 1815 s. 120—124) wymienia w archidiaconacie kamieńskim 5 dekanatów i 54 parafie.

⁵⁰ Elenchus archidioec. Gnesnensis (Posnaniae 1824 s. 90—93) podaje 3 dekanaty i 39 parafii; Elenchus dioec. Cujaviensis et Pomeraniae (Varsaviae 1815 s. 82—87) wymienia 38 parafii.

⁵¹ L. Grochowski, op. cit. s. 223 n.

⁵² Ibid. s. 232 nn.

Odnosnie nowych granic archidiecezji nalezy zaznaczyć, że bulla papieska nie została wykonana dosłownie. Parafie Skarboszewo i Grabie, przydzielone do diecezji włocławskiej (1818), pozostały nadal w granicach archidiecezji⁵³, a to z tego względu, że leżały w politycznych granicach zaboru pruskiego.

W r. 1836 przyłączono nadto z archidiecezji poznańskiej parafię Łęgowo. Były to ostatecznie zmiany graniczne przed r. 1918.

Według relacji, zamieszczonej w procesie informacyjnym arcybiskupa Ign. Krasickiego, archidiecezja w r. 1795 obejmowała 808 parafii, 11 kolegiat (Łęczyca, Łowicz, Gniezno, Sieradz, Kamień, Kurzelów, Kalisz, Uniejów, Wieluń, Łask, Chocz), 66 klasztorów męskich, 13 żeńskich, 2 seminaria duchowne (Gniezno, Łowicz) i 152 kościoły szpitalne⁵⁴.

W latach 1810/15 archidiecezja dzieliła się na sześć archidiakonatów: gnieźnieński (10 dek., 173 par.), kaliski (4 dek., 86 par.), uniejowski (3 dek., 61 par.), łowicki (8 dek., 135 par.), łęczycki (3 dek., 54 par.), kamieński (5 dek., 57 par.) i terytorium wieluńskie (3 dek., 41 par.), 36 dekanatów i 607 parafii, oraz posiadała 10 kolegiat (Łęczyca — archikolegiata, Łowicz, Kalisz, Uniejów, Wieluń, Łask, Sieradz, Gniezno, Chocz, Kamień), 40 kaplic publicznych, 38 szpitali i 670 kapłanów⁵⁵. Po rozgraniczeniu w r. 1821 archidiecezja obejmowała 16 dekanatów, 216 parafii, 2 kolegiaty (Gniezno, Kruszwica)⁵⁶. W r. 1845 archidiecezja dzieliła się na 16 dekanatów, 211 parafii, 11 filli i posiadała 2 kolegiaty, 2 klasztory męskie, 3 żeńskie, 214 kapłanów i 246128 wiernych⁵⁷. W r. 1888 organizacja archidiecezji przedstawiała się następująco: 16 dekanatów, 209 parafii, 2 kolegiaty (Gniezno — św. Jerzy, Kruszwica), 32 filie, 54 kaplice publiczne, 5 klasztorów żeńskich, 28 szpitali kościelnych, 211 kapłanów diecezjalnych, 10 alumnów w seminarium duchownym, 20 zakonnic, 389 szkół parafialnych i 354816 katolików⁵⁸. W r. 1911 archidiecezja obejmowała 17 dekanatów, 208 parafii, 29 filii, 58 kaplic publicznych, 273 kapłanów, 113 zakonnic, 442765 katolików, 2 kolegiaty⁵⁹.

W latach 1795/1804 kapituła metropolitalna składała się z 2 sufraganii (gnieźnieńska, łowicka), 7 prałatur i 23 kanonii gremialnych⁶⁰. W r. 1815 — 7 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiakon, kantor, scholastyk, kustosz i kanclerz) oraz 15 kanonii gremialnych.

Na podstawie dawnego zwyczaju dekret arcybiskupa Raczyńskiego z 11 X 1815 r. zatrzymał w kapitule w charakterze „canonici nati” opatów z Trzemeszna, Mogiła i Łądu, archidiakona kamińskiego, proboszcza kaplicy Łubińskich w bazylice metropolitalnej i prepozyta kolegiaty św. Jerzego w Gnieźnie⁶¹.

⁵³ K. Jung, Katedra włocławska s. 72.

⁵⁴ BAV, Proces. consist., vol. 198: Processus Cels. principis R. D. Ignatii Krasicki, episcopi Warmiensis transferendi ad ecclesiam metropolitanam Gnesnensem, nec non super statu ejusdem Ecclesiae metropolitanae 1795 k. 379—383'

⁵⁵ AAPozn. OA 2087: Acta correspondentiae, Relatio status archidioecesis Gnesnensis an. 1810 k. 136—144; Elenchus cleri 1815 s. 70—124; A. C. Holsche, Geographie und Statistik von West-Süd- und Neu-Ostpreussen, Berlin 1804, Bd II s. 255 (podaje 9 kolegiat).

⁵⁶ Elenchus — — 1824 s. 77—93.

⁵⁷ Elenchus — — 1845 s. 59, 78, 84.

⁵⁸ J. Korytkowski, Brevis descriptio archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis, Gnesnae 1888 s. 25, 166.

⁵⁹ Elenchus omnium ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis a. D. 1911, Gnezno 1910 s. 64.

⁶⁰ BAV, Proces. consist., vol. 198: Processus — — Ign. Krasicki — — 1795 k. 379; A. C. Holsche, op. cit., II s. 247.

⁶¹ Elenchus cleri 1815 s. 76—78; por. S. Ciechanowski, Potrzeba reorganizacji kapituły metropolitalnej gnieźnieńskiej po sekularyzacji pruskiej, *Nasza Przeszłość*, 24 (1966)

W r. 1824 kapituła liczyła 3 prałatów (prepozyt, kustosz, kanclerz) i 7 kanonii gremialnych⁶². Na mocy bulli *De salute animarum* z 1821 r. kapituła miała się składać z 1 prałata (prepozyt) i 6 kanoników gremialnych⁶³. Taki stan kapituły zatrzymał również wykonawca bulli papieskiej, biskup warszawski Józef Hohenzollern w dekrete *Ex quo Ottone Magno imperii* z 25 I 1830⁶⁴. W r. 1845 kapituła składała się z 2 prałatur (prepozyt, dziekan) i 8 kanonii gremialnych⁶⁵.

3. ARCHIDIECEZJA POZNAŃSKA

Rozbiory Rzeczypospolitej w latach 1772/95 podzieliły początkowo wielkopolską część diecezji pomiędzy Prusy a Polskę, a następnie mazowiecką jej część pomiędzy Prusy i Austrię, podczas gdy jej część wielkopolska znalazła się w całości w granicach zaboru pruskiego.

Po pierwszym rozbiorze (1772) pod zabór pruski przeszła cała zanotecka połać diecezji, obejmująca część dekanatu czarnkowskiego z 12 parafiami oraz kilkudziesięcioma kościołami filialnymi i pomocniczymi, tudzież przednotecka część tegoż dekanatu z 12 parafiami. Z parafii zanoteckich utworzył biskup Młodziejowski, wkrótce po r. 1773, dekanat wałecki¹ i jeszcze w 1773 r. oficjałat okręgowy z siedzibą w Trzciance, a pierwszym oficjałem zamianował tamtejszego proboszcza ks. Günthera². Tak więc w politycznych granicach Prus poznańska diecezja posiadała 2 dekanaty (Wałcz, Czarnków), 24 parafie i kilkadziesiąt filii. Początkowo (21 XII 1772) rząd pruski zamierzał te tereny wcielić do planowanej nowej diecezji, mającej objąć okręg nadnotecki i Pomorze Gdańskie (część diecezji włocławskiej, poznańskiej i archidiecezji gnieźnieńskiej)³, przy czym plany te wznawiano w latach 1776, 1780 i 1782⁴. W odpowiedzi na taki program pruski biskup A. O. Okęcki, w specjalnym memoriale (październik 1780), skierowanym do rządu berlińskiego, zbijał poszczególne jego zarzuty i udowadniał, że nie może zgodzić się na podział diecezji, a to z następujących powodów:

1° utworzony przez biskupów poznańskich oficjałat okręgowy w Trzciance załatwia szybko kościelne sprawy sądowe;

2° biskupi polscy posiadają w nowych granicach politycznych Prus swoje posiadłości ziemskie, z których nie mogą zrezygnować. Zgadzał się natomiast na:

s. 187—201, J. Korytkowski, Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej, I s. 132 nn. (gdzie przedrukowano dokument redukcyjny z 11 X 1815).

⁶² Elenchus 1824 s. 73—75.

⁶³ Papiestwo s. 295.

⁶⁴ Ibid. s. 304—309 (tekst polski); J. Korytkowski, op. cit., I s. 142 n. (tekst łaciński).

⁶⁵ Elenchus cleri archidieoc. Gnesnensis, Poznań 1845 s. 56. Według Brevis descriptio (s. 21) w r. 1888 kapituła metropolitalna składała się z prepozyta-infułata i 6 kanoników gremialnych.

¹ J. Nowacki, Archidiecezja poznańska s. 326; M. Behem-Schwarzbach (Die Netzestadt in seinem Bestande zur Zeit der ersten Theilung Polens, *Zeitschrift der hist. Gesellschaft für die Provinz Posen*, 7 (1892) s. 188—262, 381—426) podaje, że cały tzw. okręg nadnotecki obejmował 48 miast, 330 wsi, 167542 osób, 133 parafie katolickie, 200 kapłanów diecezjalnych, ok. 100 kapłanów zakonnych i 36 parafii protestanckich.

² J. Nowacki, op. cit. s. 242; J. P. Ravens, op. cit. s. 39.

³ Preussen und die kath. Kirche, Th. IV nr 477 s. 481 nn., nr 480 s. 499.

⁴ Ibid., V nr 235 s. 184 nn. (1773), nr 602 s. 454 (1782); Urkunden and Aktenstücke nr 272 s. 688 (1780).

1° ewentualną wymianę dóbr kościelnych duchowieństwa polskiego „w Prusach” za dobra „duchowieństwa pruskiego” w Polsce;

2° ustanowienie oficjałatu generalnego dla „pruskiej” części diecezji⁵.

Ten też zapewne biskup utworzył oficjałat generalny wałecki, który przetrwał prawdopodobnie do początków XIX stulecia; już w latach 1800/01 oficjał wałecki tytułował się tylko „sędzią delegowanym i oficjałem w Prusach Zachodnich, należących do diecezji poznańskiej⁶. Jakkolwiek po 2 i 3 rozbiórze Polski cała wielkopolska część diecezji znalazła się w granicach Prus, to przecież po 1815 r. zatrzymano nadal oficjałat okręgowy w Wałczu, ale tylko dla dekanatu wałeckiego⁷.

Odnosnie mazowieckiej części diecezji jeszcze Sejm Czteroletni m. in. postanowił utworzenie z niej diecezji warszawskiej, co potwierdził również i traktat rozbiorowy z Prusami z 12 X 1793⁸. Ze względu na niejasną sytuację polityczną w Polsce starania w Rzymie przyniosły tymczasowe rozwiązanie. 12 I 1794 r. pap. Pius VI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Quum Eminentissimus* „tę część diecezji poznańskiej, która po drugim rozbiórze została przy Polsce wraz z Warszawą — — wyłączył spod jurysdykcji biskupa poznańskiego i utworzył z niej administrację apostolską ze stolicą w Warszawie na tak długi okres czasu, dopóki z tych terenów nie zostanie utworzona nowa diecezja warszawska”. Pełną jurysdykcję kościelną tam in spiritualibus, quam in temporalibus powierzył tenże dekret prymasowi Polski, ks. J. M. Poniatowskiemu⁹. 12 II 1794 r. prymas Poniatowski w liście osobistym, skierowanym na ręce administratora diecezji poznańskiej ogłosił, „iż na mocy dekretu Stolicy Apostolskiej względem — — administracji — — obejmuje rządy tej części archidjakonatu warszawskiego, który jest pod panowaniem Polski”¹⁰.

Tymczasem „pruska” część archidjakonatu, zabrana w drugim rozbiórze, obejmująca dekanaty: błoński, sochaczewski, mszczonowski i gąbiński, pozostawała nadal pod bezpośrednimi rządami ordynariusza poznańskiego. Prawdopodobnie, pod presją rządu zaborczego i ze względu na trudny dostęp do Poznania, już 11 IV i 2 VI 1794 r. pojawiają się w przekazach źródłowych wiadomości o staraniach, zmierzających do utworzenia dla tych dekanatów odrębnego oficjałatu foralnego¹¹. W rzeczy samej administrator diecezji poznańskiej ks. Józef Rokoszowski, dekretem z 21 VIII 1795, kreował dla czterech wymienionych wyżej dekanatów, „należących uprzednio do archidjakonatu warszawskiego — — teraz zaś pozostających już to w całości, już to częściowo w granicach Prus Południowych”, oficjałat foralny, powierzając jurysdykcję na tym terenie ks. Wawrzyńcowi Walkiewiczowi, kanonikowi łączyckiemu, hon. warszawskiemu, dziekanowi gąbińskiemu¹².

⁵ Urkunden und Aktenstücke nr 274 s. 642 n.

⁶ Zob. AAPozn. AV 39: Visitatio decanatus Czarnkoviensis a Josepho Stanislao Dalski, canonico Poznaniensi, praeposito Valcensi et Czlopensi, officiali in Pruthenia Occidentali et Pomerania Posnaniensi expedita 1798—1803; AV 40: Visitatio decanatus Valcensis a Josepho Stanislao Dalski, iudice delegato et officiali in Pruthenia Occidentali Posnaniensi a. D. 1800—1801.

⁷ J. Nowacki, op. cit. s. 242 n.

⁸ Volumina legum, X s. 34.

⁹ AAPozn. CP 64: Acta Capituli Posnan. 1794—1809, vol. 37 k. 2a—2b'; por. J. Nowacki i, Archidiecezja poznańska, s. 302.

¹⁰ Ibid. k. 1c.

¹¹ AAPozn: Expeditiones cancellariae, vol. 16 (1794—1796) s. 37 nr 13.

¹² AAPozn: Acta Episcop., vol. 45 (1790—1796: Fragmenta) k. 169—174; Acta Episcop., vol. 46 (1794—1799) nr 169 (dokum. z 25 VII 1795), nr 174 (dokum. z 30 VII 1795).

Taki stan prawny obydwu części archidiaconatu nie trwał długo. W r. 1795 nastąpił trzeci rozbiór Polski, a Prusy zagarnęły dalsze połacie archidiaconatu wraz z Warszawą. W międzyczasie nastąpiła tragiczna śmierć prymasa J. M. Poniatowskiego (12 VIII 1794). W wyniku tych wypadków biskup poznański Ignacy Raczyński, dekretem z 11 XII 1795, mianował biskupa Jana Albertrandiego oficjałem generalnym dla dawnej „polskiej” części archidiaconatu¹³, a kiedy się stało oczywistym, że traktat trzeciego rozbioru wszedł w życie, odwołał 23 VII 1796 r. jurysdykcję, powierzoną na cztery dekanaty ks. Walkiewiczowi, a wymienione dekanaty włączył do oficjatu generalnego w Warszawie¹⁴.

Po trzecim rozbiórce Polski Prusy powzięły myśl realizacji postanowień Sejmu Czteroletniego odnośnie erekcji diecezji warszawskiej i poczyniły dalsze starania w Rzymie, w rezultacie których pap. Pius VI, bullą *Ad universam agri Dominici curam* z 16 X 1798, odłączył od diecezji poznańskiej „miasto Warszawę i tę część archidiaconatu warszawskiego, która znalazła się w granicach zaboru pruskiego” i utworzył z niej diecezję warszawską¹⁵. W ten sposób diecezja utraciła 7 dekanatów: błoński, gąbiński, grójecki, mszczonowski, piaseczyński, sochaczewski i warecki ze 108 parafiami¹⁶.

Trzy dekanaty archidiaconatu warszawskiego: garwoliński, latowicki i liwski, obejmujący w sumie 37 parafii, będące na prawym brzegu Wisły, dostały się po trzecim rozbiórce Austrii.

Na wniosek ces. Franciszka II z 15 I 1797 i nadwornej kancelarii wiedeńskiej z 27 I 1797¹⁷, biskup Ign. Raczyński, prawdopodobnie jeszcze przed r. 1798, utworzył dla tej części diecezji oficjałat generalny w Garwolinie¹⁸. Po przeprowadzeniu przez Austrię nowego podziału administracyjnego na tych terenach zmuszony był biskup 30 IV 1799 r. delegować jurysdykcję kościelną na parafię Łaskarzew biskupowi lubelskiemu Wojciechowi Skarszewskiemu¹⁹ i jeszcze pod koniec tegoż roku podobną jurysdykcję na tereny całego oficjatu garwolińskiego biskupowi krakowskiemu P. F. Turskiemu²⁰. Po śmierci biskupa Turskiego (31 III 1800) tenże biskup poznański, dekretem z 3 V 1800, „mając na uwadze korzyści, jakie będą płynęły z faktu, że tak duchowieństwo, jak i wierni tej części diecezji poznańskiej będą poddani tej samej jurysdykcji i trosce duszpasterskiej, co i sąsiednia diecezja”, zwrócił się z prośbą do Józefa Olechowskiego, administratora biskupstwa krakowskiego, aby „jako administrator diecezji w granicach zaboru austriackiego — przejął administrację kościelną galicyjskiej części diecezji poznańskiej na tak długi okres czasu, dopóki Stolica Apostolska nie przeprowadzi odpowiednich zmian”²¹.

¹³ AAPozn. CP 64: Acta Capituli Posnan., vol. 37 (1794—1809) k. 37; por. K. Chodyński, Albertrandy Jan Chrzyciel, W: Pol. Słow. Biogr., I s. 45.

¹⁴ AAPozn: Acta Episcop., vol. 45 (1790—1796 — Fragmenta) k. 182—183.

¹⁵ Bull. Rom. Cont., X s. 167—175.

¹⁶ W. Kwiatkowski, Stupiędziesięciolecie utworzenia diecezji warszawskiej 1798—1948), *Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie*, 32 (1948) nr 1/2 s. 19.

¹⁷ Öst. HHSt, St. R. nr 150: Protocoll 1797, Bd I nr 113; nr 151: Bd II nr 1889; nr 152: Bd III nr 2894.

¹⁸ Öst. HHSt, St. R. nr 159: Protocoll 1798, Bd IV nr 5310, 6035, 6136; nr 163: Protocoll 1799, Bd IV nr 4755; AAPozn: Acta Episcop. vol. 46 (1794—1799) nr 79 (20 IV 1799).

¹⁹ Ibid.; ADL, nr 171: Prothocollon s. 690—691.

²⁰ AKMK: Prothocollon exhibitorem 1799 nr 638: — episcopus Posnaniensis jurisdictionem exercendam mittit episcopo Cracoviensi in partes dioecesis in Galicia.

²¹ AAPozn: Exp. Cc. Expeditiones Cancellariae, vol. 23 (1800) nr 76.

Po przejściu jurysdykcji biskupi krakowscy utrzymali nadal oficjałat w charakterze foralnego, przy czym oficjałem mianowali kanonika inflanckiego Franciszka Mücke, proboszcza w Gliniankach²². 21 XII 1800 r. Gubernium Krakowskie zgodziło się, by oficjał garwoliński był wynagradzany z dóbr mensy biskupstwa krakowskiego²³. W ramach porządkowania spraw organizacji Kościoła łacińskiego w zaborze austriackim pap. Pius VII, bullą *Quemadmodum Romanorum Pontificum* z 23 IX 1805, inkorporował tę część diecezji poznańskiej do diecezji lubelskiej²⁴.

W wielkopolskiej części diecezji straty były niewielkie. Tylko trzy parafie, które znalazły się w politycznych granicach Królestwa Polskiego po r. 1815: Pызdry, Ciężen i Samarzewo, na mocy bulli *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, zostały włączone do diecezji wrocławskiej²⁵, oraz parafia Jordanowo k. Paradyża do wrocławskiej. Odnośnie tej ostatniej należy zaznaczyć, że jeszcze 17 X 1811 r. admin. diecezji wrocławskiej, ks. E. Szymonski, zażądał od ordynariatu poznańskiego jurysdykcji, „jako że parafia Jordanowo, położona w granicach Prus, nie będzie mogła być dłużej administrowana przez cystersów z Paradyża, należących do Księstwa Warszawskiego”. W odpowiedzi na tę petycję biskup T. Gorzeński, dokumentem z 23 IV 1812, delegował żadaną jurysdykcję ordynariatowi wrocławskiemu²⁶.

Warto zaznaczyć, że w tej gmatwaninie zmian politycznych i kościelnych, na żądanie Wrocławia (20 II 1813), biskup Gorzeński „delegował” mu 20 III 1812 r. jurysdykcję kościelną na parafie Lębork, Bytów i Ugoszcz, które należały do diecezji wrocławskiej, oraz na parafię Czaplinek w diecezji poznańskiej²⁷. Zmiany te miały jednakże tylko charakter przejściowy.

W tym samym okresie, w drodze pewnej rekompensaty, na skutek zmian politycznych, diecezja otrzymała pewne nabytki. Jeszcze w okresie reformacji diecezja poznańska straciła na rzecz protestantów szereg kościołów w rejonie Wschowy, ale w politycznych granicach Polski (Konradowo, Zamysłów, Siedlnica, Wygnańczyce, Szlichtyngowa, Drzewce). W pierwszej połowie XVII stulecia biskupi wrocławscy zakrzętaли się około odzyskania tych kościołów i równocześnie włączyli je do dekanatu najpierw Głogów a później Sława w diecezji wrocławskiej²⁸. Na mocy pokoju tylżyckiego (1807) okręg ten znalazł się w politycznych granicach Księstwa Warszawskiego. Wówczas to, na żądanie rządu Księstwa i prymasa Ign. Raczyńskiego, biskup wrocławski J. Ch. Hohenlohe 19 III 1812 delegował jurysdykcję kościelną biskupowi poznańskiemu na omawiany teren, a wykonawca bulli *De salute animarum* biskup Hohenzollern dokonał w 1823 r. ich inkorporacji do diecezji poznańskiej²⁹.

²² Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien 1807 s. 411: Consistorium Garwolinense super territorio ecclesiarum dioecesis Posnaniensis, in parte dextera Vistulae in Galicia Occidentali sitarum, dioecesis Cracoviensis interimaliter ad regendum subiectarum.

²³ AKMK: Protocolum exhibitorum 1800 nr 681 (21 XII 1800); por. B. Kumor, Organizacja terytorialna s. 190 n.

²⁴ Bull. Rom. Cont., XII s. 374—381.

²⁵ E. Münch, Vollständige Sammlung s. 764—766; Papieństwo wobec sprawy polskiej s. 276—278.

²⁶ AAWrocł. I D 1 f (dokum. z 17 X 1811 i 23 IV 1812).

²⁷ Ibid. (Dokum. z 20 II 1813 i 20 III 1813).

²⁸ Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiaconat Glogau, hrsg. J. Jungnitz, Breslau 1907, Th. I s. 48, 167, 354; por. J. Nowacki, op. cit. s. 29.

²⁹ AAWrocł. I D 1 f (dokum. z 19 III 1812); por. J. Jungnitz, Die Grenzen des Breslauer Bistums s. 374—381; por. J. Nowacki, op. cit. s. 29.

Większe nabytki poczyniła archidiecezja po bulli *De salute animarum* z 16 VII 1821, mocą której pap. Pius VII wyniósł ją „do stopnia siedziby metropolitalnej a zarazem aequae principaliter na zawsze dołączył do arcybiskupiego kościoła gnieźnieńskiego”³⁰. W ten sposób biskupstwo zostało wyniesione do godności arcybiskupstwa, chociaż trudno przyjąć za Nowackim, że „Poznań został wyniesiony do godności metropolii, a Gniezno zredukowane do stopnia archidiecezji bez sufraganii”³¹. Ta sama bulla włączyła do archidiecezji, z diecezji wrocławskiej, dwa dekanaty: ostrzeszowski i kępiński z 24 parafiami, które od 1787 r. były zorganizowane w osobny oficjałat generalny. Oficjał stojący na jego czele zwał się *commissarius episcopalis*, *vicarius foraneus*, *vicarius in spiritualibus generalis et officialis per partes Poloniae constitutus*³².

Według wizytacji z 1670 r. w granicach późniejszego oficjałatu ostrzeszowskiego znajdował się dekanat ostrzeszowski z 19 parafiami i 13 kościołami filialnymi, przy czym filialna placówka duszpasterska w Świbie uzależniona była od kościoła macierzystego w Wieruszowie, przynależnym do archidiecezji gnieźnieńskiej³³. J. Nowacki wymienia w nim łącznie 33 parafie i filie³⁴.

Nabytki te były jeszcze przed 1821 r. pod jurysdykcją biskupów poznańskich. Po pokoju tylicyckim (1807), kiedy tereny te zostały przyłączone do Księstwa Warszawskiego, arcybiskup gnieźnieński Ignacy Raczyński, zgodnie z żądaniem dworu warszawskiego, zwrócił się do ordynariusza wrocławskiego, biskupa J. Ch. ks. Hohenlohe, o wyłączenie obydwu dekanatów z diecezji wrocławskiej, celem inkorporowania ich do diecezji poznańskiej. W odpowiedzi na to żądanie ordynariusz wrocławski zaprotestował 9 IV 1809 r. przeciwko tym postulatam³⁵. Ostatecznie o przynależności kościelnej obydwu dekanatów zdecydowano w r. 1821. Odtąd wschodnia granica archidiecezji na tym odcinku biegła korytem rzeki Prosnę od Kotłowa na północy aż do Siemianic po południu. Należy jeszcze wspomnieć, że w 1836 r. archidiecezja straciła na rzecz Gniezna parafię Łęgowo³⁶. Były to ostatnie zmiany w granicach archidiecezji przed odzyskaniem niepodległości.

W r. 1804 diecezja była podzielona na 3 archidiaconaty: poznański, śremski i pszczerwski, 20 dekanatów i 332 parafie oraz liczyła 5 kolegiat (NMP — Poznań, św. Marii Magdaleny — Poznań, św. Mikołaj — Poznań, Środa i Szamotuły)³⁷. W r. 1859 — 22 dekanaty, 335 parafii, 94 filie, 447 kapłanów i 591510 wiernych^{37a}. W r. 1874 archidiecezja obejmowała 23 dekanaty, 340 parafii, 80 filii, 95 kaplic publicznych, 544 kapłanów i około 797711 wiernych³⁸. W r. 1888 archidiecezja posiadała 24 dekanaty, 341 parafii, 1 kolegiatę

³⁰ E. Münch, op. cit. s. 253 n.; Papiestwo s. 288; Neueste Einrichtung des katholischen Kirchenwesens s. 60 n.

³¹ J. Nowacki, Dzieje archidiecezji poznańskiej, t. 1: Kościół katedralny w Poznaniu, Poznań 1959 s. 60.

³² AAWrocł. I D l e (dokum. z 1766, 1775, 1795); E. Münch, op. cit. s. 273; Papiestwo s. 291 n.; Neueste Einrichtung s. 90, 91—94; por. J. Jungnitz, Die Grenzen s. 10 n.

³³ Visitationsberichte der Diözese Breslau, Archidiaconat Breslau, hrsg. J. Jungnitz, Breslau 1902, Th. I s. 741—776.

³⁴ J. Nowacki, op. cit. s. 496—503.

³⁵ J. Jungnitz, Die Grenzen s. 10 n.

³⁶ J. Nowacki, Archidiecezja poznańska s. 35.

³⁷ A. C. Holsche, op. cit., s. 248 n., 255 n.; Directorium divini officii — pro Dioecesi Posnaniensi in a.D. 1799 s. 74—102.

^{37a} Elenchus univ. cleri archidioec. Posnan. p. a. D. 1860 s. 36.

³⁸ E. J., Poznańskie biskupstwo: W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XX s. 567.

(Poznań — św. Marii Magdaleny), 103 filie, 71 kaplic publicznych, 15 klasztorów żeńskich, 861 szkół parafialnych, 99 szpitali kościelnych, 394 kapłanów, 104 zakonnice i 761939 wiernych; w r. 1911 — 26 dekanatów, 350 parafii, 107 filii, 1 kolegiatę (św. Marii Magdaleny), 85 kaplic publicznych, 556 kapłanów, 377 zakonnice i 966378 wiernych³⁹.

W r. 1804 kapituła katedralna miała 1 sufragana, 10 prałatów: (prepozyt, dziekan, archidiakon, koadiutor, kantor, kustosz, scholastyk, kanclerz, archidiakon śremski, archidiakon pszczewski) i 23 kanonie gremialne⁴⁰. Bulla *De salute animarum* z 1821 i dekret delegata apostolskiego *Cum toti eramus* z 25 I 1830 zredukowały skład kapituły do 2 prałatur (prepozytura, dziekana) i 8 kanonii gremialnych⁴¹.

4. DIECEZJA CHEŁMIŃSKA

Traktat rozbiorowy z 1772 r. oddał prawie w całości terytorium diecezji Prusom, podczas gdy przy Polsce pozostawił tylko niewielką jego część w rejonie Torunia wraz z samym miastem. Ponieważ w tym samym zaborze Prusyabrały znaczne części diecezji płockiej (okręg Górzna), włocławskiej (archidiakon pomorski z częścią Kujaw), gnieźnieńskiej (archidiakon kamieński) i poznańskiej (oficjałat wałecki), dlatego początkowo projektowano włączyć Ziemię Michałowską w okręgu górznieńskim do diecezji chełmińskiej (1772)¹; nieco później zaproponowano rządowi polskiemu wymianę „polskiej” części diecezji chełmińskiej wzamian za „pruskie” części diecezji polskich, czemu kategorycznie sprzeciwił się nuncjusz Archetti (4 X 1780)². Wreszcie nie brakło projektów, by całe to terytorium wcielić do diecezji chełmińskiej i warmińskiej (26 III 1782)³. Wszystkie te plany upadły ze względu na opór zarówno biskupów polskich, jak i Stolicy Apostolskiej.

W okresie porozbiorowym większe nabytki terytorialne poczyniła diecezja dopiero na skutek utworzenia Królestwa Polskiego. Już pap. Pius VI, bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, zacieśnił granice diecezji włocławskiej i płockiej do politycznych granic Królestwa. Tym samym odpadły od diecezji włocławskiej cały archidiakon pomorski z 9 dekanatami, 130 parafiami i filiami, oraz z archidiakonatu kruszwickiego dekanat fordoński z 9 parafiami, zaś z diecezji płockiej dekanat górznieński wraz z par. Białuty (6 parafii). Bullą *Cum post novum* z 20 XI 1818, pap. Pius VII utworzył pomorski wikariat apostolski, któremu podporządkował części diecezji włocławskiej, dekanat zaś górznieński powierzył administracji biskupa chełmińskiego⁴. Obydwa te terytoria (oprócz opactwa cysterskiego w Oliwie, które do śmierci biskupa warmińskiego K. Hohenzollerna (1836) miało należeć do diecezji

³⁹ Elenchus omnium ecclesiarum archidioecesis Posnaniensis, Poznań 1911 s. 146; J. Korytkowski, *Brevis descriptio* s. 286.

⁴⁰ A. C. Holsche, *op. cit.* s. 248 n., *Directorum* — — 1799 s. 64—69.

⁴¹ *Papieństwo* s. 289, 312—315.

¹ *Preussen und die kath. Kirche*, Th. IV nr 477 s. 481 n.

² *Urkunden und Aktenstücke* nr 275 s. 647, nr 276 s. 648 n.

³ *Preussen und die kath. Kirche*, V nr 618 s. 466 n.

⁴ J. M. Sage, *Die Grenzen des ermländischen Bisthumssprengel seit den XIII Jahrhundert*, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 1 (1858/60), H. 1/3 s. 77; Diecezja chełmińska s. 20, 22; T. Glemma, *op. cit.* s. 196; J. Oślak, *Historia diecezji warmińskiej*, Olsztyn 1959 s. 11.

warzyńskiej)⁵ bullą pap. Piusa VII *De salute animarum* z 16 VII 1821 r. zostały wcielone do diecezji chełmińskiej⁶. Ta sama bulla papieska włączyła nadto do diecezji archidiakoniat kamiński z 3 dekanatami, 31 parafiami i 1 kolegiatą (Kamień), przynależne dotąd do archidiecezji gnieźnieńskiej⁷. W r. 1824 biskup chełmiński Ign. St. Mathy przejął jurysdykcję kościelną nad inkorporowanymi częściami do diecezji⁸.

Równocześnie przy tak dużym powiększeniu terytorium diecezji bulla *De salute animarum* (1821) dokonała podziału terenów dawnej diecezji pomezjańskiej, przekazanej jeszcze 16 IV 1601 r. przez pap. Klemensa VIII w administrację biskupom chełmińskim. Przy diecezji chełmińskiej pozostawiono rejon Łasina i Nowego Miasta Lubawskiego (11 parafii) — późniejszy dekanat pomezjański, włączony już uprzednio do niej, podczas gdy 5 dekanatów (dawne wojew. malborskie): malborski, dzierzgoński, żóławski, nowostawski i sztumski odłączono do diecezji warzyńskiej. Wprawdzie biskup warzyński K. Hohenzollern poczynił pewne starania, zmierzające do oddania tych „nabytków” diecezji chełmińskiej, ale były one bez skutku⁹. Zmiany na odcinku Pomezanii na niekorzyść Chełmna planowały Prusy jeszcze w r. 1803¹⁰. Równocześnie ta sama bulla papieska przeniosła stolicę diecezji, łącznie z jej głównymi instytucjami, z Chełmży do Pelplina, przeznaczając na katedrę biskupią i pomieszczenie urzędów diecezjalnych kościół i budynki dawnego opactwa cysterskiego. Mimo tych zmian, papież zatrzymał dawną nazwę diecezji „chełmińska”¹¹. Uroczystej translacji stolicy biskupiej dokonano 3 VIII 1824¹².

Na pograniczu z diecezją warzyńską jeszcze dwukrotnie w XIX stuleciu wytyczano ściśle granice obydwu diecezjom. I tak 8 XII 1854 r. pap. Pius IX, dekretem Kongregacji Konsystorialnej stwierdził, że Kwidziń (dawna stolica diecezji pomezjańskiej) wraz z okolicą należy do diecezji warzyńskiej¹³; natomiast 11 V 1859 r. podzielił on diasporę pomezjańską (część diecezji pomezjańskiej leżąca w Prusach Książących) pomiędzy Warmię i Pelplin, przydzielając do tego ostatniego Turów, Wielki Łęck, Przełęk i Białuty¹⁴.

Również w drugiej połowie XIX w. ustalono dokładne granice z delegaturą Brandenburgii i Pomorza na podstawie mapy, sporządzonej przez proboszcza Liszke'go w r. 1886, według której Łeba została przyjęta za rzekę graniczną. Wprawdzie 17 I 1862 r. powiat słupecki zaliczono do diecezji chełmińskiej, ale wobec nowych badań o charakterze naukowo-historycznym zaszła konieczność zrobienia korektury na tym odcinku. Nastąpiła ona na podstawie dekeretu biskupa A. Rosentretera z 20 XII 1899, zgodnie z którym pow. słupecki uznano również za teren delegatury, zaś pow. lęborski i bytow-

⁵ P. Hofmeister: *Gefreite Abteien und Prälaturen, Zeitschrift der Savigny — Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanon. Abt.*, 81 (1964) s. 185.

⁶ Neueste Einrichtung s. 90—91; Papiestwo s. 287—297; E. Münch, *Vollständige Sammlung* s. 274 n.

⁷ *Ibid.*

⁸ P. Hofmeister, *op. cit.* s. 185.

⁹ A. Rogalski, *Kościół katolicki na Warmii i Mazurach*, Warszawa 1956 s. 263; J. Oślak, *op. cit.* s. 11; *Diecezja chełmińska* s. 18.

¹⁰ *Preussen und die kath. Kirche*, IX nr 638 s. 38 n.

¹¹ E. Münch, *op. cit.* s. 274; *Papiestwo* s. 292; *Diecezja chełmińska* s. 28 n.

¹² A. Mańkowski, *Uroczystość przeniesienia stolicy biskupiej do Pelplina 3 sierpnia 1824 r.*, *Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu*, (1920) s. 12—15.

¹³ J. M. Sage, *Die Grenzen* s. 92; J. Oślak, *op. cit.* s. 12.

¹⁴ *Diecezja chełmińska* s. 18; *Der pomesanische Anttheil der Diözese Ermland, Pastoralblatt für die Ermland*, 10 (1878) s. 124—127.

ski za tereny diecezji chełmińskiej¹⁵. W r. 1906 Szczecinek, przynależny dotąd do diecezji chełmińskiej, został oddany delegaturze¹⁶.

W r. 1804 diecezja liczyła 17 dekanatów, 121 parafii, 1 seminarium duchowne (16 kler.)^{16a}. W r. 1821 diecezja obejmowała 26 dekanatów oraz 215 parafii i filii¹⁷. W r. 1858 diecezja liczyła 28 dekanatów, 228 parafii, 3 klasztory męskie, dwa domy żeńskie i 451910 wiernych¹⁸. W r. 1873 diecezja dzieliła się na 4 komisariaty biskupie (Pelplin, Kamień, Gdańsk, Chełmno), 26 dekanatów, 250 parafii, 92 filii, oraz liczyła 25 kaplic publicznych, 2 klasztory męskie, 10 domów zakonnych żeńskich, 389 kapłanów i 547822 wiernych¹⁹. W r. 1909 diecezja posiadała 27 dekanatów, 284 parafie, 24 domy zakonne żeńskie i 805919 wiernych²⁰.

Kapituła katedralna, która 1780 r. liczyła 6 prałatów i 6 kanoników gremialnych²¹, zgodnie z tenorem bulli cyrkumskrypcyjnej z 1821, została zredukowana do 2 prałatur (prepozyt, dziekan) i 8 kanonii gremialnych²².

B. GRANICE DIECEZJI „WYJĘTYCH” W ZABORZE PRUSKIM

1. BISKUPSTWA „WYJĘTE” W ZABORZE PRUSKIM

Wspomniano już uprzednio, że kościelna polityka Berlina w stosunku do Kościoła polskiego, objętego granicami zaboru pruskiego, dążyła systematycznie do burzenia jego dawnej, przedrozbiorowej struktury organizacyjnej. Główne uderzenie, rzecz jasna, poszło od początku w kierunku Gniezna, któremu nie tylko zawieszono prerogatywy prymacjalne, ale dążono do jak największego okrojenia praw metropolitalnych, a nawet całkowitej jego likwidacji jako arcybiskupstwa—metropolii.

Tendencje te przejawiały się m. in. w tworzeniu tzw. diecezji „wyjętych” i uzależnionych wprost od Stolicy Apostolskiej, mimo iż w granicach zaboru pruskiego znajdowała się metropolia gnieźnieńska. Taki statut prawny zastrzegający wyraźnie Prusy w pertraktacjach ze Stolicą Apostolską dla wszystkich nowo tworzonych diecezji na ziemiach drugiego i trzeciego zaboru pruskiego. Tak w wypadku przeprowadzania procesu apostolskiego w sprawie erekcji diecezji warszawskiej pruska kamera warszawska powiadomiła 20 XII 1797 r. biskupa Rybińskiego o woli króla, by w Warszawie powstało biskupstwo, ale niezwiązane z metropolią gnieźnieńską, lecz wprost poddane Stolicy

¹⁵ *Sammlung kirchlichen Verordnungen, Erlasse und Dekrete für die Diözese Culm* (1838—1908), Pelplin 1909 nr 37.

¹⁶ J. Jabłoński, *Geschichte des fürstbischöflichen Delegaturbezirkes Brandenburg und Pommern*, Breslau 1929, Bd 1 s. 4 n.

^{16a} *Elenchus cleri Dioec. Culmensis et in Pomerania Mariaeburgensis a.D. 1804* (bez paginacji).

¹⁷ T. Glemma, *Dzieje* s. 197 (Bulla *De salute animarum* podaje liczbę dekanatów na 24).

¹⁸ *Conscriptio totius cleri ecclesiarum parochialium cum filiabus dioecesis Culmensis* 1858 s. 10—28, 30—32, 50.

¹⁹ S. Chodyński, *Chełmińskie biskupstwo*, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, III s. 240.

²⁰ *Conscriptio* 1909 s. 14—54, 60—75.

²¹ *Preussen und die kath. Kirche*, IV nr 477 s. 487.

²² *Papieżstwo* s. 289.

Apostolskiej¹. Podobne żądania powtórzyły się przy procesie informacyjnym w sprawie utworzenia diecezji węgierskiej w 1798, co zaznaczył również pap. Pius VI w brewe *Inter gravissimas summi pontificatus* z 7 X 1797, skierowanym na ręce biskupa K. H. Szembeka².

W takim kontekście łatwiej zrozumieć, że bulla erekcyjna diecezji warszawskiej *Ad universam agri Dominici curam* z 16 X 1798 r. określała ją jako „wyjętą” i bezpośrednio zależną od Stolicy Apostolskiej³. Podobnie określiła zależność hierarchiczną diecezji węgierskiej bulla tegoż papieża *Saepe factum est* z 16 III 1799⁴. Celem mocniejszego podkreślenia całkowitej niezależności obydwu nowych diecezji od metropolity gnieźnieńskiego, którym podówczas był młody skądinąd widziany w Berlinie Ignacy Krasicki (1796—1801), zarówno proces informacyjny, jak i bulla erekcyjne wprowadzili w życie w pierwszym wypadku biskup wrocławski J. Rybiński, w drugim zaś — płocki O. K. Szembek⁵. Wprawdzie w okresie Księstwa Warszawskiego arcybiskup gnieźnieński Ignacy Raczyński w kilku wypadkach wykonywał jurysdykcję metropolitalną nad obydwoma diecezjami⁶, ale prośbę o zmianę statutu prawnego obydwu „wyjętych” diecezji wniósł dopiero rząd Królestwa Polskiego w 1816 r. w ramach starań o utworzenie metropolii warszawskiej⁷.

Podobną politykę kościelną zastosowały Prusy na ziemiach polskich, pozostałych w ich granicach po 1815 r. Zgodnie z postanowieniami Kongresu Wiedeńskiego Prusy otrzymały dużą część Saksonii, Nadrenię, Pomorze oraz Wielkie Księstwo Poznańskie. Celem lepszego zespolenia tych ziem z państwowością pruską, rząd tamtejszy poczynił zabiegi w Rzymie o nowe urządzenie hierarchii kościelnej w Prusach. Pap. Pius VII, bullą *De salute animarum* z 16 VII 1821, dokonał reorganizacji hierarchii kościelnej w Prusach, przy czym wznowionej metropolii kolońskiej podporządkowano archidiecezję kolońską oraz diecezje: trewirską, monasterską i paderbornską. Wyjątek od zasady przynależności metropolitalnej zrobiono dla ziem polskich. Oprócz metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej, której podporządkowano archidiecezję Gniezno i Poznań oraz diecezję chełmińską, bulla papieska oznajmiła, że „kościół biskupie wrocławski i warmiński na zawsze podlegają i podlegać winny bezpośrednio Stolicy Apostolskiej”⁸. Na skutek tego postanowienia ustał kilkunastoletni związek metropolitalny pomiędzy prymacjalną metropolią polską a Wrocławiem, a równocześnie proces emancypacji biskupstwa spod zwierzchności polskiej prowincji kościelnej, rozpoczęły jeszcze w XVII stuleciu, skończył się przegraną Gniezna. Ale stało się to w 26 lat po całkowitej likwidacji Państwa Polskiego. Podobnie ustał faktycznie związek z diecezją warmińską, która chociaż nie była związana węzłami metropolitalnymi, to jednakże od 1646 r. była podporządkowana gnieźnieńskiej prowincji kościel-

¹ BAV, Proces. consist., vol. 202: Processus R. D. Josephi Miaskowski, praepositi ecclesiae cathedralis Posnaniensis, ad ecclesiam Varsaviensem in cathedralem erigendam promovendi — 14 IV 1798 k. 360' nn.; por. J. Wysocki, Na marginesie erekcji diecezji warszawskiej, *Homo Dei*, 29 (1960) s. 754.

² BAV, Proces. consist., vol. 202: Processus in causa erectionis dioecesis Vigiensis 1798 k. 365'.

³ Bull. Rom. Cont., X s. 167—175.

⁴ Bulla erekcyjna diecezji węgierskiej s. 259.

⁵ Zob. przyp. 1—4.

⁶ L. Grochowski, op. cit. s. 209.

⁷ E. Kłpa, Materiały do dziejów organizacji Kościoła katolickiego s. 253.

⁸ Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 288.

nej „co do udziału w synodach prowincjalnych”⁹. W ten sposób rozbito całość ziem polskich na dwie części pod względem kościelnym: związane z tradycyjną metropolią gnieźnieńską i posiadające ludność polską oraz bardziej zgermanizowane, poddane bezpośrednio Rzymowi.

Rzecz dziwna, że żadne z pozostałych państw zaborczych nie prowadziło polityki tworzenia „biskupstw wyjętych”. Zrobiła to tylko dwukrotnie Austria. Zgodnie z życzeniem ces. Franciszka I pap. Pius VII, bullą *Quaedam tenebrosa caligo*, zniósł archidiecezję—metropolię w Lublanie, a w jej miejsce utworzył biskupstwo bezpośrednio podległe Stolicy Apostolskiej¹⁰. Zmiany te były podyktowane wyłącznie przyczynami natury politycznej. Drugi raz zrobiono to w 1880 r. w stosunku do diecezji krakowskiej, ale w wypadku tym rolę odegrały zupełnie inne czynniki. Należy i to zauważyć, że spośród państw niemieckich, porządkujących po 1815 r. administrację terytorialną Kościoła łacińskiego, podobny wypadek zaszedł tylko w granicach Królestwa Hannoveru. Zreorganizowane bowiem obydwie diecezje tego królestwa — Osnabrück i Hildesheim bulla pap. Leona XII *Impensa Romanorum Pontificum* z 27 III 1824 poddała wprost Stolicy Apostolskiej¹¹, a nie włączyła ich do pobliskiej metropolii kolońskiej, gdyż ta ostatnia pod względem politycznym należała do Prus.

2. DIECEZJA WARMIŃSKA

Diecezja warmińska po pierwszym rozbiórze Polski znalazła się w całości w granicach politycznych Prus. To też zadecydowało, że nie tylko nie straciła nic ze swego dawnego terytorium, lecz nawet pojawiły się bardzo szybko tendencje jego powiększenia. Tak 26 III 1782 r. minister pruski w Warszawie Buchholtz wysunął projekt, by części „pruskie” polskich diecezji, zwłaszcza płockiej i włocławskiej, przydzielić do biskupstwa warmińskiego¹². Chociaż tych projektów nie zrealizowano, to odżyły one z powrotem w r. 1796, kiedy to, na skutek trzeciego rozbioru Polski, Prusy zagarnęły części diecezji żmudzkiej, wileńskiej i łuckiej, położone na zachód od Niemna i na północ od Bugu. Wówczas to wysunięto plan podziału tych terenów pomiędzy diecezję warmińską a płocką¹³. Ale i te projekty pozostały tylko na papierze.

Korzystne zmiany w granicach diecezji nastąpiły dopiero w 1821 r. Zgodnie z tenorem bulli pap. Piusa VII *De salute animarum* (16 VII 1821) diecezja warmińska „miała się składać z własnego terytorium diecezjalnego — a ponadto z dekanatów: żuławskiego, nowostawskiego, malborskiego, sztumskiego i dzierzgońskiego wraz z należącymi do nich kościołami pomocniczymi i filialnymi, które zostały wyłączone z diecezji chełmińskiej”¹⁴.

Na mocy tej samej bulli skasowano administrację apostolską diecezji sambijskiej, która w całości tym razem została inkorporowana do diecezji warmińskiej, a ponadto, jak to już wspomniano, powiększono obszar diecezji o 5 dekanatów: dzierzgoński (5 parafii), żuławski (6 parafii), malborski (8 parafii), nowostawski (6 parafii) i sztumski (5 parafii) o łącznej ilości 30 para-

⁹ B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym s. 15 n., 20 n.

¹⁰ Bull. Rom. Cont., XIII s. 205 n.

¹¹ E. Münch, op. cit. s. 297—308.

¹² Preussen und die kath. Kirche, Th. V nr 618 s. 466 n.

¹³ Ibid., VII s. 455.

¹⁴ E. Münch, op. cit. s. 276 n.; Papiestwo s. 293; Neueste Einrichtung s. 94.

fii¹⁵ z diecezji pomezkańskiej, pozostającej od początku XVII w. w administracji biskupów chełmińskich, wreszcie opactwo w Oliwie k. Gdańska na czas życia biskupa J. Hohenzollerna (1836)¹⁶.

Dalsze wyrównanie granic na pograniczu z diecezją chełmińską w rejonie Kwidzyna nastąpiło na skutek dekrety Kongregacji Konsystorialnej z 8 XII 1854, oddającego Kwidzyn z okolicą diecezji warmińskiej oraz dokumentu z 8 V 1859 wyjaśniającego, że Malbork wraz z okolicą należą do diecezji warmińskiej¹⁷. W ten sposób granice diecezji objęły całe Prusy Wschodnie, a w rejonie Malborka przekraczały Wisłę i obejmowały szereg parafii na Żuławach.

W r. 1821 diecezja liczyła 119 parafii¹⁸. W r. 1828 — obejmowała 14 dekanatów, 116 parafii¹⁹. W r. 1860 — 13 dekanatów, 124 parafie i filie²⁰. W r. 1906 diecezja posiadała 16 dekanatów, 149 parafii, 19 filii, 3 zgromadzenia zakonne żeńskie, 326 kapłanów i 221793 wiernych sposobnych do sakramentów św.²¹. W r. 1915 — 16 dekanatów, 177 parafii, 343 kapłanów, 3 zgromadzenia żeńskie w kilkunastu domach i 243139 wiernych zdolnych do przyjmowania sakramentów św.²².

Bulla cyrkumskrypcyjna z 1821 r. „pozostawiała kapitułę w stanie takim, w jakim znajdowała się”; papież jednak zastrzegł sobie prawo „urządzenia jej na wzór innych kapituł Królestwa Prus”²³. W r. 1827 kapituła obejmowała 3 prałatury (prepozyt, dziekan, kantor) i 7 kanonii gremialnych²⁴. W latach 1861/1914 — liczyła 2 prałatury (prepozyt, dziekan) i 8 kanonii gremialnych²⁵.

3. DIECEZJA WROCŁAWSKA

Rozbiory Rzeczypospolitej i dalsze zmiany polityczne w pierwszym dwudziestolecu XIX w. na ziemiach polskich zaważyły w dużej mierze na wzroście terytorialnym diecezji wrocławskiej zarówno na wschodzie (pogranicze z diecezją krakowską), jak i na zachodzie (Łużyce) i północy (Pomorze, Brandenburgia).

Już w drugim rozbiory Polski (1793) Prusy zagarnęły część województwa i diecezji krakowskiej w rejonie Kłobucka. W dwa lata później weszły w posiadanie okręgu siewierskiego, częstochowskiego i pileckiego, które pod względem przynależności kościelnej, łącznie z częścią drugiego zaboru, tworzyły 2 dekanaty: lełowski i siewierski z 46 parafiami i 3 filiami. Pod względem politycznym terytorium to, bez okręgu częstochowskiego, dzieliło

¹⁵ J. M. Sage, *Die Grenzen* s. 77; *Elenchus dioecesis Varmiensis, Königsberg 1828* (bez pag.)

¹⁶ P. Hofmeister, *Gefreite Abteien* s. 185; J. M. Sage, op. cit. s. 77; A. Rogalski, op. cit. s. 263, 376.

¹⁷ J. M. Sage, op. cit. s. 79, 92; *Der pomesanische Antheil* s. 126; *Diecezja chełmińska* s. 18; J. Obłąk, op. cit. s. 11.

¹⁸ *Papiestwo* s. 293.

¹⁹ *Elenchus cleri dioecesis Varmiensis* — 1828 (bez pag.).

²⁰ *Elenchus cleri dioecesis Varmiensis 1861* (bez pag.); *Elenchus cleri dioecesis Varmiensis, Braunsberg 1915* s. 4—5.

²¹ K. M. Warmińskie biskupstwo, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XXX s. 232 n.

²² *Elenchus universis cleri dioec. Varmiensis* — 1915 s. 39—65, 86.

²³ *Papiestwo* s. 289.

²⁴ Zob. przyp. 19.

²⁵ Zob. przyp. 20.

się na 2 powiaty i w latach 1795—1807 należało do prowincji śląskiej w Prusach jako tak zwany Nowy Śląsk.

Wkrótce po trzecim rozbiore Polski rząd pruski zażądał od biskupa krakowskiego F. P. Turskiego delegowania jurysdykcji kościelnej na te tereny biskupowi wrocławskiemu (1797)¹. Nieco później (2 III 1797) wystąpił z propozycją rozgraniczenia parafii przygranicznych, celem dostosowania granic parafialnych do nowej granicy politycznej, oraz wysunął projekt przyłączenia Nowego Śląska wraz z okręgiem częstochowskim do archidiecezji gnieźnieńskiej (25 IV 1797)². Plan ten jednakowoż został dość szybko zarzucony. 7 XI 1797 r. departament spraw zagranicznych zdecydował wcielenie „pruskiej” części diecezji krakowskiej na Nowym Śląsku i w okręgu częstochowskim do diecezji wrocławskiej³. Po uprzedniej zgodzie nadwornej kancelarii cesarskiej w Wiedniu (14 V 1798), biskup krakowski Turski przekazał żadaną jurysdykcję w połowie 1798 r. biskupowi wrocławskiemu Józefowi Chryścianowi Hohenlohe Waldenburg Bartenstein, a dokumentem z 26 X 1799 powiększył wydatnie jej zakres⁴.

Początkowo tereny te uzależniono od generalnego wikariatu wrocławskiego, na co wskazuje dokument tegoż wikariatu z 1 III 1799, odsądzający klasztor jasnogórski od praw patronackich parafii Miedźno⁵. W niedługim jednak czasie postanowiono zmienić formę zarządu dla tych nabytków. Dokumentem z dnia 11 IV 1799 r. wspomniany uprzednio biskup J. Ch. Hohenlohe powołał do życia „komisariat siewierski” o charakterze prawnym oficjalu okręgowego, a na to stanowisko „jako komisarza biskupiego czyli wikariusza okręgowego” zamianował ks. Marcina Siemieńskiego, kanonika kieleckiego i proboszcza w Koziegłowach⁶.

W połowie roku 1799 rząd pruski podjął zabiegi w Rzymie o inkorporację tych terenów do diecezji wrocławskiej⁷, na co formalną zgodę i faktyczne przeprowadzenie żądanych zmian wyraził pap. Pius VII w brewe z 9 IX 1800 *Ad universam Dominici gregis*⁸. Po otrzymaniu placetum rządowego ordynariusz wrocławski zwrócił się 24 II 1801 r. do biskupa poznańskiego Ignacego Raczyńskiego z prośbą o wprowadzenie w życie brewe papieskiego⁹, jako że jego właśnie papież mianował egzekutorem wspomnianego dokumentu. W następstwie tych zabiegów biskup Raczyński, jako delegat apostolski, w dniu 5 V 1801, w obecności ks. Siemieńskiego, jako przedstawiciela ordynariusza wrocławskiego, ogłosił egzekucję brewe papieskiego¹⁰. Ks. Siemieński, który już uprzednio pełnił obowiązki oficjalu okręgowego dla tych terenów z ra-

¹ Ōst. HHSt, St. R. nr 158: Protocoll 1798, Bd II nr 1715.

² Preussen und die kath. Kirche, Th. VIII nr 74 s. 93.

³ Ibid.

⁴ AKMK: Protocollum exhibitorum Consistorii episcopalis Cracoviensis a. D. 1799 nr 718; M. Pęc k o w s k i, Józef Olechowski, archidiacon krakowski, Kraków 1926 s. 170 n.

⁵ Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie, Nr 542: Annalium Ordinis s. Pauli I Eremitae vol. IV memorabilibus eventibus ab anno 1783 ad annum 1807 s. 398—399 (Kopia dokumentu z 1 III 1799).

⁶ Ibid. s. 411—413 (Kopia dokumentu z 11 IV 1799).

⁷ Preussen und die kath. Kirche VIII nr 112 s. 149, nr 200 s. 271 n.

⁸ Brewe papieskie włączające Nowy Śląsk do diecezji wrocławskiej, wyd. B. K u m o r, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 16 (1968) s. 311—314.

⁹ Archiwum OO. Paulinów, Nr 542 s. 574 (kopia dokumentu).

¹⁰ AAPozn, AC 247 (1801) s. 158—178; nr OA 2087: Acta correspondentiae cum S. Sede Apostolica ejusque officialibus k. 137a (Informacja zawarta w Relatio status archidioecesis Gnesnensis z r. 1810); por. J. J u n g n t z, Die Grenzen s. 11; J. K n o s s a l l a, Das Dekanat Beuthen O/S in seinem schlesischen Teil, Katowice 1935 s. 305; M. Pęc k o w s k i, op. cit. s. 171; B. K u m o r, Organizacja terytorialna s. 188.

mienia Wrocławia, listem z 8 V 1801 r. powiadomił duchowieństwo dwóch dekanatów (Lelów, Siewierz) o przejęciu jurysdykcji zwyczajnej przez biskupa wrocławskiego i o inkorporacji tychże dekanatów do tejże diecezji¹¹.

Przejęcie atoli tych dekanatów w polityczne granice Księstwa Warszawskiego (1807) spowodowało odpadnięcie ich od diecezji wrocławskiej. Na żądanie rządu Księstwa i prymasa Raczyńskiego biskup wrocławski J. Ch. Hohenlohe delegował (22 X 1811) jurysdykcję na te tereny biskupowi krakowskiemu Andrzejowi Gawrońskiemu, a nieco później bulla pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 r. rozdzieliła je między diecezję wrocławską (8 parafii) i krakowską¹².

W drodze rekompensaty, 22 X 1811 r. biskup krakowski A. Gawroński delegował ordynariuszowi wrocławskiemu jurysdykcję kościelną nad dwoma dekanatami — bytomskim i pszczyńskim, obejmującymi 53 parafie, należącymi do diecezji krakowskiej¹³. 3 V 1815 r. traktat zawarty między Prusami, Austrią i Rosją zacieśniał jurysdykcję biskupa krakowskiego do granic Rzeczypospolitej Krakowskiej i Królestwa Polskiego¹⁴; tym samym obydwie dekanaty miały pozostać poza granicami diecezji krakowskiej, co potwierdziła bulla *Ex imposita nobis* (30 VI 1818), zakreślająca nowe granice diecezji krakowskiej¹⁵. Wreszcie pap. Pius VII, bullą *De salute animarum* z 16 VII 1821, włączył je do diecezji wrocławskiej¹⁶.

Daleko większe zmiany w granicach diecezji nastąpiły na skutek bulli pap. Piusa VII *De salute animarum*. Według jej dosłownego tenoru „diecezja wrocławska — miała odtąd stanowić jej ówczesne terytorium z wyjątkiem dekanatu Ostrzeszów i Kępno, wcielonych do diecezji poznańskiej, a ponadto dekanaty Pszczyna i Bytom, wyłączone z diecezji krakowskiej, a także następujące parafie w Łużycach: Neuenzell, należąca do zniesionego opactwa nullius w Neuenzell, Wittichenau, Godziszów, Żarska Wieś, Jaroszów, Węgrzynice, zarządzane dotychczas przez dziekana kolegiaty św. Piotra w Budziszynie w Łużycach Górnych”¹⁷. Wszystkie te nabytki diecezji na pograniczu Łużyc miały swe źródła w zmianach politycznych, zaszłych na tych terenach w 1815 r.; w tym bowiem roku Łużyce Górne i część Dolnych zostały przydzielone Prusom. Opactwo cysterskie w Neuenzell (Neuzell) w Dolnych Łużycach, z chwilą sekularyzacji biskupstwa miśnieńskiego (1587), nie zostało poddane jurysdykcji kapituły budziszynskiej, która w XVI w. przejęła władzę na terytorium zniesionego biskupstwa¹⁸. Prawa „wolnego — nullius — opactwa” potwierdził ok. 1727 r. pap. Benedykt XIII, a w 1817 r. zostało cno sekularyzowane; bulla *De salute animarum* (1821) wcieliła je do diecezji wrocławskiej¹⁹. Z tego samego „wolnego opactwa” włączono jeszcze, na mocy brewe papieskiego z 19 XII 1821, parafię Żytowań Gubiński²⁰. Parafie Wittichenau (dziś NRD), Żarska Wieś, Jaroszów i Węgrzynice należały nie-

¹¹ Zob. przyp. 9 (s. 574 — kopia dokumentu).

¹² J. Jungnitz, *Die Grenzen* s. 11 n.; *Papieżstwo* s. 274—278; por. W. Urban, *op. cit.* s. 12 n.

¹³ AAWrocI. I D 1 n³ (dokum. oryg. pap.).

¹⁴ A. Theiner, *Die neueste Zustände der kat. Kirche beider Ritus in Polen und Russland seit Katharina II bis auf unsere Zeit*, Augsburg 1841, Bd 2 nr 68 s. 212.

¹⁵ E. Münch, *Vollständige Sammlung Th. II* s. 761 n.; *Papieżstwo* s. 292.

¹⁶ E. Münch, *op. cit.*, II s. 275 n.; *Neueste Einrichtung* s. 91—94; *Papieżstwo* s. 292.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ S. Seifert, *Niedergang und Wiederaufbau der kath. Kirche in Sachsen 1517—1773*, Leipzig 1964 s. 41.

¹⁹ P. Hofmeister, *Gefreite Abteien* s. 183 n.

²⁰ J. Jungnitz, *op. cit.* s. 13.

gdys do diecezji miśnieńskiej. Z chwilą luteranizacji Łużyc Górnych (1559), ostatni katolicki biskup miśnieński Jan IX Haugwitz ustanowił dla tej części diecezji wikariat generalny (24 VI 1560), a nuncjusz pruski M. Bilia, jako delegat apostolski, dekretem *Quandoquidem in propatulo sit* z 24 V 1570, przekazał jurysdykcję kościelną w charakterze administratora apostolskiego dziekanowi kolegiaty św. Piotra w Budziszynie²¹. Taki stan zarządu kościelnego miał trwać aż do ewentualnego wznowienia diecezji miśnieńskiej. Bullą z 20 XII 1577 r. pap. Grzegorz XIII przekazał dziekanowi i kapitule kolegiackiej w Budziszynie jurysdykcję nad całą dawną diecezją miśnieńską, tworząc tym samym „wolną kolegiatę — collegiata nullius”²². Cztery wyżej wspomniane parafie katolickie należące do „wolnej kolegiaty budziszynskiej” zostały w 1821 r. z niej wyłączone i wcielone do diecezji wrocławskiej. W ramach wykonania bulli papieskiej z 1821 r. włączono nadto do diecezji opactwo magdalenek w Lubaniu i parafię Jauernik, podlegające uprzednio Budziszynowi, co potwierdził pap. Pius VII w brewie z 19 XII 1821 r. Dla terytoriów tych utworzono później archidiecezję w Chociebużu i Neuzelle²³.

Parafia Godzieszów, zaliczona błędnie do okręgu budziszynskiego, należała faktycznie do diecezji litomierzycyckiej w Czechach, stąd inkorporacja jej do Wrocławia nastąpiła dopiero w r. 1823²⁴.

Większe nabytki terytorialne poczyniła diecezja na pograniczu północnym. Pap. Pius VII, dekretem Kongregacji Rozkrzewienia Wiary *Cum venerabilis apostolicus* z 27 XI 1819, wyłączył całe Pomorze Zachodnie i Brandenburgię spod jurysdykcji biskupów hildesheimskiego i padernborneńskiego (wikariusze apostołscy dla północy) i poddał je władzy ordynariusza wrocławskiego²⁵. Rozporządzenie to usankcjonowała jeszcze raz bulla *De salute animarum* (1821), „oddając na zawsze w zarząd — biskupa wrocławskiego — parafie — misji północnych: Berlin, Poczdam, Szpandawa, Frankfurt n. O., Szczecin i Strzałów, które na przyszłość powinny być zarządzane — przez przepiętą kościoła parafii św. Jadwigi w Berlinie na podstawie pełnomocnictwa biskupa wrocławskiego”²⁶. W ten sposób powstała delegatura apostolska biskupa wrocławskiego, która jednakże nie była wcieloną do diecezji wrocławskiej, lecz jedynie łączyła ją z diecezją osoba biskupa; była to unia personalna a nie realna²⁷. Dopiero w r. 1851 Stolica Apostolska uznała okręg delegatury za część diecezji wrocławskiej²⁸.

Równocześnie z tymi nabytkami diecezja poniosła również straty terytorialne. I tak na mocy pokoju tylicyckiego (1807) okręg Wschowy został przydzielony do Księstwa Warszawskiego. Na żądanie rządu Księstwa biskup wrocławski J. Ch. Hohenlohe delegował 19 III 1812 r. jurysdykcję na ten

²¹ P. Dittrich, Die Meissener Diözese unter Kirchenpolitik des 16. und 17. Jahrhunderts, Leipzig 1961 s. 79—82 (dokument); por. S. Seifert, op. cit. s. 37 n.

²² P. Dittrich, op. cit. s. 29; S. Seifert, op. cit. s. 38; W. Rittenbach, S. Seifert, Geschichte der Bischöfe von Meissen 968—1581, Leipzig 1965 s. 384; P. Hofmeister, op. cit. 183 n.

²³ J. Jungnitz, op. cit. s. 13; F. X. Seppelt, Geschichte des Bistums Breslau, W: *Real-Handbuch des Bistums Breslau*, Breslau 1929, Th. 1 s. 132.

²⁴ Ibid.

²⁵ Papiestwo s. 284—286.

²⁶ Ibid. s. 292; Neueste Einrichtung s. 91—94.

²⁷ L. Jabłoński, Geschichte des fürstbischöflichen Delegaturbezirkes Brandenburg und Pommern, Breslau 1929, Bd 2 s. 23.

²⁸ Ibid. s. 14.

okręg (6 parafii) biskupowi poznańskiemu, który w wykonaniu bulli *De salute animarum* został przywrócony diecezji wrocławskiej²⁹. Ta sama bulla papieska, jak wspomniano uprzednio, wyłączała z diecezji dwa dekanaty Kępno i Ostrzeszów z 24 parafiami, które od 1787 r. były administrowane przez specjalnego wikariusza generalnego, i włączała je do archidiecezji poznańskiej³⁰.

W kontekście tych zmian należy odnotować przejęcie przez Wrocław delegowanej jurysdykcji kościelnej nad parafią Jordanowo (23 IV 1812), oraz przejściową jurysdykcję Wrocławia nad parafiami Lębork, Bytów, Ugoszcz i Czaplinek³¹.

Wreszcie ostatnie postanowienia omawianej bulli dotyczyły południowych granic diecezji. Papież zastrzegł wyraźnie dla niej „również te parafie, które do niej należały w granicach Austrii”; były to tereny Cieszyńskiego, Widnawy, oraz niektóre parafie „czeskie” w rejonie Nysy i Olbrachcic. Od 15 VI 1796 zarządzał nimi specjalny wikariusz generalny, rezydujący w Cieszynie, po „austriackiej” stronie diecezji³². Część ta, według relacji w r. 1850, obejmowała 68 parafii, 23 kapelanie, 3 klasztory męskie i 166 kapłanów³³. Równocześnie ta sama bulla papieska orzekała, że „arcybiskupi Pragi i Ołomuńca, jak również biskupi Hradec Králové i Litomierzyc zachowują nadal jurysdykcję kościelną w Królestwie Pruskim, którą posiadali dotychczas” (par. 36). Do archidiecezji praskiej należało całe Hrabstwo Kłodzkie, obejmujące według relacji z r. 1802, 39 parafii oraz łącznie 92 kościoły i kaplice, a w r. 1860 — 2 dekanaty (Kłodzko, Bystrzyca), 48 parafii i 171683 wiernych³⁴. Do arcybiskupstwa ołomunieckiego należał rejon Głubczyce i Branic, obejmujący w 1802 r. 30 parafii oraz 67 kościołów i kaplic, a w r. 1880 — 3 dekanaty, 47 parafii i 126642 wiernych³⁵. Nic natomiast nie wiadomo w drugiej połowie XIX stulecia o jurysdykcji biskupów z Hradec Králové i Litomierzyc w granicach Prus³⁶. Jedynie według relacji z 16 V 1802 r. kaplica publiczna w Brzozowie, koło Kudowy Zdroju, będąca w politycznych granicach Prus, należała pod względem kościelnym do diecezji Hradec Králové³⁷, a parafia Godzieszów — do diecezji Litomierzyc.

Trzeba w tym kontekście zaznaczyć, że również w XIX stuleciu podejmowano szereg prób dostosowania granic diecezji do kordonów politycznych między Prusami i Austrią. Główna przeszkoda w załatwieniu tego problemu posiadała charakter ekonomiczny. Dochody bowiem biskupstwa wrocławskiego po stronie czeskiej (ok. 1777) wynosiły 15000 flor. reńskich, podczas gdy przychody arcybiskupstwa ołomunieckiego w Prusach przyniosły zaledwie 1979 flor.³⁸ Dogodną okazją do przeprowadzenia zmian była w r. 1786 śmierć

²⁹ AA Wrocł. I D 1 f (Dokum. z 19 III 1812); por. J. Jungnitz, op. cit. s. 10, 374 n.; J. Nowacki, Archidiecezja poznańska s. 29.

³⁰ Neueste Einrichtung s. 91 nn.; Papiestwo s. 292; J. Jungnitz, op. cit. s. 10 n.

³¹ AA Wrocł. I D 1 f (Dokum. z 17 X 1811, 23 IV 1812, 20 II 1813, 20 III 1813).

³² Öst. HHSt, St. R. nr 147; Protocoll 1796, Bd III nr 2492; nr 148, Bd IV nr 3453.

³³ Arch. S. Congreg. Concilii Romae, Relationes episcoporum: Dioecesis Vratislaviensis 1850.

³⁴ Preussen und die kath. Kirche, VIII nr 424 s. 568; Schrödl, Praga, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XXI s. 153.

³⁵ Preussen und die kath. Kirche, VIII nr 424 s. 568; M. Nowodworski, Ołomunec, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XVII s. 288.

³⁶ For. Wetzler und Welte, Kirchenlexikon, Bd VII k. 922, 1709.

³⁷ Preussen und die kath. Kirche, VIII nr 430 s. 573.

³⁸ J. Negwer, Geschichte des Breslauer Domkapitels im Rahmen der Diözesangeschichte vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges, hrsg. K. Engelbert, Hildesheim 1964 s. 218.

króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II, ale i wówczas granice diecezji pozostały status quo, na skutek zdecydowanego stanowiska kapituły wrocławskiej³⁹. Sprawa stała się znów aktualna po wojnie austriacko-pruskiej (1866), czy w okresie Kulturkampf (1873). Tym razem pozostawieniu granic dotychczasowych sprzyjał fakt, że biskup wrocławski Henryk Förster w okresie Kulturkampf, po pozbawieniu go stolicy biskupiej we Wrocławiu przez sądy pruskie, zamieszkał w austriackiej części diecezji i stąd rządził całym biskupstwem aż do swej śmierci, która nastąpiła 20 X 1881⁴⁰. Od czasów rządów tegoż biskupa (1853—1881) wikariusz generalny dla austriackiej części diecezji był z reguły mianowany honorowym kanonikiem kapituły wrocławskiej⁴¹. Do projektu wrócono jeszcze raz po śmierci biskupa H. Förstera (1881), ale tym razem przeciwko niemu oświadczył się sam ces. Franciszek Józef I, na skutek interwencji ces. Wilhelma I i biskupa wrocławskiego Jerzego Koppa. Wówczas to ces. Franciszek Józef I miał oświadczyć, że „przynależność Śląska Cieszyńskiego do diecezji wrocławskiej przypomina mu te czasy, kiedy cały Śląsk należał do monarchii Habsburgów”.

Były to faktycznie ostatnie zmiany w granicach diecezji przed 1918 r. Dalsze bowiem pociągnięcia miały na celu ich uściślenie i dokładne wytyczenie na terenie delegatury na pograniczu z diecezją chełmińską. W r. 1860 katolicy ze Słupska zwrócili się do biskupa w Peplinie (diecezja chełmińska) o przydzielenie katolickiego kapłana. W odpowiedzi na to pismo kuria pelplińska odpowiedziała, że Słupsk należy do archidiecezji gnieźnieńskiej. Po zwróceniu się do Gniezna, tamtejsza kuria metropolitalna zbyła zapytanie milczeniem. Wobec tego w r. 1861 proboszcz z Koszalina opracował mapę historyczną diecezji chełmińskiej i dawnej kamieńskiej i zgodnie z nią część pow. słupskiego została przyznana diecezji chełmińskiej, a reszta pozostała przy delegaturze. Ostatecznie na podstawie mapy proboszcza Liszke'go, opracowanej w r. 1886, obydwaj ordynariaty (wrocławski i pelpliński) uznały rzekę Łebę za granicę swych diecezji⁴². 20 XII 1899 Słupsk uznano za teren delegatury, do której jeszcze w r. 1906 włączono z diecezji chełmińskiej Szczecinek⁴³.

W r. 1800 diecezja posiadała 4 archidiaconaty (Wrocław, Głogów, Legnica, Opole), 570 parafii, 38 kuracji, 7 kolegiat (Wrocław — św. Krzyż, Głogów, Głogówek, Legnica, Nysa, Opole, Racibórz), 58 klasztorów męskich, 18 żeńskich i 1 seminarium duchowne⁴⁴. W r. 1815 w części pruskiej — 4 archidiaconaty, 70 dekanatów, 7 komisariatów biskupich, ok. 675 parafii, 8 kolegiat, 18 opactw, 41 klasztorów męskich i żeńskich^{44a}.

W r. 1836 diecezja liczyła 621 parafii w części pruskiej i 86 w części austriackiej, oraz 7 na terenie delegatury, sam zaś Wrocław posiadał przeszło 3000 domów, 60 tys. mieszkańców, z czego 20 tys. liczyli katolicy, a nadto

³⁹ Ibid. s. 219 nn.

⁴⁰ Ibid. s. 222 nn.

⁴¹ Ibid. s. 84 n.

⁴² W. Urban (Zarys dziejów diecezji wrocławskiej s. 15) niesłusznie zaliczył od 1821 r. dekanaty łęborski i bytowski do diecezji wrocławskiej; bulla papieska z 1821 r. przydzieliła je diecezji chełmińskiej.

⁴³ Sammlung krichlichen Verordnungen, Erlasse und Dekrete für die Diözese Culm (1888—1908), Pelplin 1909 nr 37.

⁴⁴ Arch. S. Congreg. Concilii Romae, Relationes episcoporum: Dioecesis Wratislaviensis 1800.

^{44a} Catalogus — — dioec. Wratislaviensis — — a.D. 1815 s. 12—112.

5 parafii w mieście, 4 — na przedmieściach, 1 klasztor męski, 2 żeńskie, 3 szpitale, 1 seminarium duchowne (36 kleryków)⁴⁵.

W r. 1855 diecezja obejmowała 77 dekanatów, 966 parafii, 179 kuracji, 45 lokalii, 323 innych kościołów, 3 klasztory, 1134 kapłanów diecezjalnych i zakonnych, oraz 1324359 wiernych, z czego na delegaturę przypadło 39274. Czeska część diecezji obejmowała 12 dekanatów, 92 parafie, 18 filii, 110 kapłanów, 55 kaplic i innych kościołów, 4 klasztory męskie oraz 214814 wiernych⁴⁶. W r. 1890 diecezja w części pruskiej miała 79 dekanatów, 736 parafii, 442 filie, 14 klasztorów męskich, 185 domów zakonnych żeńskich, 959 kapłanów i 1950645 wiernych; część czeska diecezji obejmowała 12 dekanatów, 98 parafii, 27 filii, 184 kapłanów, 293284 wiernych; delegatura Pomorza i Brandenburgii — 6 dekanatów, 38 parafii, 5 filii, 54 kapłanów i 173656 wiernych. W całości — 97 dekanatów, 872 parafii, 474 filii, 1197 kapłanów i 2418285 wiernych⁴⁷. W r. 1914 diecezja dzieliła się w części pruskiej na: 82 dekanaty (archiprezbiteraty), 780 parafii, 54 kuracji, 220 filii, 23 kaplice oraz liczyła 1474 kapłanów i 2745449 wiernych; w części czeskiej: 12 dekanatów, 96 parafii, 16 kuracji, 32 filie, 250 kapłanów i 403896 wiernych; w delegaturze Pomorza i Brandenburgii — 9 dekanatów, 55 parafii, 37 kuracji, 13 filii, 209 kapłanów i 525955 wiernych. W całości — 103 dekanaty, 931 parafii, 107 kuracji, 265 filii, 1933 kapłanów, 26 klasztorów męskich, 574 domów zakonnych żeńskich i 3675300 wiernych⁴⁸.

Kapituła katedralna w 1800 r. składała się z 7 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiakon, scholastyk, kantor, kustosz, kanclerz) i 23 kanonikatów gremialnych⁴⁹. Zgodnie z tenorem bulli *De salute animarum* kapituła katedralna została zredukowana do dwóch prałatur (prepozyt, dziekan) i 10 kanonii gremialnych⁵⁰.

(C.d.n.)

⁴⁵ BAV, Proces. consist., vol. 238: Processus R. D. Leopoldi comitis Sednitzki — nec non super statu ecclesiae et dioecesis Wratislaviensis 1836 k. 45'—46, 48—50.

⁴⁶ Schematismus des Bisthums Breslau und des ihn annektrirten Delegaturbezirkes für das Jahr 1855, Breslau 1855 s. 162—166.

⁴⁷ Schematismus des Bisthums Breslau und seines Delegatur-Bezirks für das Jahr 1891, Breslau 1891 s. 262—270, 274—279.

⁴⁸ Handbuch des Bisthums Breslau und seines Delegatur-Bezirks für das Jahr 1914, Breslau 1914, Anhang nr 1 oraz s. 375—413.

⁴⁹ Zob. przyp. 44.

⁵⁰ Papiestwo s. 292.